Secţiunea a şasea
SALARIUL

Capitolul şaptesprezece

Transformarea valorii, respectiv a preţului forţei de muncă în salariu

La suprafaţa societăţii burgheze salariul muncitorului apare ca preţ al muncii, ca o cantitate determinată de bani care se plăteşte în schimbul unei cantităţi determinate de muncă. Se vorbeşte aici de valoarea muncii şi expresia ei în bani este considerată preţ necesar sau natural al ei. Se vorbeşte, pe de altă parte, de preţurile de piaţă ale muncii, adică de preţuri oscilînd în jurul preţului ei necesar.

Ce este însă valoarea unei mărfi? Forma obiectuală a muncii sociale cheltuite la producerea ei. Şi cu ce măsurăm mărimea valorii ei? Cu mărimea muncii cuprinse în ea. Prin ce ar fi determinată, de pildă, valoarea unei zile de muncă de 12 ore? Prin cele 12 ore de muncă cuprinse într-o zi de muncă de 12 ore, ceea ce este o tautologie plată[21)].

Pentru a fi vîndută ca marfă pe piaţă, munca ar trebui în orice caz să existe înainte de a fi vîndută. Dar, dacă muncitorul ar putea să dea muncii sale o existenţă independentă, el ar vinde marfă şi nu muncă[22)].

Abstracţie făcînd de aceste contradicţii, un schimb direct de bani, adică de muncă materializată, pe muncă vie ar desfiinţa fie legea valorii, care se dezvoltă liber tocmai pe baza producţiei capitaliste, fie producţia capitalistă însăşi, care se întemeiază tocmai pe munca salariată. Ziua de muncă de 12 ore se exprimă, de pildă, într-o valoare în bani de 6 şilingi. Dacă se schimbă echivalente, muncitorul primeşte în schimbul unei munci de 12 ore 6 şilingi. Preţul muncii sale ar fi egal cu preţul produsului său. În acest caz, el nu ar produce nici o plusvaloare pentru cumpărătorul muncii sale, cei 6 şilingi nu s-ar transforma în capital, baza producţiei capitaliste ar dispărea; dar tocmai pe această bază el îşi vinde munca şi tocmai pe această bază munca lui este muncă salariată. Sau el primeşte pentru 12 ore de muncă mai puţin de 6 şilingi, adică mai puţin de 12 ore de muncă. Douăsprezece ore de muncă se schimbă deci contra 10, 6 etc. ore de muncă. Această egalizare a unor mărimi neegale nu numai că face imposibilă determinarea valorii, dar asemenea contradicţie, care se desfiinţează pe ea însăşi, nici nu poate fi măcar enunţată sau formulată ca lege[23)].

Este inutil să deducem schimbul unei cantităţi mai mari de muncă contra unei cantităţi mai mici din deosebirea de formă a muncii, adică din faptul că într-un caz avem muncă materializată şi în celălalt muncă vie[24)]. Un asemenea procedeu este cu atît mai absurd, cu cît valoarea unei mărfi nu este determinată de cantitatea de muncă realmente materializată în ea, ci de cantitatea de muncă vie necesară pentru producerea ei. Să presupunem că o marfă reprezintă 6 ore de muncă. Dacă se fac invenţii în urma cărora ea poate fi produsă în 3 ore, atunci şi valoarea mărfii deja produse se reduce la jumătate. Marfa reprezintă acum 3 ore de muncă socială necesară în loc de 6, cît reprezenta înainte. Prin urmare, mărimea valorii mărfii este determinată de cantitatea de muncă necesară pentru producerea ei, şi nu de forma obiectualizată a acestei munci.

Ceea ce se opune direct posesorului de bani pe piaţa de mărfuri nu este de fapt munca, ci muncitorul. Ceea ce vinde acesta din urmă este forţa sa de muncă. Din momentul în care munca lui începe efectiv, ea încetează de a-i aparţine şi deci el nu o mai poate vinde. Munca este substanţa şi măsura imanentă a valorilor; ea însăşi nu are însă valoare[25)].

În expresia „valoarea muncii“, noţiunea de valoare nu este numai complet desfiinţată, ci şi transformată în opusul ei. Ea este o expresie imaginară, aşa cum ar fi valoarea pămîntului. Aceste expresii imaginare izvorăsc însă din înseşi relaţiile de producţie. Ele sînt categorii care

reflectă formele de manifestare a unor relații esențiale. Că în manifestarea lor lucrurile se prezintă de multe ori denaturat este, se pare, un fapt recunoscut în toate științele, cu excepția economiei politice[26)].

Economia politică clasică a preluat necritic noțiunea de „preț al muncii“ din viața de toate zilele, pentru ca apoi să-şi pună întrebarea cum e determinat acest preț. Ea s-a convins curînd că o modificare în raportul dintre cerere şi ofertă nu explică nimic în ceea ce priveşte prețul muncii, ca de altfel nici în ceea ce priveşte prețul oricărei alte mărfi, afară de modificarea acestui preț, adică oscilațiile prețurilor de piață în jurul unei anumite mărimi. Dacă cererea şi oferta se acoperă în acest caz, celelalte împrejurări rămînînd neschimbate, oscilația prețurilor încetează. Dar atunci cererea şi oferta încetează a mai explica ceva. Dacă cererea şi oferta se acoperă, prețul muncii este prețul ei stabilit independent de raportul dintre cerere şi ofertă, este prețul ei natural, care se dovedeşte astfel a fi obiectul care de fapt urmează a fi analizat. Sau se considerau oscilațiile prețului de piață pe o perioadă mai lungă, de pildă un an, şi se constata că abaterile într-o direcție sau alta se compensează şi rezultă o mărime medie, o mărime constantă. Această mărime constantă trebuia, bineînțeles, determinată altfel decît abaterile de la ea care se compensează reciproc. Acest preț al muncii care domină prețurile de piață întîmplătoare şi le reglementează aşa-numitul „preț necesar“ (fiziocrații) sau „preț natural“ al muncii (Adam Smith[i)]) nu poate fi decît valoarea ei exprimată în bani, aşa cum e cazul şi la alte mărfuri. În acest fel, economia politică voia să răzbească prin prețurile întîmplătoare ale muncii şi să ajungă la valoarea ei. Ca şi la celelalte mărfuri, această valoare a fost apoi determinată prin cheltuielile de producție. Ce reprezintă însă cheltuielile de producție ale muncitorului, adică cheltuielile necesare pentru a-l produce sau a-l reproduce pe muncitorul însuşi? Economia politică a substituit în mod inconştient această întrebare întrebării inițiale, pentru că, operînd cu cheltuielile de producție ale muncii ca atare, ea se învîrtea într-un cerc vicios. Prin urmare, ceea ce ea numeşte valoare a muncii (value of labour) este de fapt valoarea forței de muncă care există în persoana muncitorului şi se deosebeşte de funcția ei, munca, aşa cum maşina se deosebeşte de operațiile pe care le efectuează. Ocupîndu-se de deosebirile dintre prețurile de piață ale muncii şi aşa-zisa valoare a ei, de raportul dintre această valoare şi rata profitului sau de raportul dintre această valoare şi valorile mărfurilor produse de muncă etc., economiştii n-au observat niciodată că analiza nu duce numai de la prețurile de piață ale muncii la pretinsa ei valoare, dar că ea face ca această valoare a muncii să fie, la rîndul ei, redusă la valoarea forței de muncă. Fiind inconştientă de aceste rezultate ale propriei ei analize, preluînd necritic categoriile „valoarea muncii“, „prețul natural al muncii“ etc., ca ultime expresii adecvate ale relației de valoare analizate, economia politică clasică s-a încurcat, aşa cum vom vedea mai tîrziu, în confuzii şi contradicții de nerezolvat, oferind în acelaşi timp o bază de operații sigură pentru platitudinile economiei politice vulgare, care din principiu se ocupă numai de aparența fenomenelor.

Să vedem în primul rînd cum se prezintă valoarea şi prețul forței de muncă în forma lor transformată, adică în forma salariului.

Se ştie că valoarea pe o zi a forței de muncă este calculată luîndu-se ca bază o durată anumită a vieții muncitorului căreia îi corespunde o anumită durată a zilei de muncă. Să presupunem că ziua de muncă obişnuită este de 12 ore, iar valoarea pe o zi a forței de muncă de 3 şilingi, care reprezintă expresia în bani a unei valori în care se întruchipează 6 ore de muncă. Dacă muncitorul primeşte 3 şilingi, el primeşte valoarea forței sale de muncă care funcționează timp de 12 ore. Dacă această valoare pe o zi a forței de muncă este exprimată acum ca valoare a unei munci de o zi se obține formula: munca de 12 ore are o valoare de 3 şilingi. Valoarea forței de muncă determină astfel valoarea muncii sau, exprimată în bani, prețul ei necesar. Dacă însă prețul forței de muncă se abate de la valoarea ei, se abate şi prețul muncii de la aşa-zisa valoare a muncii.

Întrucît valoarea muncii nu este decît o expresie irațională pentru valoarea forței de muncă, rezultă de la sine că valoarea muncii trebuie să fie întotdeauna mai mică decît valoarea nou creată de muncă, deoarece capitalistul pune întotdeauna forța de muncă să funcționeze mai mult decît este necesar pentru reprodu cerea valorii ei proprii. În exemplul de mai sus, valoarea forței de muncă care funcționează timp de 12 ore este de 3 şilingi, o valoare pentru reproducerea căreia forța de muncă trebuie să funcționeze 6 ore. Valoarea nou creată este însă de 6 şilingi, pentru că forța de muncă a funcționat de fapt timp de 12 ore şi pentru că valoarea nouă creată de ea depinde nu de valoarea ei proprie, ci de durata funcționării ei. Ajungem astfel la rezultatul, absurd la prima vedere, că munca care creează o valoare de 6 şilingi posedă o valoare de 3 şilingi[27)].

Vedem apoi că valoarea de 3 şilingi în care se exprimă partea plătită a zilei de muncă, adică munca de 6 ore, apare ca valoare sau preț al întregii zile de muncă de 12 ore, care conține 6 ore neplătite. Forma de salariu şterge deci orice urmă a împărțirii zilei de muncă în muncă necesară şi supramuncă, în muncă plătită şi în muncă neplătită. Întreaga muncă apare ca muncă plătită. În' cazul muncii de clacă, între munca pe care clăcaşul o face pentru sine şi munca pe care el este constrîns s-o facă pentru proprietarul funciar există o deosebire radicală în spațiu şi în timp. În cazul muncii sclavilor, chiar şi acea parte a zilei de muncă în care sclavul nu face decît să înlocuiască valoarea propriilor sale mijloace de subzistență, în care el munceşte deci de fapt pentru sine însuşi, apare ca muncă pentru stăpînul său. Întreaga sa muncă apare ca muncă neplătită[28)]. În cazul muncii salariate, dimpotrivă, chiar şi supramunca, adică munca neplătită, apare ca muncă plătită. Acolo relațiile de proprietate ascund munca pe care sclavul o face pentru sine însuşi; aici relațiile băneşti ascund munca pe care muncitorul salariat o face în mod gratuit.

Se înțelege, prin urmare, importanța hotărîtoare a transformării valorii şi a prețului forței de muncă în forma salariului, adică în valoare şi preț al muncii însăşi. Pe această formă de manifestare care ascunde relația reală şi creează aparența unei relații exact contrare ei se întemeiază toate concepțiile juridice ale muncitorului şi ale capitalistului, toate mistificările modului de producție capitalist, toate iluziile de libertate generate de el, toate fantasmagoriile apologetice ale economiei politice vulgare.

Dacă istoria universală a avut nevoie de mult timp pentru a descoperi misterul salariului, nu este nimic mai uşor de înțeles decît necesitatea, decît raisons d'être[*9] a acestei forme de manifestare.

Schimbul dintre capital şi muncă apare la prima vedere ca fiind de aceeaşi natură ca şi cumpărarea şi vînzarea tuturor celorlalte mărfuri. Cumpărătorul dă o anumită sumă de bani, vînzătorul un articol diferit de bani. Aici conştiința juridică recunoaşte cel mult o deosebire materială, care se exprimă în formule echivalente din punct de vedere juridic: do ut des, do ut facias, facio ut des şi facio ut facias[*10].

Mai departe: întrucît valoarea de schimb şi valoarea de întrebuințare sînt în sine mărimi incomensurabile, expresiile „valoare a muncii" şi „preț al muncii" nu apar mai iraționale decît expresiile „valoare a bumbacului" şi „preț al bumbacului". La aceasta se adaugă faptul că muncitorul este plătit după ce a furnizat munca. În funcția lor ca mijloc de plată, banii realizează ulterior valoarea sau prețul articolului furnizat, în speță valoarea sau prețul muncii furnizate. În sfîrşit „valoarea de întrebuințare" pe care muncitorul o furnizează capitalistului nu este de fapt forța lui de muncă, ci funcțiunea ei, o anumită muncă utilă, munca de croitor, de cizmar, de torcător etc. Că aceeaşi muncă este, pe de altă parte, un element general creator de valoare, o însuşire prin care ea se deosebeşte de toate celelalte mărfuri, depăşeşte sfera conştiinței obişnuite.

Dacă ne plasăm pe punctul de vedere al muncitorului care primeşte, de pildă, pentru munca de douăsprezece ore valoarea-produs a unei munci de 6 ore, să zicem 3 şilingi, pentru el munca lui de douăsprezece ore este de fapt mijlocul de cumpărare a celor 3 şilingi. Valoarea forţei sale de muncă poate să varieze o dată cu valoarea mijloacelor sale de subzistenţă obişnuite, să crească de la 3 şilingi la 4 şilingi sau să scadă la 2 şilingi; sau, dacă valoarea forţei sale de muncă rămîne neschimbată, preţul ei poate să crească la 4 şilingi sau poate să scadă la 2 şilingi ca urmare a unei schimbări în raportul dintre cerere şi ofertă; în toate aceste cazuri, muncitorul prestează 12 ore de muncă. Orice schimbare în mărimea echivalentului primit îi apare deci în mod necesar ca o schimbare în valoarea sau în preţul celor 12 ore de muncă ale sale. Această împrejurare l-a dus pe Adam Smith, care consideră ziua de muncă o mărime constantă[29)], la afirmaţia că, dimpotrivă, valoarea muncii este constantă, cu toate că valoarea mijloacelor de subzistenţă variază şi cu toate că aceeaşi zi de muncă se exprimă deci pentru muncitor într-o sumă de bani mai mare sau mai mică.

Să luăm, pe de altă parte, pe capitalist. El vrea, ce-i drept, să obţină cît mai multă muncă pentru cît mai puţini bani. De aceea pe el practic nu-l interesează decît diferenţa dintre preţul forţei de muncă şi valoarea pe care o creează funcţionarea ei. Dar el caută să cumpere toate mărfurile cît mai ieftin şi-şi explică întotdeauna profitul său prin simplă înşelăciune, prin cumpărare sub valoare şi prin vînzare peste valoare. Din această cauză el nu-şi dă seama că, dacă ar exista într-adevăr o valoare a muncii şi el ar trebui să plătească într-adevăr această valoare, nu ar exista capital, banii lui nu s-ar transforma în capital.

În plus, mişcarea reală a salariului prezintă fenomene care par să dovedească că ceea ce se plăteşte nu este valoarea forţei de muncă, ci valoarea funcţiei ei, adică a muncii însăşi. Aceste fenomene pot fi reduse la două grupe mari. Întîi: schimbarea salariului o dată cu schimbarea duratei zilei de muncă. S-ar putea conchide la fel de bine că ceea ce se plăteşte nu este valoarea maşinii, ci valoarea operaţiilor ei, pentru că chiria ce se plăteşte pentru o maşină pe timp de o săptămînă este mai mare decît chiria pe timp de o zi. Al doilea: deosebirile individuale dintre salariile a diferiţi muncitori care îndeplinesc aceeaşi funcţie. Deosebiri individuale găsim şi în sistemul sclavagist; aici însă, unde însăşi forţa de muncă se vinde în mod deschis şi liber, fără ascunzişuri, ele nu dau loc la iluzii. Numai că avantajul unei forţe de muncă care se ridică peste medie sau dezavantajul unei forţe de muncă care este sub medie aparţine în sistemul sclavagist stăpînului de sclavi, iar în sistemul muncii salariate muncitorului însuşi, pentru că forţa lui de muncă este vîndută chiar de el însuşi, iar în primul caz de o terţă persoană.

De altfel, despre formele de manifestare ca „valoare şi preţ al muncii“ sau „salariu“, spre deosebire de relaţia esenţială pe care această formă de manifestare o reprezintă — spre deosebire de valoarea şi preţul forţei de muncă —, se poate spune acelaşi lucru ca despre toate formele de manifestare şi substratul lor ascus. Primele se reproduc spontan şi nemijlocit, ca forme de gîndire curente, în timp ce acesta din urmă poate fi descoperit numai cu ajutorul ştiinţei. Economia politică clasică se apropie foarte mult de starea reală a lucrurilor, dar nu o formulează conştient. Ea nu poate să facă acest lucru atîta timp cît nu şi-a lepădat pielea ei burgheză. **Capitolul optsprezece**

Salariul pe unitatea de timp

Salariul îmbracă, la rîndul său, forme foarte variate, lucru despre care nu se spune nimic în compendiile de economie politică, care, fiind interesate în mod exclusiv de aspectul material al problemei, subapreciază orice deosebiri în ceea ce priveşte forma. O tratare a tuturor acestor forme constituie însă obiectul teoriei speciale a muncii salariate şi, prin urmare, nu poate fi obiectul lucrării de faţă. Aici vom analiza pe scurt cele două forme fundamentale dominante.

După cum ştim, vînzarea forţei de muncă se face întotdeauna pentru perioade de timp determinate. Forma transformată în care se exprimă în mod direct valoarea pe o zi, pe o săptămînă etc. a forţei de muncă este deci forma „salariului pe unitatea de timp“, adică salariul cu ziua etc.

Remarcăm în primul rînd că legile expuse în capitolul cincisprezece cu privire la variaţiile preţului forţei de muncă şi ale plusvalorii se transformă, printr-o simplă schimbare a formei, în legi ale salariului. Tot astfel deosebirea dintre valoarea de schimb a forţei de muncă şi masa de mijloace de subzistenţă în care se transformă această valoare apare acum ca deosebire între salariul nominal şi salariul real. Ar fi inutil să repetăm acum, cînd vorbim de forma de manifestare, ceea ce am expus atunci cînd a fost vorba de forma esenţială. Ne vom limita deci la cîteva puncte care caracterizează salariul pe unitate de timp.

Suma de bani[30)] pe care o primeşte muncitorul pentru munca sa pe o zi, pe o săptămînă etc. formează suma salariului său nominal sau a salariului său în expresie valorică. Este limpede însă că în funcţie de durata zilei de muncă, deci în funcţie de cantitatea de muncă furnizată zilnic de muncitor, acelaşi salariu pe zi, pe săptămînă etc. poate prezenta un preţ al muncii foarte diferit, adică sume de bani foarte diferite pentru aceeaşi cantitate de muncă[31)]. Aşadar, la salariul pe unitatea de timp trebuie să se facă deosebire între suma totală a salariului pe o zi, pe o săptămînă etc. şi preţul muncii. Cum putem stabili acest preţ, adică valoarea în bani a unei cantităţi anumite de muncă? Preţul mediu al muncii se obţine împărţindu-se valoarea medie pe o zi a forţei de muncă la numărul orelor zilei de muncă medii. Dacă, de pildă, valoarea pe o zi a forţei de muncă este de 3 şilingi, adică valoarea nou creată în 6 ore de muncă, iar ziua de muncă este de douăsprezece ore, preţul unei ore de muncă este $\frac{3\ \text{şilingi}}{12} = 3$ pence. Preţul orei de muncă astfel stabilit serveşte ca unitate de măsură pentru preţul muncii.

Rezultă de aici că salariul pe zi, pe săptămînă etc. poate să rămînă acelaşi cu toate că preţul muncii scade mereu. De pildă, dacă ziua obişnuită de muncă este de 10 ore, iar valoarea pe o zi a forţei de muncă de 3 şilingi, preţul unei ore de muncă este de $3^{3}/_{5}$ pence; el scade la 3 pence dacă ziua de muncă creşte la 12 ore şi la $2^{2}/_{5}$ pence dacă această zi de muncă ajunge la 15 ore. Salariul pe zi sau salariul pe săptămînă rămîne, cu toate acestea, neschimbat. Invers, salariul pe zi sau salariul pe săptămînă poate să crească cu toate că preţul muncii rămîne constant sau chiar scade. Dacă, de pildă, ziua de muncă este de zece ore, iar valoarea pe o zi a forţei de muncă este de 3 şilingi, preţul unei ore de muncă este de $3^{3}/_{5}$ pence. Dacă, în urma unei activităţi sporite, muncitorul lucrează cu acelaşi preţ al muncii 12 ore, salariul său pe zi creşte acum la 3 şilingi şi $7^{1}/_{5}$ pence fără ca preţul muncii să se schimbe. Rezultatul ar fi acelaşi dacă în locul mărimii extensive a muncii ar creşte mărimea ei intensivă[32)]. Creşterea salariului nominal pe zi sau pe săptămînă poate deci să fie însoţită de un preţ al muncii neschimbat sau în scădere. Acelaşi lucru este valabil şi pentru venitul familiei muncitorului atunci cînd cuantumul de muncă furnizat de capul familiei este sporit prin munca membrilor familiei. Există deci metode de reducere a preţului muncii independente de scăderea salariului nominal pe zi sau pe săptămînă[33)].

Legea generală care rezultă din cele de mai sus este însă următoarea: dacă cantitatea muncii care se efectuează într-o zi, într-o săptămînă etc. este dată, salariul pe zi sau pe săptămînă depinde de preţul muncii, care, la rîndul său, variază fie o dată cu valoarea forţei de muncă, fie o dată cu abaterile preţului ei de la valoarea ei. Dacă, dimpotrivă, preţul muncii este dat, salariul pe zi sau pe săptămînă depinde de cantitatea de muncă efectuată într-o zi sau într-o săptămînă.

Unitatea de măsură a salariului pe unitatea de timp, adică prețul unei ore de muncă, este cîtul care se obține din împărțirea valorii pe o zi a forței de muncă la numărul de ore ale unei zile de muncă obişnuite. Să presupunem că această zi de muncă este de 12 ore, că valoarea pe o zi a forței de muncă este egală cu 3 şilingi, sau cu valoarea-produs a 6 ore de muncă. Prețul unei ore de muncă este în aceste împrejurări de 3 pence, iar valoarea nou creată în această oră este de 6 pence. Dacă muncitorul lucrează acum mai puțin de 12 ore pe zi (sau mai puțin de 6 zile pe săptămînă), de pildă numai 6 sau 8 ore, el nu mai primeşte la acest preț al muncii decît 2 sau $1\frac{1}{2}$ şilingi salariu pe zi[34]. Întrucît, conform presupunerii noastre, el trebuie să lucreze în medie 6 ore pe zi numai pentru a produce un salariu pe zi care să corespundă valorii forței sale de muncă, întrucît, conform aceleiaşi presupuneri, el lucrează din fiecare oră numai o jumătate pentru sine, iar cealaltă jumătate pentru capitalist, este clar că el nu poate să obțină pentru sine valoarea-produs a 6 ore dacă lucrează mai puțin de 12 ore. Mai sus am văzut urmările dezastruoase ale muncii excesive; aici ni se dezvăluie izvorul suferințelor pe care le îndură muncitorii din cauza folosirii incomplete a timpului de muncă.

Dacă salariul pe oră se fixează în aşa fel încît capitalistul nu se obligă la plata unui salariu pe zi sau pe săptămînă, ci numai la plata orelor de muncă în care el binevoieşte să dea de lucru muncitorului, el poate să-l folosească pe acesta un timp mai scurt decît acela care a stat inițial la baza evaluării salariului pe oră, adică a unității de măsură pentru prețul muncii, întrucît această unitate de măsură este determinată de raportul $\frac{\text{valoarea pe o zi a forței de muncă}}{\text{ziua de muncă de un număr de ore dat}}$, ea devine, fireşte, un nonsens în momentul în care ziua de muncă încetează să conțină un anumit număr de ore. Legătura dintre munca plătită şi cea neplătită dispare. Capitalistul poate acum să obțină de la muncitor o anumită cantitate de supramuncă fără a limita timpul de muncă necesar pentru propria întreținere a muncitorului. El poate să desființeze orice regularitate a muncii, făcînd să alterneze în mod arbitrar munca excesivă cu şomajul relativ sau chiar total, în funcție de comoditatea sau de interesele sale momentane. Sub pretextul că plăteşte „prețul normal al muncii", el poate să prelungească ziua de muncă dincolo de orice limite normale, fără vreo compensație corespunzătoare pentru muncitor. De aici revolta absolut întemeiată a muncitorilor din construcții londonezi (1860) împotriva încercării capitaliştilor de a le impune salariul pe oră. Limitarea prin lege a zilei de muncă pune capăt acestui abuz, deşi ea nu desființează, bineînțeles, folosirea incompletă a timpului de muncă a muncitorilor, rezultată din concurența maşinilor, din schimbările intervenite în calificarea muncitorilor folosiți, din crizele parțiale sau generale.

Prețul muncii poate să rămînă constant nominal, scăzînd totuşi sub nivelul său normal, în timp ce salariul pe zi sau pe săptămînă să crească. Lucrul acesta se întîmplă ori de cîte ori se prelungeşte ziua de muncă dincolo de durata ei obişnuită, prețul muncii, respectiv al orei de muncă, rămînînd neschimbat. Dacă în fracția $\frac{\text{valoarea pe o zi a forței de muncă}}{\text{ziua de muncă}}$ numitorul creşte, numărătorul creşte şi mai repede. Din cauza creşterii uzurii, valoarea forței de muncă creşte o dată cu durata funcționării ei, şi anume într-un ritm mai rapid decît acela în care creşte durata funcționării ei. Ca urmare, în multe ramuri de producție în care predomină salariul pe unitatea de timp fără limitarea prin lege a timpului de muncă, a apărut în mod spontan obiceiul de a se considera ziua de muncă drept normală („normal working day" „the day's work" sau „the regular hours of work"[*1]) numai pînă la un anumit moment, de pildă pînă la scurgerea celei de-a zecea ore. Dincolo de această limită, timpul de muncă este timp suplimentar (overtime), iar dacă se ia drept unitate de măsură ora, o oră de timp suplimentar este plătită mai bine (extra pay), deşi adesea în proporții ridicol de mici[35]. Ziua de muncă

normală există aici ca o fracţiune a zilei de muncă reale şi se întîmplă în multe cazuri ca în cursul întregului an aceasta din urmă să fie mai lungă decît prima[36)]. Creşterea preţului muncii o dată cu prelungirea zilei de muncă dincolo de o anumită limită normală se manifestă în diferite ramuri ale industriei britanice în aşa fel, încît preţul redus al muncii în decursul aşa-numitului timp normal îl obligă pe muncitor să lucreze un timp suplimentar pentru care e plătit mai bine, dacă vrea, în genere, să obţină un salariu care să-i ajungă[37)]. Limitarea prin lege a zilei de muncă pune capăt acestei plăceri[38)].

Este îndeobşte cunoscut faptul că cu cît ziua de muncă este mai lungă într-o ramură industrială, cu atît salariul este mai mic[39)]. Inspectorul de fabrici A. Redgrave[i)] ilustrează acest lucru într-o dare de seamă comparativă asupra perioadei de douăzeci de ani dintre 1839 şi 1859, din care rezultă că salariul a crescut în fabricile în care s-a aplicat legea cu privire la ziua de muncă de 10 ore şi a scăzut în fabricile în care se lucrează cîte 14 şi 15 ore pe zi[40)].

Din legea „dacă preţul muncii este dat, salariul pe zi sau pe săptămînă depinde de cantitatea muncii efectuate“ rezultă în primul rînd că cu cît preţul muncii este mai mic, cu atît mai mare trebuie să fie cantitatea de muncă sau cu atît mai lungă trebuie să fie ziua de muncă pentru ca muncitorul să-şi asigure chiar şi un salariu mediu de mizerie. Nivelul scăzut al preţului muncii acţionează aici ca un stimulent în direcţia prelungirii timpului de muncă[41)].

Pe de altă parte însă, prelungirea timpului de muncă provoacă, la rîndul ei, o scădere a preţului muncii şi deci a salariului pe zi sau pe săptămînă.

Din determinarea preţului muncii prin

$$\frac{\text{valoarea pe o zi a forţei de muncă}}{\text{ziua de muncă de un număr de ore dat}}$$

rezultă că simpla prelungire a zilei de muncă face să scadă preţul muncii dacă nu intervine o compensare. Dar aceleaşi împrejurări care-i permit capitalistului să prelungească ziua de muncă pentru un timp mai îndelungat îi permit la început şi îl silesc în cele din urmă să reducă preţul muncii şi nominal pînă ce scade preţul total al numărului sporit de ore de muncă, adică salariul pe zi sau pe săptămînă. Este suficient să menţionăm aici două împrejurări. Dacă un om efectuează munca unui om şi jumătate sau a doi oameni, oferta de muncă creşte chiar dacă oferta forţei de muncă aflată pe piaţă rămîne constantă. Concurenţa creată astfel în rîndurile muncitorilor permite capitalistului să reducă preţul muncii, iar scăderea preţului muncii îi permite, pe de altă parte, să prelungească şi mai mult timpul de muncă[42)]. Curînd însă posibilitatea de a dispune de cantităţi anormale de muncă neplătită, adică de cantităţi de muncă neplătită depăşind nivelul social mediu, devine un mijloc de concurenţă între capitaliştii înşişi. O parte din preţul mărfurilor constă din preţul muncii. Partea neplătită a preţului muncii nu trebuie socotită în preţul mărfii. Ea poate fi dăruită cumpărătorului mărfii. Acesta este primul pas făcut sub presiunea concurenţei. Al doilea pas pe care îl impune tot concurenţa este excluderea din preţul de vînzare al mărfii cel puţin a unei părţi din plusvaloarea anormală, obşinută prin prelungirea zilei de muncă. În felul acesta apare mai întîi sporadic, iar apoi treptat se fixează un preţ de vînzare al mărfii anormal de scăzut, care devine baza permanentă a unui salariu de mizerie şi a unui timp de muncă excesiv, după ce iniţial el a fost produsul acestor împrejurări. Menţionăm doar în treacăt această mişcare, întrucît analiza concurenţei nu-şi are locul aici. Dar să-i dăm pentru o clipă cuvîntul şi capitalistului.

„La Birmingham, concurenţa dintre patroni este atît de mare, încît unii dintre noi sînt siliţi să facă în calitate de patroni lucruri de care s-ar ruşina în alte împrejurări; şi, totuşi, nu se obţin

mai mulți bani (and yet no more money is made) şi numai publicul este avantajat de pe urma acestui fapt“[43].

Ne amintim de cele două categorii de brutari londonezi din care una vinde pîine la preț integral (the „fullpriced“ bakers), iar cealaltă sub prețul normal („the underpriced“, „the undersellers“). Brutarii „fullpriced“ îşi denunță concurenții în fața comisiei parlamentare de anchetă:

„Ei există numai datorită faptului că, în primul rînd, înşală publicul“ (falsificînd marfa) „şi, în al doilea rînd, datorită faptului că storc de la oamenii lor optsprezece ore de muncă, plătindu-i pentru douăsprezece ore de muncă... Munca neplătită (the unpaind labour) a muncitorilor este arma cu care luptă împotriva concurenților. Concurența dintre patronii brutari este cauza care face ca desființarea muncii de noapte să întîmpine dificultăți. Un «underseller» care îşi vinde plinea sub prețul de cost — care variază în funcție de variațiile prețului făinii — nu pierde, deoarece stoarce de la oamenii lui mai multă muncă. Dacă eu scot de la oamenii mei numai 12 ore de muncă, iar vecinul meu 18 sau 20, el trebuie să mă bată la prețul de vînzare al mărfii. Dacă muncitorii ar avea posibilitatea să revendice plata pentru timpul suplimentar, acestei manevre i s-ar pune repede capăt... Majoritatea muncitorilor folosiți de «underseller» o constituie străinii, tinerii şi alții, nevoiți să se mulțumească cu orice salariu pe care îl pot obține“[44].

Ieremiada aceasta este interesantă şi pentru motivul că arată cum în creierul capitalistului se reflectă numai aparența relațiilor de producție. Capitalistul nu ştie că şi prețul normal al muncii presupune o anumită cantitate de muncă neplătită şi că tocmai această muncă neplătită constituie izvorul normal al profitului său. Pentru capitalist, categoria timpului de supramuncă nici nu există în genere, deoarece el este cuprins în ziua de muncă normală, iar el consideră că îl plăteşte în salariul pe zi. Ceea ce există pentru el este timpul suplimentar, prelungirea zilei de muncă dincolo de limita care corespunde prețului obişnuit al muncii. Atunci cînd este vorba de concurenții săi care îşi vînd marfa la un preț care e sub nivelul obişnuit, el insistă chiar ca pentru acest timp suplimentar să se dea o plată suplimentară (extra pay). Dar el nu ştie de asemenea că această plată suplimentară conține, ca şi prețul orei obişnuite de muncă, muncă neplătită. De pildă, prețul unei ore de muncă din ziua de muncă de 12 ore este de 3 pence, adică egal cu valoarea produsă într-o jumătate de oră de muncă, iar prețul unei ore de muncă din timpul suplimentar este de 4 pence, adică egal cu valoarea produsă în $^2/_3$ de oră de muncă; în primul caz, capitalistul îşi însuşeşte fără plată o jumătate, în al doilea o treime din ora de muncă.

Capitolul nouăsprezece

Salariul cu bucata

Salariul cu bucata nu este decît o formă transformată a salariului pe unitatea de timp, aşa cum acesta din urmă nu este decît o formă transformată a valorii sau prețului forței de muncă.

La prima vedere se pare că la salariul cu bucata valoarea de întrebuințare pe care o vinde muncitorul nu este funcția forței sale de muncă, nu este muncă vie, ci munca materializată în produs şi că prețul acestei munci nu este determinat, ca la salariul pe unitatea de timp, prin raportul $\frac{\text{valoarea pe o zi a forței de muncă}}{\text{ziua de muncă de un număr de ore dat}}$, ci prin capacitatea de muncă a producătorului[45].

În primul rînd, încrederea acelora care se lasă înşelați de această aparență ar trebui să fie zdruncinată serios de faptul că ambele forme ale salariului există concomitent una lîngă alta în aceleaşi ramuri de producție. De pildă:

„Zețarii din Londra sînt plătiți, de regulă, cu bucata, salariul pe unitatea de timp constituind o excepție. Dimpotrivă, la zețarii din provincie, salariul pe unitatea de timp este o regulă, iar salariul cu bucata constituie o excepție. În portul Londrei, dulgherii de la şantierele navale sînt plătiți cu bucata, iar în celelalte porturi engleze pe unitatea de timp“[46)].

La Londra, în aceleaşi şelarii se întîmplă adesea ca pentru aceeaşi muncă francezii să primească salariul cu bucata, iar englezii salariul pe unitatea de timp. În fabricile propriu-zise, unde în general predomină salariul cu bucata, unele operații nu pot fi măsurate din motive tehnice după aceste norme de plată, astfel că se plătesc pe unitatea de timp[47)]. Este însă evident că deosebirile de formă în ceea ce priveşte salariul nu modifică cu nimic esența acestuia, cu toate că una dintre aceste forme poate să fie mai favorabilă dezvoltării producției capitaliste decît cealaltă.

Să presupunem că ziua obişnuită de muncă este de 12 ore, din care 6 plătite şi 6 neplătite. Valoarea-produs este de 6 şilingi, deci valoarea-produs a unei ore de muncă este de 6 pence. Presupunem, în sfîrşit, că pe bază de experiență se constată că un muncitor care lucrează cu gradul mediu de intensitate şi iscusință, care deci pentru producerea unui articol nu întrebuințează într-adevăr decît timpul de muncă socialmente necesar, livrează în 12 ore 24 de bucăți de produs, indiferent dacă este vorba de produse distincte sau de părți comensurabile ale unui produs indivizibil. În cazul acesta, valoarea celor 24 de bucăți, după ce s-a scăzut partea constantă de capital pe care o conțin, este de 6 şilingi, iar valoarea fiecărei bucăți în parte este de 3 pence. Muncitorulprimeşte pentru fiecare bucată $1^1/_2$ pence şi cîştigă astfel în 12 ore 3 şilingi. Aşa cum la salariul pe unitatea de timp este indiferent dacă se presupune că muncitorul lucrează 6 ore pentru sine şi 6 ore pentru capitalist sau că din fiecare oră el lucrează o jumătate pentru sine şi o jumătate pentru capitalist, tot astfel şi aici este indiferent dacă spunem că fiecare bucată este jumătate plătită şi jumătate neplătită sau că prețul a 12 bucăți înlocuieşte doar valoarea forței de muncă în timp ce în celelalte 12 este întruchipată plusvaloarea.

Forma salariului cu bucata este tot atît de irațională ca şi aceea a salariului pe unitatea de timp. În timp ce, de pildă, două bucăți de marfă reprezintă produsul unei ore de muncă şi deci, după ce se scade valoarea mijloacelor de producție consumate pentru producerea lor, costă 6 pence, muncitorul obține pentru ele numai 3 pence. Salariul cu bucata nu exprimă de fapt, în mod direct, nici un raport valoric. Aici nu valoarea bucății de marfă se măsoară prin timpul de muncă întruchipat în ea, ci, dimpotrivă, munca cheltuită de muncitor se măsoară prin numărul bucăților de marfă produse de el. În cazul salariului pe unitatea de timp, munca se măsoară nemijlocit prin durata ei; în cazul salariului cu bucata, ea se măsoară prin cantitatea de produs în care se află condensată o muncă de o anumită durată[48)]. Prețul timpului de muncă însuşi este determinat în cele din urmă de ecuația: valoarea zilei de muncă = valoarea pe o zi a forței de muncă. Aşadar, salariul cu bucata nu este decît o formă modificată a salariului pe unitatea de timp.

Să analizăm acum ceva mai amănunțit particularitățile caracteristice ale salariului cu bucata.

Calitatea muncii este controlată aici de produsul însuşi, care trebuie să fie de o calitate medie pentru ca prețul pe bucată să fie plătit în întregime. Ca urmare a acestui fapt salariul cu bucata devine o sursă inepuizabilă pentru rețineri din salariu şi pentru înşelătorii capitaliste.

El oferă capitalistului o măsură perfect determinată pentru intensitatea muncii. Numai timpul de muncă întruchipat într-o cantitate de mărfuri determinată anterior şi stabilită prin practică e considerat timp de muncă socialmente necesar şi este plătit ca atare. Din această cauză, în atelierele de croitorie mai mari din Londra, o anumită bucată de produs, de pildă o jiletcă etc., se numeşte oră, jumătate de oră etc., ora de muncă fiind plătită cu 6 pence. Din practică se ştie care este produsul mediu al unei ore. Atunci cînd este vorba de modele noi, de reparații etc.,

se ivesc neînțelegeri între patron şi muncitor asupra chestiunii dacă o anumită bucată de produs este egală cu o oră etc., pînă cînd şi aici experiența este aceea care hotărăşte. Acelaşi lucru se întîmplă şi în atelierele de mobile din Londra etc. Dacă muncitorul nu posedă capacitatea medie de muncă, dacă el nu este în stare să livreze un anumit minim de produs pe zi, este concediat[49)].

Întrucît calitatea şi intensitatea muncii sînt controlate aici de însăşi forma salariului, supravegherea muncii devine în mare măsură inutilă. Salariul cu bucata constituie de aceea baza atît pentru munca la domiciliu în perioada modernă descrisă mai sus, cît şi pentru un sistem ierarhic diversificat de exploatare şi de asuprire. Acesta din urmă are două forme principale. Pe de o parte, salariul cu bucata înlesneşte interpunerea unor paraziți între capitalist şi muncitorul salariat prin subarendarea muncii (subletting of labour). Profitul intermediarilor este format exclusiv din diferența dintre prețul muncii plătit de capitalist şi partea acestui preț pe care intermediarii o lasă realmente muncitorului[50)]. Sistemul acesta poartă în Anglia denumirea caracteristică de „sweating-system" (sistem de stoarcere a sudorii). Pe de altă parte, salariul cu bucata îi permite capitalistului să încheie un contract cu muncitorul principal — în manufactură cu şeful unui grup, în mine cu minerul propriu-zis etc., în fabrică cu muncitorul care lucrează direct la maşină — în care se prevede livrarea unui număr anumit de bucăți produs la un anumit preț, muncitorul principal obligîndu-se să angajeze şi să plătească pe muncitorii auxiliari. Exploatarea muncitorilor de către capital se realizează aici prin intermediul exploatării muncitorului de către muncitor[51)].

Salariul cu bucata odată stabilit, interesul personal îl determină, fireşte, pe muncitor să facă un efort sporit, ceea ce înlesneşte capitalistului ridicarea gradului normal de intensitate a muncii[51a)]. Tot interesul personal îl îndeamnă pe muncitor să-şi prelungească ziua de muncă, căci astfel creşte salariul său pe zi sau pe săptămînă[52)]. Acest lucru provoacă o reacție identică cu cea descrisă cu prilejul analizării salariului pe unitatea de timp, fără a mai vorbi de faptul că prelungirea zilei de muncă în sine implică o scădere a prețului muncii, chiar dacă salariul cu bucata rămîne constant.

În cazul salariului pe unitatea de timp, pentru aceleaşi funcții salariul este, cu puține excepții, acelaşi, în timp ce în cazul salariului cu bucata prețul timpului de muncă se măsoară, ce-i drept, cu o anumită cantitate de produs, dar salariul pe zi sau pe săptămînă variază în funcție de deosebirile individuale dintre muncitori, unul livrînd într-un timp dat numai minimul de produs, altul media, ai treilea mai mult decît media. În ceea ce priveşte venitul real, există deci diferențe mari în funcție de îndemînarea, forța, energia, rezistența etc. fiecărui muncitor[53)]. Faptul acesta nu schimbă, bineînțeles, cu nimic relația generală dintre capital şi munca salariată. În primul rînd, deosebirile individuale se compensează atunci cînd luăm atelierul în ansamblu, întrucît acesta livrează într-un timp de muncă dat o cantitate medie de produs, iar salariul total plătit muncitorilor este salariul mediu în ramura de producție respectivă. În al doilea rînd, raportul dintre salariu şi plusvaloare rămîne neschimbat, deoarece salariului individual al fiecărui muncitor în parte îi corespunde masa de plusvaloare produsă individual. Dar posibilitățile mai mari pe care salariul cu bucata le oferă individului tind să dezvolte, pe de o parte, individualitatea şi deci spiritul de libertate, de independență şi de autocontrol al muncitorilor, iar pe de altă parte, concurența dintre ei. El are deci tendința ca o dată cu ridicarea salariilor individuale peste nivelul mediu să scadă însuşi acest nivel mediu. Acolo însă unde un anumit salariu cu bucata s-a statornicit prin tradiții îndelungate şi de aceea reducerea lui prezintă dificultăți deosebite, patronii recurg uneori la transformarea forțată a salariului cu bucata în salariu pe unitatea de timp. Un asemenea procedeu a provocat, de pildă, în 1860 o mare grevă a muncitorilor de la fabricile de panglici din Coventry[54)]. În sfîrşit, salariul cu bucata este unul dintre elementele principale pe care se bazează sistemul de muncă cu ora descris mai sus[55)].

Din cele de mai sus rezultă că salariul cu bucata este forma de salariu cea mai adecvată modului de producție capitalist. Deşi nu constituie o noutate — salariul cu bucata figurează oficial alături de salariul pe unitatea de timp, printre altele, în statutele muncitoreşti franceze şi engleze din secolul al XIV-lea — el este aplicat pe scară largă abia în perioada manufacturieră propriu-zisă. În perioada de „Sturm und Drang" a marii industrii, anume în perioada 1797—1815, salariul cu bucata serveşte ca pîrghie pentru prelungirea timpului de muncă şi pentru reducerea salariului. Un material foarte important privind mişcarea salariului în această perioadă găsim în Cărțile Albastre: „Report and Evidence from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws" (sesiunea parlamentară 1813—1814) şi „Reports from the Lords' Committee, on the state of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto" (sesiunea 1814—1815). Aceste publicații conțin dovezi bazate pe documente în ceea ce priveşte scăderea continuă a prețului muncii din momentul începerii războiului antiiacobin. Astfel, în țesătorii, salariul cu bucata a scăzut atît de mult, încît, deşi ziua de muncă a fost mult prelungită, salariul pe zi este mai scăzut decît înainte.

„Venitul real al țesătorului este acum cu mult mai scăzut decît în trecut; avantajele sale față de muncitorul necalificat, care cîndva erau foarte mari, au dispărut aproape complet. Într-adevăr, deosebirea dintre salariul pentru o muncă calificată şi salariul pentru o muncă necalificată este acum mult mai mică decît în oricare altă perioadă anterioară"[56)].

Din următorul pasaj luat dintr-o lucrare care apără cu părtinire interesele landlorzilor şi arendaşilor se poate vedea ce puține foloase a avut proletariatul agricol de pe urma sporirii intensității şi duratei muncii datorită salariului cu bucata:

„Majoritatea covîrşitoare a operațiilor agricole este efectuată de oameni angajați cu ziua sau cu bucata. Salariul lor săptămînal este de circa 12 şilingi; şi cu toate că este de presupus că, fiind plătit cu bucata, muncitorul este îndemnat să muncească mai mult şi cîştigă cu 1 şiling sau poate cu 2 şilingi mai mult decît dacă e plătit cu săptămîna, la analizarea venitului său în ansamblu se constată că ceea ce cîştigă în plus este anihilat de faptul că în anumite perioade ale anului nu găseşte de lucru... Se mai constată în genere că salariile acestor oameni se află într-un anumit raport față de prețul mijloacelor de subzistență necesare, astfel că un om cu doi copii este în stare să-şi întrețină familia fără să recurgă la ajutorul parohiei"[57)].

În acea epocă, referindu-se la faptele relatate în rapoartele publicate de parlament, Malthus[i)] spunea:

„Mărturisesc că nu sînt de loc mulțumit că practica salariului cu bucata capătă o atît de mare răspîndire. O muncă grea de cîte 12 sau 14 ore pe zi în cursul unei perioade mai îndelungate este într-adevăr prea mult pentru o ființă omenească"[58)].

În atelierele în care s-a aplicat legea cu privire la reglementarea muncii în fabrici, salariul cu bucata este o regulă generală, deoarece aici capitalul nu poate să prelungească ziua de muncă decît prin intensificarea muncii[59)].

Dacă se schimbă productivitatea muncii, se schimbă şi timpul de muncă pe care îl reprezintă o anumită cantitate de produs. Se schimbă, prin urmare, şi salariul cu bucata, deoarece el exprimă prețul unui anumit timp de muncă. În exemplul dat de noi mai sus se produceau în 12 ore 24 de bucăți de produs, valoarea nou creată în aceste 12 ore fiind de 6 şilingi, valoarea pe o zi a forței de muncă de 3 şilingi, prețul orei de muncă de 3 pence, iar salariul de $1^1/_2$pence de bucată. Fiecare bucată a absorbit $^1/_2$ de oră de muncă. Dacă în aceeaşi zi de muncă se produc acum, de pildă, ca urmare a dublării productivității muncii, 48 de bucăți în loc de 24 şi dacă toate celelalte împrejurări rămîn neschimbate, salariul cu bucata scade de la $1^1/_2$ pence la $^3/_4$ pence, întrucît fiecare bucată nu mai reprezintă acum decît $^1/_4$ în loc de $^1/_2$ de oră de

muncă. 24 × $1^1/_2$ pence = 3 şilingi; tot aşa 48 × $^3/_4$ pence = 3 şilingi. Cu alte cuvinte, salariul cu bucata scade în aceeaşi proporție în care creşte numărul bucăților produse în acelaşi număr de ore[60], prin urmare în aceeaşi proporție în care scade timpul de muncă folosit pentru o bucată. Această schimbare a salariului cu bucata, deşi pur nominală, este izvorul permanent al conflictului dintre capitalist şi muncitor: fie pentru că capitalistul o foloseşte ca pretext pentru a reduce efectiv prețul muncii, fie pentru că forța productivă sporită a muncii este însoțită de o creştere a intensității ei, fie pentru că muncitorul ia în serios forma exterioară a salariului cu bucata, considerînd că ceea ce i se plăteşte este produsul muncii sale şi nu forța sa de muncă, şi în virtutea acestui fapt se opune deci unei reduceri a salariului, care nu este însoțită de o reducere corespunzătoare a prețului de vînzare a mărfii.

„Muncitorii urmăresc cu grijă prețul materiilor prime şi prețul bunurilor fabricate şi sînt astfel în stare să aprecieze cu exactitate profiturile patronilor lor“[61].

Capitalul respinge pe bună dreptate asemenea pretenții, care au la bază o concepție eronată asupra caracterului muncii salariate[62]. El este indignat de pretenția muncitorilor de a institui un impozit pe progresul industriei și declară categoric că producitvitatea muncii[*5] nu-l privește pe muncitor[63].

Capitolul douăzeci

Deosebiri naționale între salarii

În capitolul cincisprezece am tratat diferitele combinații care pot provoca o schimbare a mărimii absolute sau relative (adică în comparație cu plusvaloarea) a valorii forței de muncă, în timp ce, pe de altă parte, cantitatea de mijloace de subzistență în care se realizează prețul forței de muncă poate să sufere schimbări independente sau diferite de variațiile acestui preț[64]. Aşa cum am mai arătat, prin simpla transformare a valorii, respectiv a prețului forței de muncă în forma exoterică a salariului, toate legile menționate se transformă în legi ale mişcării salariului. Ceea ce apare în cadrul acestei mişcări ca o alternare de combinații poate să apară ca deosebiri existente concomitent între salariile din diferite țări. Prin urmare, cînd se compară salariile din diferite țări trebuie luate în considerare toate momentele care determină schimbările mărimii valorii forței de muncă: prețul şi volumul celor mai stringente trebuințe naturale şi istoriceşte dezvoltate, cheltuielile pentru instruirea muncitorului, rolul muncii femeilor şi copiilor, productivitatea muncii, mărimea ei extensivă şi intensivă. Chiar şi o comparație oricît de superficială cere ca în primul rînd salariul mediu pe zi în aceleaşi ramuri de activitate din diferite țări să fie redus la ziua de muncă de aceeaşi durată. Odată făcut acest lucru, trebuie ca, la rîndul lui, salariul pe unitatea de timp să fie transformat în salariu cu bucata, întrucît numai salariul cu bucata este unitatea de măsură atît pentru productivitatea, cît şi pentru intensitatea muncii.

În fiecare țară există o anumită intensitate medie a muncii; dacă intensitatea este mai mică decît această medie, munca cheltuită pentru producerea unei mărfi depăşeşte timpul socialmente necesar, nefiind, prin urmare, considerată muncă de calitate normală. Numai un grad de intensitate care se ridică peste media națională modifică, în țara respectivă, măsura valorii prin simpla durată a timpului de muncă. Altfel stau lucrurile pe piața mondială, ale cărei părți componente sînt diferitele țări. Intensitatea medie a muncii variază de la o țară la alta; într-o țară ea este mai mare, în alta mai mică. Aceste medii naționale formează deci o scară a cărei unitate de măsură este unitatea medie a muncii universale. Comparată cu munca națională mai puțin intensivă, munca națională mai intensivă produce deci în aceeaşi durată de timp mai multă valoare, care se exprimă în bani mai mulți.

Aplicată pe scară internațională însă, legea valorii suferă modificări şi mai mari prin faptul că pe piața mondială munca națională mai productivă este considerată de asemenea ca fiind mai

intensivă, afară de cazul cînd concurenţa sileşte naţiunea mai productivă să reducă preţul de vînzare al mărfii pe care o produce la valoarea ei.

În măsura în care, într-o ţară dată, producţia capitalistă se dezvoltă, în aceeaşi măsură intensitatea şi productivitatea muncii naţionale se ridică peste nivelul internaţional[64a)]. Diferitele cantităţi de mărfuri de acelaşi fel care, în diferite ţări, sînt produse în acelaşi timp de muncă au, aşadar, valori internaţionale diferite, care se exprimă în preţuri diferite, adică în sume de bani care variază în funcţie de valorile internaţionale. Valoarea relativă a banilor va fi deci mai mică la o naţiune cu un mod de producţie capitalist mai dezvoltat decît la o naţiune cu un mod de producţie capitalist mai puţin dezvoltat. Rezultă, prin urmare, că salariul nominal, echivalentul forţei de muncă exprimat în bani, va fi de asemenea mai ridicat la prima naţiune decît la cea de-a doua; ceea ce nu înseamnă nicidecum că lucrurile stau aşa şi în ceea ce priveşte salariul real, cu alte cuvinte în ceea ce priveşte mijloacele de subzistenţă aflate la dispoziţia muncitorului.

Dar chiar dacă se face abstracţie de această inegalitate relativă a valorii banilor în diferite ţări, se constată adesea că salariul pe zi, pe săptămînă etc. este mai ridicat la prima naţiune decît la cea de-a doua, în timp ce preţul relativ al muncii, adică preţul muncii în raport cu plusvaloarea şi cu valoarea produsului, este mai ridicat la a doua naţiune decît la prima[65)].

J. W. Cowell, în 1833 membru al comisiei pentru cercetarea muncii în fabrici, după ce a analizat amănunţit situaţia din filaturi a ajuns la concluzia că,

„în fond, pentru fabricant salariile sînt mai scăzute în Anglia decît pe continent, deşi pentru muncitor ele sînt poate mai ridicate“. (Ure[i)], p. 314.)

În raportul său din 31 octombrie 1866, Alexander Redgrave[i)], inspector de fabrici englez, demonstrează, pe baza comparării datelor statistice din Anglia cu cele de pe continent, că, în pofida salariului mai scăzut şi a timpului de muncă mult mai lung, în ţările de pe continent munca este, în raport cu produsul, mai scumpă decît în Anglia. Un director englez (manager) al unei fabrici de bumbac din Oldenburg declară că acolo timpul de muncă durează de la 5,30 dimineaţa pînă la 8 seara, inclusiv sîmbăta, şi că muncitorii, chiar dacă lucrează sub controlul unor supraveghetori englezi, produc în aceste ore mai puţine produse decît produc englezii în 10 ore, iar dacă supraveghetorii sînt germani, produc şi mai puţin. Salariul este cu mult mai scăzut decît în Anglia, în multe cazuri cu 50%, dar în raport cu numărul maşinilor, numărul braţelor de muncă este cu mult mai mare, în unele sectoare reprezentînd 5:3 în comparaţie cu Anglia. D-l Redgrave dă amănunte foarte exacte asupra filaturilor de bumbac din Rusia. Datele i-au fost furnizate de un manager englez care a lucrat acolo pînă nu de mult. Pe acest teren rusesc, atît de bogat în infamii de tot felul, sînt în floare şi vechile orori din perioada de copilărie a factories[*1] engleze. Directorii sînt, bineînţeles, englezi, întrucît capitalistul autohton rus nu ştie să-şi conducă fabrica. Deşi munca este excesivă, deşi se munceşte zi şi noapte fără întrerupere, deşi muncitorii primesc un salariu de mizerie, producţia de fabrică din Rusia vegetează, numai din cauză că produsele străine sînt prohibite. — Voi reproduce, în încheiere, un tabel comparativ al d-lui Redgrave cu numărul mediu de fusuri, pe fabrică şi pe filator, în diferite ţări ale Europei. D-l Redgrave menţionează el însuşi că a cules aceste cifre cu cîţiva ani în urmă şi că de atunci proporţiile fabricilor şi numărul fusurilor pe cap de muncitor au crescut în Anglia. El presupune însă că în ţările de pe continent enumerate, progresul a fost relativ acelaşi, astfel că cifrele şi-au păstrat valoarea lor comparativă.

Numărul mediu de fusuri pe fabrică

În Anglia	numărul mediu de fusuri de fiecare fabrică	12.600

În Elveția	„	„	„	„	„	8.000
În Austria	„	„	„	„	„	7.000
În Saxonia	„	„	„	„	„	4.500
În Belgia	„	„	„	„	„	4.000
În Franța	„	„	„	„	„	1.500
În Prusia	„	„	„	„	„	1.500

Numărul mediu de fusuri pe cap de muncitor

În Franța	o	persoană	la	14	fusuri
În Rusia	„	„	„	28	„
În Prusia	„	„	„	37	„
În Bavaria	„	„	„	46	„
În Austria	„	„	„	49	„
În Belgia	„	„	„	50	„
În Saxonia	„	„	„	50	„
În statele germane mai mici	„	„	„	55	„
În Elveția	„	„	„	55	„
În Marea Britanie	„	„	„	74	„

„Abstracţie făcînd de alte împrejurări — spune d-l Redgrave —, comparația aceasta este defavorabilă pentru Marea Britanie, îndeosebi pentru faptul că în Marea Britanie există un mare număr de fabrici în care țesătoria mecanizată este combinată cu filatura, iar muncitorii care lucrează la războaiele de ţesut nu sînt excluşi din calcul. În străinătate, dimpotrivă, majoritatea fabricilor sînt simple filaturi. Dacă s-ar putea găsi date pe deplin comparabile, aş putea enumera multe filaturi de bumbac din districtul meu în care o maşină mule cu 2.200 de fusuri este supravegheată de un singur om (minder) ajutat de două femei şi care produc zilnic 220 de pfunzi de fire, în lungime de 400 de mile (engleze)“. („Reports of Insp. of. Fact., 31st Oct. 1866“, p. 31—37 passim.)

Se ştie că în răsăritul Europei, ca şi în Asia, anumite companii engleze au preluat construcția de căi ferate şi că ele folosesc la aceste lucrări, pe lîngă muncitori autohtoni, şi un anumit număr de muncitori englezi. Astfel necesitatea practică le-a impus să țină seama de deosebirile naționale în ceea ce priveşte intensitatea muncii, şi faptul acesta nu le-a pricinuit pagube. Experiența lor ne învață că, chiar dacă nivelul salariului corespunde mai mult sau mai

puţin intensităţii medii a muncii, preţul relativ al muncii (în raport cu produsul) se schimbă în general în sens invers.

În una din primele sale lucrări economice, intitulată „Studiu asupra nivelului salariului“[66)], H. Carey[i)] încearcă să demonstreze că diferitele salarii naţionale sînt direct proporţionale cu gradele de productivitate ale zilelor naţionale de muncă, pentru a trage concluzia, din acest raport internaţional, că, în general, salariul creşte şi scade proporţional cu productivitatea muncii. Întreaga analiză făcută de noi producţiei plusvalorii arată că această concluzie ar fi absurdă, chiar dacă Carey şi-ar fi fundamentat premisele, în loc să prezinte, potrivit obiceiului său, un noian de date statistice, adunate în mod necritic şi superficial. Este însă interesant că el însuşi recunoaşte că, în realitate, lucrurile nu se petrec aşa cum prevede teoria. Căci amestecul statului denaturează această relaţie economică naturală. Salariile naţionale trebuie deci calculate ca şi cum partea din ele care îi revine statului sub formă de impozite i-ar reveni muncitorului însuşi. Nu ar fi rău ca d-l Carey să se gîndească dacă aceste „cheltuieli ale statului“ nu sînt şi ele „roade naturale“ ale dezvoltării capitaliste? Raţionamentul de mai sus este întru totul demn de omul care a declarat mai întîi că relaţiile de producţie capitaliste sînt legi eterne ale naturii şi ale raţiunii, al căror joc liber şi armonios este perturbat de amestecul statului, pentru a descoperi apoi că influenţa diabolică a Angliei pe piaţa mondială, influenţă care, după cum se pare, nu decurge din legile naturale ale producţiei capitaliste, face necesar amestecul statului, şi anume apărarea de către stat a acestor legi ale naturii şi raţiunii, alias[*2] necesitatea sistemului protecţionist. El a descoperit, de asemenea, că teoremele lui Ricardo[i)] etc., în care sînt formulate opoziţii şi contradicţii sociale existente, nu sînt produsul ideal al dezvoltării economice reale, ci că, dimpotrivă, contradicţiile reale ale producţiei capitaliste sînt, în Anglia şi în alte ţări, rezultatul teoriei lui Ricardo etc.! El a descoperit, în sfîrşit, că, în ultimă analiză, comerţul este acela care distruge frumuseţea şi armonia înnăscută a modului de producţie capitalist. Încă un pas, şi el va descoperi, poate, că singurul neajuns al producţiei capitaliste este însuşi capitalul. Numai un om cu o atît de îngrozitoare lipsă de simţ critic şi cu o asemenea pseudoerudiţie ca a lui a meritat ca, în pofida ereziei sale protecţioniste, să devină sursa secretă a înţelepciunii armonioase a unui Bastiat[i)] şi a tuturor celorlalţi optimişti adepţi al liberului schimb din zilele noastre.

Secţiunea a şaptea
PROCESUL DE ACUMULARE A CAPITALULUI

Transformarea unei sume de bani în mijloace de producţie şi în forţă de muncă este prima mişcare pe care o efectuează cantitatea de valoare care urmează să îndeplinească funcţia de capital. Ea are loc pe piaţă, în sfera circulaţiei. A doua fază a mişcării, procesul de producţie, se încheie în momentul în care mijloacele de producţie au fost transformate în marfă a cărei valoare depăşeşte valoarea elementelor ei componente, adică conţine capitalul avansat iniţial plus o plusvaloare. Aceste mărfuri trebuie apoi aruncate din nou în sfera circulaţiei. Ele trebuie vîndute, valoarea lor trebuie realizată în bani, aceşti bani trebuie transformaţi din nou în capital, şi aceasta se repetă mereu. Acest circuit, care parcurge mereu aceleaşi faze succesive, formează circulaţia capitalului.

Prima condiţie a acumulării este: capitalistul să-şi vîndă mărfurile şi să transforme din nou în capital cea mai mare parte a banilor obţinuţi. În cele ce urmează se presupune că capitalul parcurge în mod normal procesul circulaţiei. Acest proces va fi analizat amănunţit în cartea a doua.

Capitalistul care produce plusvaloarea, adică stoarce direct de la muncitor muncă neplătită şi o fixează în mărfuri, este, ce-i drept, primul apropriator al acestei plusvalori, nicidecum însă ultimul ei proprietar. El trebuie să o împartă ulterior cu capitaliştii care îndeplinesc alte funcţii

în ansamblul producțieisociale, cu proprietarul funciar etc. Plusvaloarea se scindează deci în diferite părți. Fragmentele ei revin unor categorii diferite de persoane şi iau forme diferite, independente unele de altele, ca: profit, dobîndă, profit comercial, rentă funciară etc. Aceste forme modificate ale plusvalorii vor putea fi analizate abia în cartea a treia.

Aici presupunem, aşadar, că, pe de o parte, capitalistul care produce marfa o vinde la valoarea ei, şi nu ne mai oprim asupra reîntoarcerii lui pe piața de mărfuri, făcînd deci abstracție atît de formele noi pe care le dobîndeşte capitalul în sfera circulației, cît şi de condițiile concrete ale reproducției ascunse în aceste forme. Pe de altă parte, îl considerăm pe producătorul capitalist proprietar al întregii plusvalori, sau, dacă vreți, reprezentant al tuturor persoanelor care participă la împărțirea ei. La început vom privi, aşadar, acumularea în mod abstract, adică ca un simplu moment al procesului de producție nemijlocit.

De altfel, în măsura în care are loc acumularea, capitalistul reuşeşte să vîndă marfa produsă şi să transforme din nou banii obținuți pe ea în capital. Mai departe, scindarea plusvalorii în diferite părți nu schimbă cu nimic natura ei şi nici condițiile necesare în care ea devine element al acumulării. Oricare ar fi partea de plusvaloare pe care producătorul capitalist o reține pentru sine însuşi sau o cedează altora, el este întotdeauna primul care şi-o însuşeşte. Prin urmare, ceea ce noi presupunem în prezentarea procesului de acumulare are loc şi în realitate. Pe de altă parte, scindarea plusvalorii şi mişcarea intermediară a circulației voalează forma fundamentală simplă a procesului de acumulare. O analiză pură a acestuia din urmă cere deci să facem în prealabil abstracție de toate fenomenele care ascund jocul interior al mecanismului lui.

Capitolul douăzeci şi unu

Reproducția simplă

Oricare ar fi forma socială a procesului de producție, el trebuie să fie continuu, adică să parcurgă din nou, în mod periodic, aceleaşi faze. O societate nu poate înceta să consume, după cum nu poate înceta să producă. Privit în conexiunea sa continuă şi în fluxul neîntrerupt al reînnoirii sale, orice proces de producție social este deci, în acelaşi timp, un proces de reproducție.

Condițiile producției sînt în acelaşi timp condițiile reproducției. Nici o societate nu poate să producă încontinuu, adică să reproducă, fără să transforme din nou, încontinuu o parte a produselor ei în mijloace de producție, adică în elemente ale noii producții. Celelalte condiții rămînînd neschimbate, ea nu poate să-şi reproducă sau să-şi mențină avuția la acelaşi nivel decît înlocuind, in natura, mijloacele de producție, adică mijloacele de muncă, materiile prime şi materialele auxiliare, întrebuințate în cursul, să zicem, al unui an, printr-o cantitate egală de exemplare noi, de acelaşi fel, separată din masa anuală de produse şi încorporată din nou procesului de producție. Aşadar, o cantitate determinată din produsul anual aparține producției. Destinată de la bun început consumului productiv, ea există în cea mai mare parte în forme naturale care exclud de la sine consumul individual.

Dacă producția are formă capitalistă, reproducția are şi ea aceeaşi formă. După cum în modul de producție capitalist procesul muncii nu apare decît ca un mijloc pentru procesul de valorificare, tot astfel nici reproducția nu apare decît ca un mijloc pentru a reproduce valoarea avansată, sub formă de capital, adică de valoare care se autovalorifică. Rolul economic caracteristic al capitalistului este atribuit unei persoane numai pentru că banii ei funcționează încontinuu în calitate de capital. Dacă, de pildă, suma de bani de 100 l. st. avansată s-a

transformat anul acesta în capital şi a produs o plusvaloare de 20 l. st., ea trebuie să repete în anul următor ş.a.m.d. aceeaşi operaţie. Ca increment periodic al valorii-capital, sau ca rod periodic al capitalului în funcţiune, plusvaloarea îmbracă forma unui venit provenit din capital[1)].

Dacă acest venit îi serveşte capitalistului doar ca fond de consum, adică dacă acest venit este consumat în mod tot atît de periodic cum este obţinut, are loc, celelalte împrejurări rămînînd neschimbate, o reproducţie simplă. Cu toate că ea nu este decît o simplă repetare a procesului de producţie pe aceeaşi scară, această simplă repetare sau continuitate imprimă procesului anumite caractere noi, sau, mai curînd, face să dispară caracterele aparente pe care le prezintă sub aspectul său de act singular.

Procesul de producţie începe prin cumpărarea forţei de muncă pentru un timp determinat, şi acest început este reînnoit continuu de îndată ce termenul pentru care munca a fost vîndută a expirat, şi totodată a expirat şi o anumită perioadă de producţie, o săptămînă, o lună etc. Muncitorul însă este plătit abia după ce forţa sa de muncă a funcţionat şi a realizat, sub formă de mărfuri, atît propria ei valoare, cît şi plusvaloarea. Muncitorul a produs deci atît plusvaloarea, pe care deocamdată o privim doar ca fond de consum al capitalistului, cît şi fondul din care el însuşi este plătit, capitalul variabil, înainte ca acesta din urmă să-i parvină sub formă de salariu, şi el are de lucru numai atîta timp cît continuă să-l reproducă. De aici formula economiştilor, menţionată în capitolul şaisprezece la cifra II, care reprezintă salariul ca parte a produsului însuşi[2)]. Este o parte a produsului reprodus încontinuu de muncitorul însuşi şi care revine încontinuu la acesta sub forma salariului. Capitalistul îi plăteşte, desigur, valoarea mărfii în bani. Aceşti bani nu sînt decît forma transformată a produsului muncii. În timp ce muncitorul transformă o parte din mijloacele de producţie în produs, o parte din produsul său anterior se transformă din nou în bani. Munca sa de astăzi sau din semestrul următor se plăteşte cu munca sa din săptămîna trecută sau din semestrul trecut. Iluzia creată de forma bani dispare în momentul în care în locul capitalistului individual şi al muncitorului individual se ia în considerare clasa capitaliştilor şi clasa muncitorilor. Clasa capitaliştilor îi dă încontinuu clasei muncitorilor, sub formă de bani, titluri asupra unei părţi din produsul creat de aceasta din urmă şi însuşit de cea dintîi. Muncitorul restituie în mod tot atît de continuu aceste titluri clasei capitaliştilor şi capătă astfel partea care îi revine din propriul lui produs. Forma marfă a produsului şi forma bani a mărfii camuflează această tranzacţie.

Capitalul variabil nu este deci decît o formă istorică specială de manifestare a fondului de mijloace de subzistenţă sau a fondului de muncă, de care muncitorul are nevoie pentru întreţinerea şi reproducerea sa şi pe care, în toate sistemele de producţie socială, el trebuie să-l producă şi să-l reproducă întotdeauna el însuşi. Fondul de muncă revine la el încontinuu numai sub formă de mijloace de plată a muncii sale, pentru că propriul său produs se îndepărtează încontinuu de el sub formă de capital. Dar această formă de manifestare a fondului de muncă nu schimbă cu nimic faptul că capitalistul avansează muncitorului munca materializată a acestuia[3)]. Să luăm un ţăran clăcaş. El lucrează cu propriile sale mijloace de producţie pe ogorul său propriu, să zicem, 3 zile pe săptămînă. În celelalte 3 zile ale săptămînii el face muncă de clacă pe pămîntul proprietarului funciar. Ţăranul clăcaş reproduce încontinuu propriul său fond de muncă, iar acesta nu ia niciodată, faţă de el, forma unor mijloace de plată avansate de o a treia persoană pentru munca sa. În schimb, nici munca sa forţată neplătită nu ia niciodată forma unei munci liber consimţite şi plătite. Dacă mîine proprietarul funciar îşi însuşeşte ogorul, animalele de tracţiune, sămînţa, într-un cuvînt mijloacele de producţie ale ţăranului clăcaş, acesta va trebui, de aici înainte, să-şi vîndă forţa sa de muncă moşierului. Celelalte împrejurări rămînînd neschimbate, el va continua să muncească 6 zile pe săptămînă, şi anume 3 zile pentru sine şi 3 zile pentru fostul său moşier, devenit acum patronul care-i plăteşte salariu. El va continua să folosească mijloacele de

producție ca mijloace de producție şi să transmită valoarea lor asupra produsului. Acum, ca şi înainte, o anumită parte din produs va intra în procesul de reproducție. Dar aşa cum munca de clacă ia acum forma muncii salariate, fondul de muncă pe care țăranul clăcaş continuă să-l producă şi să-l reproducă el însuşi ia forma unui capital avansat de fostul său stăpîn. Economistul burghez, a cărui minte mărginită nu este în stare să deosebească forma de manifestare de ceea ce se manifestă în ea, închide ochii asupra faptului că şi astăzi încă fondul de muncă apare, pe globul pămîntesc, doar în mod excepțional sub formă de capital[4)].

Într-adevăr, capitalul variabil nu-şi pierde caracterul de valoare avansată din fondul propriu al capitalistului[4a)] decît dacă procesul de producție capitalist este privit în fluxul continuu al reînnoirii sale. Dar acest proces trebuie să înceapă undeva şi cîndva. Pornind de la punctul de vedere pe care ne-am situat pînă acum, este deci probabil că, într-un anumit moment, capitalistul a devenit posesor de bani printr-o acumulare primitivă oarecare, independentă de munca neplătită a altuia, şi datorită acestui fapt a putut să păşească pe piață în calitate de cumpărător de forță de muncă. Dar simpla continuitate a procesului de producție capitalist, adică reproducția simplă, generează şi alte schimbări deosebite, care nu afectează numai partea variabilă a capitalului, ci capitalul total.

Dacă plusvaloarea creată periodic, de pildă anual, cu un capital de 1.000 l. st. este de 200 l. st. şi dacă această plusvaloare este consumată în fiecare an, este clar că, după repetarea timp de cinci ani consecutiv a aceluiaşi proces, suma plusvalorii consumate este egală cu 5×200, adică cu valoarea-capital avansată inițial de 1.000 l. st. Dacă plusvaloarea anuală ar fi consumată numai parțial, de pildă dacă s-ar consuma numai jumătate din ea, rezultatul ar fi acelaşi după repetarea timp de zece ani consecutiv a procesului, de producție, căci 10×100=1.000. În general, valoarea-capital avansată împărțită la plusvaloarea consumată anual dă numărul de ani sau numărul perioadelor de reproducție după a căror trecere capitalul inițial avansat a fost consumat de capitalist şi deci a dispărut. Iluzia capitalistului că el consumă numai produsul muncii neplătite a altuia, plusvaloarea, şi că conservă, neatinsă valoarea-capital inițială nu poate să schimbe nimic în această privință. După trecerea unui anumit număr de ani, valoarea-capital care îi aparține este egală cu suma plusvalorii pe care el şi-a însuşit-o fără echivalent în cursul acestui număr de ani; iar suma valorii consumate de el este egală cu valoarea-capital inițială. El deține, ce-i drept, un capital a cărui mărime nu s-a schimbat şi din care o parte — clădirile, maşinile etc. — existau deja în momentul în care el şi-a început afacerile. Dar aici este vorba de valoarea capitalului, şi nu de componentele lui materiale. Dacă cineva îşi consumă întreaga sa avere făcînd datorii care sînt egale cu valoarea acestei averi, întreaga avere nu mai reprezintă decît suma totală a datoriilor. Tot astfel, atunci cînd capitalistul a consumat echivalentul capitalului său avansat, valoarea acestui capital nu mai reprezintă decît suma plusvalorii pe care el şi-a însuşit-o fără a da nimic în schimb. Din valoarea capitalului vechi nu mai există nici un atom.

Aşadar, cu totul independent de orice acumulare, simpla continuitate a procesului de producție, adică reproducția simplă, transformă inevitabil, după o perioadă mai scurtă sau mai lungă, orice capital în capital acumulat sau în plusvaloare capitalizată. Chiar dacă acest capital a fost, atunci cînd a intrat în procesul de producție, proprietate agonisită prin munca personală a aceluia care îl foloseşte, el devine, mai curînd sau mai tîrziu, valoare însuşită fără echivalent sau materializare, sub formă de bani sau sub altă formă, a unei munci neplătite a altuia.

Aşa cum am văzut în capitolul patru, pentru ca banii să fie transformați în capital nu este suficientă existența producției de mărfuri[*1] şi a circulației mărfurilor. Pentru aceasta este necesar, în primul rînd, să se întîlnească, în calitate de cumpărător şi de vînzător, de o parte posesorul de valoare sau de bani şi de cealaltă parte posesorul substanței creatoare de valoare; de o parte posesorul de mijloace de producție şi de mijloace de subzistență şi de cealaltă parte posesorul a nimic altceva decît al forței de muncă. Aşadar, separarea produsului muncii de

munca însăşi, separarea condiţiilor obiective ale muncii de factorul subiectiv — forţa de muncă a fost, de fapt, baza dată, punctul de plecare al procesului de producţie capitalist.

Ceea ce iniţial n-a fost însă decît punct de plecare se creează încontinuu din nou şi se eternizează ca rezultat propriu al producţiei capitaliste, datorită simplei continuităţi a procesului, datorită reproducţiei simple. Pe de o parte, procesul de producţie transformă încontinuu avuţia materială în capital, în mijloace de valorificare şi mijloace de consum pentru capitalist. Pe de altă parte, muncitorul iese încontinuu din acest proces aşa cum a intrat: personal fiind izvor de avuţie, dar lipsit de orice mijloace de a realiza această avuţie pentru sine însuşi. Întrucît înainte de intrarea lui în proces, munca lui a fost înstrăinată de el, însuşită de capitalist şi încorporată capitalului, ea se concretizează încontinuu, în cursul procesului, într-un produs străin. Întrucît procesul de producţie este în acelaşi timp un proces de consumare a forţei de muncă de către capitalist, produsul muncitorului nu se transformă continuu numai în marfă, ci şi în capital, în valoare care absoarbe forţa creatoare de valoare, în mijloace de subzistenţă care cumpără persoane, în mijloace de producţie care îi folosesc pe producători[5)]. Muncitorul însuşi produce deci încontinuu avuţia obiectivă sub formă de capital, o forţă străină de el, care îl domină şi îl exploatează, iar capitalistul produce, tot încontinuu, forţa de muncă ca izvorul subiectiv al avuţiei, separat de mijloacele propriei sale materializări şi realizări, abstract, existent doar în organismul muncitorului, pe scurt, îl produce pe muncitor ca muncitor salariat[6)]. Această reproducţie continuă, această eternizare a muncitorului este condiţia sine qua non a producţiei capitaliste.

Consumul muncitorului este de două feluri. În producţia însăşi, el consumă prin munca sa mijloace de producţie şi le transformă în produse de o valoare mai mare decît aceea a capitalului avansat. Acesta este consumul său productiv. El este în acelaşi timp consumul forţei sale de muncă de către capitalistul care a cumpărat-o. Pe de altă parte, muncitorul cheltuieşte pentru procurarea mijloacelor de subzistenţă banii ce i-au fost plătiţi atunci cînd i-a fost cumpărată forţa de muncă: acesta este consumul său individual. Consumul productiv şi consumul individual al muncitorului sînt deci total diferite. În cazul consumului productiv, el acţionează ca forţă motrice a capitalului şi aparţine capitalistului; în cazul consumului individual, ei îşi aparţine lui însuşi şi îndeplineşte funcţii vitale în afara procesului de producţie. Rezultatul unuia este viaţa capitalistului, iar rezultatul celuilalt este viaţa muncitorului.

Cînd am analizat „ziua de muncă“ etc., am arătat, în treacăt, că muncitorul este silit adesea să facă din consumul său individual un simplu episod al procesului de producţie. În acest caz el foloseȘte mijloace de subzistenţă pentru a-şi menţine în funcţiune forţa de muncă, aşa cum o maşină cu abur este alimentată cu cărbune şi cu apă, sau cum o roată este unsă cu lubrifianţi. Mijloacele sale de consum nu sînt astfel decît mijloace de consum ale unui mijloc de producţie; consumul său individual este nemijlocit consum productiv. Faptul acesta apare însă ca un abuz care nu e legat de esenţa procesului de producţie capitalist[7)].

Altfel arată lucrurile atunci cînd privim nu pe capitalistul individual şi pe muncitorul individual, ci clasa capitaliştilor şi clasa muncitorilor, nu procese singulare de producţie a mărfii, ci procesul de producţie capitalist în fluxul său şi în amploarea sa socială. — Cînd capitalistul transformă o parte din capitalul său în forţă de muncă, el îşi valorifică astfel capitalul său total. El omoară două muşte dintr-o lovitură. El profită nu numai de ceea ce primeşte de la muncitor, dar şi de ceea ce îi dă. Capitalul înstrăinat în schimbul forţei de muncă este transformat în mijloace de subzistenţă, a căror consumare serveşte la reproducerea muşchilor, nervilor, oaselor şi creierului muncitorilor existenţi şi la producerea de noi muncitori. Prin urmare, consumul individual al clasei muncitoare, în limitele absolut necesare, este, aşadar, transformarea din nou a mijloacelor de subzistenţă, înstrăinate de capital în schimbul forţei de muncă, în forţă de muncă ce poate să fie din nou exploatată de capital.

Aceasta este producţie şi reproducţie a mijlocului de producţie celui mai necesar pentru capitalist, a muncitorului însuşi. Consumul individual al muncitorului rămîne deci un moment al producţiei şi reproducţiei capitalului, indiferent dacă are loc în interiorul atelierului, al fabricii etc. sau în afara lor, în interiorul procesului de muncă sau în afara lui, exact ca şi curăţitul maşinii, indiferent dacă această operaţie se face în timpul procesului de muncă sau în timpul unor anumite pauze ale acestuia. Nu are nici o importanţă faptul că consumul individual al muncitorului se realizează pentru el, şi nu pentru capitalist. Tot astfel nici consumul animalelor de povară nu încetează de a fi un moment necesar al procesului de producţie numai pentru că animalul se delectează cu ceea ce mănîncă. Conservarea şi reproducerea continuă a clasei muncitoare rămîne o condiţie permanentă a reproducerii capitalului. Capitalistul poate să lase fără grijă îndeplinirea acestei condiţii pe seama instinctului de conservare şi de perpetuare al muncitorilor. Singura lui grijă este de a limita consumul lor individual pe cît posibil la strictul necesar, şi e departe de a folosi acea brutalitate sud-americană cu care muncitorul este constrîns să consume alimente mai substanţiale în locul altora mai puţin substanţiale[8)].

De aceea capitalistul şi ideologul său, economistul, consideră ca productivă numai acea parte a consumului individual al muncitorului necesară pentru perpetuarea clasei muncitoare, parte care trebuie deci să fie efectiv consumată pentru ca şi capitalul să consume forţa de muncă; ceea ce muncitorul consumă în plus pentru propria sa delectare este consum neproductiv[9)]. Dacă acumularea capitalului ar determina o ridicare a salariului şi deci o sporire a mijloacelor de consum ale muncitorului, fără ca să fie consumată mai multă forţă de muncă de către capital, capitalul suplimentar ar fi consumat în mod neproductiv[10)]. Într-adevăr: consumul individual al muncitorului este pentru el însuşi neproductiv, căci acest consum nu reproduce decît individul cu nevoile sale; el este productiv pentru capitalist şi pentru stat, căci el este producţie a forţei care produce avuţia altora[11)].

Aşadar, din punct de vedere social clasa muncitoare este, chiar şi în afara procesului de muncă nemijlocit, o anexă a capitalului, ca şi instrumentul de muncă neînsufleţit. Însuşi consumul ei individual nu este, în anumite limite, decît un moment al procesului de reproducţie a capitalului. Şi însuşi acest proces, îndepărtînd continuu produsul muncii muncitorilor de la polul lor spre polul opus, acela al capitalului, are grijă ca aceste instrumente de producţie conştiente de sine să nu dezerteze. Consumul individual al muncitorilor asigură, pe de o parte, propria lor conservare şi reproducere şi, pe de altă parte, prin distrugerea mijloacelor de subzistenţă, determină reapariţia lor continuă pe piaţa muncii. Sclavul roman era legat de stăpînul său prin lanţuri, muncitorul salariat este legat de stăpînul său prin fire invizibile. Aparenţa independenţei sale este menţinută prin schimbarea continuă a patronului individual şi prin fictio juris[*2] a contractului.

Pe vremuri, acolo unde considera necesar, capitalul îşi impunea printr-o lege coercitivă dreptul de proprietate asupra muncitorului liber. Astfel, de pildă, pînă în 1815 în Anglia emigrarea muncitorilor de fabrică era interzisă sub sancţiuni aspre.

Reproducerea clasei muncitoare include totodată transmiterea şi acumularea iscusinţei de la o generaţie la alta[12)]. În ce măsură capitalistul socoteşte existenţa unei asemenea clase de muncitori iscusiţi printre condiţiile de producţie care îi aparţin lui, în ce măsură el o consideră de fapt ca existenţă reală a capitalului său variabil se vede atunci cînd o criză îl pune în pericol de a pierde această condiţie de producţie. Se ştie că în Lancashire etc., ca urmare a războiului civil din America şi a crizei de bumbac care l-a însoţit, cea mai mare parte a muncitorilor din industria bumbacului au fost aruncaţi în stradă. Din rîndurile clasei muncitoare însăşi şi ale altor pături sociale s-a auzit strigătul: ajutor din partea statului sau colectă naţională benevolă în sprijinul emigrării muncitorilor „excedentari“ în coloniile engleze sau în Statele Unite. „Times“ a publicat atunci (24 martie 1863) o scrisoare a lui

Edmund Potter[i], fost preşedinte al Camerei de comerţ din Manchester. Această scrisoare a fost calificată, cu drept cuvînt, în Camera comunelor ca „manifest al fabricanţilor“[13]. Dăm aici cîteva pasaje caracteristice, în care se vorbeşte deschis despre titlul de proprietate al capitalului asupra forţei de muncă.

„Li se spune muncitorilor din industria bumbacului că numărul lor este prea mare..., că numărul lor trebuie redus poate cu o treime pentru ca astfel să se poată stabili o cerere sănătoasă pentru restul de două treimi... Opinia publică pledează insistent pentru emigrare... Patronul“ (adică fabricantul de bumbac) „nu poate să consimtă ca oferta de braţe de muncă să scadă; el are dreptul să considere că acest lucru este la fel de inechitabil pe cît este de nejust.... Dacă emigrarea este sprijinită din fondul public, el are dreptul să ceară să fie ascultat şi chiar să protesteze“.

Acelaşi Potter arată în continuare cît de utilă este industria bumbacului, cum ea „a absorbit, fără îndoială, populaţia excedentară din Irlanda şi din districtele agricole ale Angliei“, cît de mari sînt proporţiile pe care ea le-a luat, cum în 1860 ea a acoperit $^{5}/_{13}$ din întregul export englez şi cum, după numai cîţiva ani, ea va lua o nouă amploare prin extinderea pieţei, îndeosebi a celei indiene, şi prin asigurarea „aprovizionării cu bumbac la preţul de 6 pence pfundul“. În continuare, el spune:

„Timpul — un an, doi, poate trei — va produce cantitatea necesară... De aceea aş pune întrebarea: nu merită oare această industrie să fie menţinută? Nu merită oare maşinile“ (adică maşinile de muncă vii) „să fie întreţinute în bună stare şi nu este oare o prostie dintre cele mai mari să ne gîndim să renunţăm la ele? Eu cred că da. Admit că muncitorii nu sînt o proprietate (I allow that the workers are not a property), că ei nu sînt proprietatea nici a Lancashire-ului, nici a patronilor; dar ei sînt forţa amîndurora, ei sînt forţa intelectuală şi instruită care nu poate fi înlocuită în decursul vieţii unei generaţii; dimpotrivă, celelalte maşini, maşinile la care ei lucrează (the mere machinery which they work), ar putea în bună parte să fie înlocuite şi perfecţionate în mod avantajos în decurs de douăsprezece luni[14]. Dacă veţi încuraja sau veţi permite (!) emigrarea forţei de muncă, ce se va întîmpla cu capitalistul? (Encourage or allow the working power to emigrate, and what of the capitalist?)“

Suspinul acesta pornit din inimă aminteşte de mareşalul curţii, Kalb[i] [159].

„...Înlăturaţi elita muncitorilor, şi capitalul fix se va deprecia în mare măsură, iar capitalul circulant nu va rezista în condiţiile unei oferte reduse de muncă de calitate inferioară... Ni se spune că muncitorii înşişi doresc să emigreze. În ceea ce-i priveşte este foarte firesc... Reduceţi, comprimaţi industria bumbacului luîndu-i forţa de muncă (by taking away its working power), reducîndu-i cheltuielile pentru salarii, să zicem cu $^{1}/_{3}$, deci cu 5.000.000, dar ce se va întîmpla cu clasa imediat superioară, aceea a micilor negustori? Ce se va întîmpla cu renta funciară, cu chiria pentru cottages?... Ce se va întîmpla cu micii arendaşi, cu proprietarii de imobile mai înstăriţi şi cu proprietarii funciari? Şi spuneţi-mi acum dacă poate exista un plan mai funest pentru toate clasele ţării decît acest plan de slăbire a naţiunii prin exportarea celor mai buni muncitori de fabrică şi prin deprecierea unei părţi din capitalul şi din avuţia ei cea mai productivă?“ „Eu propun un împrumut de 5.000.000—6.000.000, eşalonat pe 2 sau 3 ani, administrat de comisari speciali subordonaţi administraţiilor pentru asistenţa săracilor din districtele industriei bumbacului; acest lucru trebuie reglementat printr-o lege specială, stabilindu-se o muncă obligatorie pentru menţinerea valorii morale a muncitorilor care primesc pomană... Poate să existe oare ceva mai rău pentru proprietarii funciari şi pentru patroni (can anything be worse for landowners or masters) decît să renunţe la cei mai buni muncitori ai lor, să demoralizeze şi să indispună pe cei rămaşi, printr-o emigrare masivă şi pustiitoare şi prin deprecierea capitalului şi a valorii într-o provincie întreagă?“

Potter, acest reprezentant ales al proprietarilor de filaturi de bumbac, distinge două feluri de „maşini“, ambele aparţinînd în egală măsură capitalistului; unele se află în fabrica sa, iar celelalte se află noaptea şi duminica în afara fabricii, în cottages. Unele sînt neînsufleţite, celelalte sînt însufleţite. Maşinile neînsufleţite nu numai că se deteriorează şi se depreciază în fiecare zi, dar datorită progresului tehnic continuu cele mai multe se învechesc într-atît, încît pot fi înlocuite avantajos cu maşini noi în decurs de cîteva luni. Maşinile însufleţite, dimpotrivă, sînt cu atît mai bune cu cît durează mai mult, cu cît acumulează mai mult priceperea unor generaţii întregi. În răspunsul dat acestui magnat al industriei, „Times“ scrie între altele:

„D-l E. Potter este atît de impresionat de importanţa extraordinară şi absolută a patronilor din industria bumbacului, încît, pentru a menţine această clasă şi pentru a-i eterniza meseria, vrea să închidă o jumătate de milion de muncitori, împotriva voinţei lor, într-o mare şi morală casă de muncă. Nu merită oare această industrie să fie menţinută? întreabă d-l Potter. Desigur, răspundem noi, prin toate mijloacele onorabile. Nu merită oare maşinile să fie întreţinute în bună stare? întreabă în continuare d-l Potter. Aici ne oprim. Prin maşină d-l Potter înţelege maşina umană, el ne asigură că nu intenţionează să o considere proprietate absolută. Trebuie să mărturisim că nu considerăm de loc că «merită» şi nici măcar că e posibil ca maşina umană să fie întreţinută în bună stare, adică să fie închisă şi unsă cu ulei, pînă cînd va fi nevoie de ea. Maşina umană are particularitatea de a rugini din cauza lipsei de activitate, oricît ar fi unsă şi curăţită. În afară de aceasta, maşina umană este în stare, aşa cum am văzut, să dea singură drumul la abur şi să explodeze sau să facă tărăboi pe străzile oraşelor noastre mari. Poate că d-l Potter are dreptate cînd spune că este nevoie de un timp mai îndelungat pentru reproducerea muncitorilor, dar avînd mecanici şi bani la îndemînă, vom găsi întotdeauna muncitori harnici şi viguroşi, din care să facem mai mulţi maiştri de fabrică decît va fi nevoie vreodată... D-l Potter vorbeşte despre o nouă înviorare a industriei peste 1, 2 sau 3 ani şi ne cere să nu încurajăm sau să permitem emigrarea forţei de muncă! El spune că e natural ca muncitorii să dorească să emigreze, dar este de părere că naţiunea trebuie să închidă în districtele în care este concentrată industria bumbacului, împotriva voinţei lor, această jumătate de milion de muncitori împreună cu cei 700.000 de membri ai familiilor lor, să le înfrîngă prin forţă nemulţumirea, această consecinţă inevitabilă, şi să-i întreţină cu ajutorul pomenilor, în aşteptarea zilei cînd patronii din industria bumbacului ar putea avea din nou nevoie de ei... A sosit timpul ca marea opinie publică din aceste insule să facă ceva pentru a salva «această forţă de muncă» ele cei care vor să o trateze aşa cum tratează cărbunele, fierul şi bumbacul (to save this «working power from those who would deal with it as they deal with iron, coal and cotton)“[15].

Articolul din „Times“ nu a fost decît un jeu d'esprit[*5]. „Marea opinie publică“ împărtăşea de fapt părerea d-lui Potter că muncitorul de fabrică face parte din inventarul mobil al fabricii. Emigrarea muncitorilor a fost împiedicată[16]. Ei au fost închişi în „morala casă de muncă“ din districtele în care este concentrată industria bumbacului şi continuă să constituie „forţa (the strength) patronilor din industria bumbacului din Lancashire“.

Aşadar, procesul de producţie capitalist reproduce, prin însăşi desfăşurarea sa, separarea forţei de muncă de condiţiile muncii. Totodată, el reproduce şi eternizează condiţiile exploatării muncitorului. El îl sileşte încontinuu pe muncitor să-şi vîndă forţa de muncă pentru a putea trăi şi îi dă încontinuu capitalistului posibilitatea de a o cumpăra pentru a se îmbogăţi[17]. Acum nu simpla întîmplare este aceea care pune faţă în faţă pe piaţa de mărfuri pe capitalist şi pe muncitor în calitate de cumpărător şi de vînzător. Mecanismul procesului însuşi îl aruncă în permanenţă pe acesta din urmă îndărăt pe piaţa de mărfuri în calitate de vînzător al forţei sale de muncă şi transformă încontinuu produsul acestuia în mijloc de cumpărare în mîna celuilalt. În realitate muncitorul aparţine capitalului înainte de a se fi vîndut capitalistului. Dependenţa

lui economică[18] este concomitent determinată şi camuflată de reînnoirea periodică a autovînzării sale, de schimbarea patronilor săi individuali şi de oscilaţiile preţului de piaţă al muncii[19].

Prin urmare, procesul de producţie capitalist, privit în conexiunea lui, cu alte cuvinte ca proces de reproducţie, nu produce numai marfă, numai plusvaloare; el produce şi reproduce însăşi relaţia capital, pe capitalist de o parte, pe muncitorul salariat de altă parte[20].

Capitolul douăzeci şi doi

Transformarea plusvalorii în capital

1. Procesul de producţie capitalist pe scară lărgită. Transformarea legilor proprietăţii ale producţiei de mărfuri în legi ale aproprierii capitaliste

În secţiunile precedente am analizat modul în care plusvaloarea se naşte din capital; acum vom analiza modul în care capitalul se naşte din plusvaloare. Folosirea plusvalorii în calitate de capital, adică transformarea din nou a plusvalorii în capital se numeşte acumularea capitalului[21].

La început vom analiza acest proces din punctul de vedere al capitalistului individual. Presupunem, de pildă, că un filatori avansat un capital de 10.000 l. st., din care patru cincimi pentru bumbac, maşini etc. şi o cincime pentru salariu. Presupunem, de asemenea, că el produce 240.000 de pfunzi de fire anual, în valoare de 12.000 l. st. Dacă rata plusvalorii este de 100%, plusvaloarea este concretizată în plusprodusul sau produsul net de 40.000 de pfunzi de fire, o şesime din produsul global, în valoare de 2.000 l. st., care va fi realizată prin vînzare. Suma valorii de 2.000 l. st. este suma valorii de 2.000 l. st. Nici mirosul şi nici aspectul acestor bani nu lasă să se vadă că sînt plusvaloare. Caracterul de plusvaloare al unei valori ne arată cum a ajuns ea în mîna posesorului ei, dar nu modifică nimic în natura valorii sau a banilor.

Pentru a transforma în capital suma adiţională de 2.000 l. st., proprietarul filaturii va avansa deci, presupunînd că toate celelalte condiţii rămîn neschimbate, patru cincimi din ea pentru cumpărarea de bumbac etc. şi o cincime pentru cumpărarea de noi muncitori filatori, care vor găsi pe piaţă mijloacele de subzistenţă a căror valoare el le-a avansat-o. Noul capital de 2.000 l. st. funcţionează astfel în filatură şi aduce, la rîndul lui, o plusvaloare de 400 l. st.

Valoarea-capital a fost avansată iniţial sub formă de bani; plusvaloarea există, dimpotrivă, de la bun început ca valoare a unei părţi determinate a produsului global. Atunci cînd acesta e vîndut, transformat în bani, valoarea-capital reia forma sa iniţială, dar plusvaloarea îşi modifică forma iniţială de existenţă. Din acest moment însă, valoarea-capital şi plusvaloarea sînt amîndouă sume de bani, şi transformarea lor din nou în capital se efectuează într-un mod cu totul identic. Cu ambele aceste sume capitalistul cumpără mărfuri care îi dau posibilitatea de a reîncepe confecţionarea produsului său, de data aceasta pe scară lărgită. Dar pentru a cumpăra aceste mărfuri, el trebuie să le găsească pe piaţă.

Firele sale proprii circulă numai pentru că el aduce produsul său anual pe piaţă, aşa cum fac şi toţi ceilalţi capitalişti cu mărfurile lor. Dar înainte de a fi ajuns pe piaţă, toate aceste mărfuri au fost cuprinse în fondul de producţie anual, adică în masa totală a obiectelor de tot felul în care se transformă în cursul anului suma totală a capitalurilor individuale sau capitalul social total, din care fiecare capitalist individual nu deţine decît o parte alicotă. Procesele care au loc pe piaţă nu fac decît să efectueze circulaţia componentelor individuale ale producţiei anuale, să le treacă dintr-o mînă într-alta, dar ele nu pot nici să mărească producţia totală anuală, nici să modifice natura obiectelor produse. Prin urmare, întrebuinţarea care i se poate da produsului total anual depinde de propria sa compoziţie, nicidecum însă de circulaţia sa.

În primul rînd, producția anuală trebuie să furnizeze toate obiectele (valori de întrebuințare) cu care urmează să se înlocuiască componentele materiale ale capitalului consumate în cursul anului. După scăderea acestora rămîne produsul net sau plusprodusul, în care este cuprinsă plusvaloarea. Şi din ce constă acest plusprodus? Poate din obiecte destinate satisfacerii trebuințelor şi capriciilor clasei capitaliste, obiecte care intră deci în fondul ei de consum? Dacă aceasta ar fi tot, plusvaloarea ar fi irosită pînă la ultimul ban şi nu ar avea loc decît reproducție simplă.

Pentru acumulare este nevoie ca o parte din plusprodus să fie transformată în capital. Dar, fără ca să se întîmple minuni, în capital pot fi transformate numai acele lucruri care sînt folosite în procesul muncii, adică mijloacele de producție, şi, în al doilea rînd, lucrurile în stare să întrețină viața muncitorului, adică mijloacele de subzistență. Prin urmare, o parte din supramunca anuală trebuie să fi fost întrebuințată pentru crearea de mijloace de producție şi de mijloace de subzistență suplimentare, peste cantitatea necesară pentru înlocuirea capitalului avansat. Într-un cuvînt, plusvaloarea poate fi transformată în capital numai pentru că plusprodusul, a cărui valoare este, conține deja componentele materiale ale unui capital nou[21a)].

Dar pentru a face ca aceste părți componente să funcționeze efectiv în calitate de capital, clasa capitaliştilor are nevoie de un supliment de muncă. Dacă exploatarea muncitorilor deja folosiți nu poate să crească nici extensiv, nici intensiv, trebuie angajate forțe de muncă suplimentare. Mecanismul producției capitaliste a avut grijă şi de acest lucru: el reproduce clasa muncitoare ca clasă dependentă de salariu, ca clasă al cărei salariu obişnuit ajunge nu numai pentru a-i asigura întreținerea, ci şi înmulțirea. Aceste forțe de muncă suplimentare de diferite vîrste sînt furnizate anual capitalului de clasa muncitoare însăşi, aşa încît ajunge să fie încorporate mijloacelor de producție suplimentare conținute deja în producția anuală, şi transformarea plusvalorii în capital e gata. Aşadar, privită concret, acumularea nu este nimic altceva decît reproducția capitalului pe o scară lărgită. Circuitul reproducției simple se modifică şi se transformă, după expresia lui Sismondi[i) 161], într-o spirală[21b)].

Să revenim acum la exemplul nostru. E vechea poveste: Avraam[i)] a avut de urmaş pe Isaac[i)], Isaac a avut de urmaş pe Iacob[162] etc. Capitalul inițial de 10.000 l. st. aduce o plusvaloare de 2.000 l. st., care este capitalizată. Capitalul nou de 2.000 l. st. aduce o plusvaloare de 400 l. st.; aceasta, capitalizată la rîndul ei, adică transformată într-un al doilea capital suplimentar, aduce o nouă plusvaloare de 80 l. st., etc.

Facem abstracție aici de partea de plusvaloare pe care o consumă capitalistul. Tot aşa de puțin ne interesează momentan chestiunea dacă capitalurile adiționale sînt adăugate capitalului inițial sau sînt separate de el pentru a fi valorificate independent, dacă ele sînt utilizate de acelaşi capitalist care le-a acumulat sau dacă acesta le trece altora. Numai că nu trebuie să uităm că, alături de capitalurile nou formate, capitalul inițial continuă să se reproducă şi să producă plusvaloare, şi că acest lucru este valabil şi pentru fiecare din capitalurile acumulate în raport cu capitalul adițional produs de el.

Capitalul inițial s-a format prin avansarea a 10.000 l. st. De unde le are posesorul lor? Din munca sa proprie şi din aceea a strămoşilor săi! răspund la unison reprezentanții economiei politice[21c)], şi ipoteza lor pare într-adevăr singura conformă legilor producției de mărfuri.

Cu totul altfel stau lucrurile cu capitalul adițional de 2.000 l. st. Modul în care el a luat naştere îl cunoaştem exact. El e plusvaloare capitalizată. De la bun început el nu conține nici un atom de valoare care să nu-şi aibă originea în munca altuia neplătită. Mijloacele de producție cărora le este încorporată forța de muncă adițională, ca şi mijloacele de subzistență din care ea se întreține, nu sînt nimic altceva decît părți componente ale plusprodusului, ale tributului pe care clasa capitaliştilor îl smulge anual clasei muncitoare. Dacă cu o parte a tributului clasa

capitaliştilor cumpără forţă de muncă adiţională, chiar la preţul ei integral, astfel că echivalent se schimbă contra echivalent — ea acţionează totuşi în acest caz conform vechiului procedeu al cuceritorului care cumpără mărfuri de la cei învinşi cu banii jefuiţi chiar de la ei.

Dacă capitalul adiţional dă de lucru muncitorului care l-a produs, acesta trebuie în primul rînd să continue să valorifice capitalul iniţial şi, în plus, să răscumpere produsul muncii sale anterioare cu mai multă muncă decît a costat. Dacă privim operaţia ca o tranzacţie între clasa capitaliştilor şi clasa muncitoare, lucrurile nu se modifică de loc dacă cu munca neplătită a muncitorilor folosiţi pînă atunci se folosesc noi muncitori. Capitalistul poate să transforme capitalul adiţional într-o maşină care îl aruncă în stradă pe producătorul acestui capital adiţional şi îl înlocuieşte cu cîţiva copii. În toate cazurile, clasa muncitoare a creat prin supramunca ei în cursul unui an capitalul care în anul următor va folosi un plus de muncă[22)]. Aceasta este ceea ce se numeşte: a produce capital prin capital.

Premisa acumulării primului capital adiţional, de 2.000 l. st., a fost o sumă de valoare de 10.000 l. st., avansată de capitalist şi aparţinînd lui în virtutea „muncii sale iniţiale". Dimpotrivă, premisa celui de-al doilea capital adiţional, de 400 l. st., nu este nimic altceva decît acumularea anterioară a celui dintîi, a celor 2.000 l. st., a căror plusvaloare capitalizată este. Proprietatea asupra muncii trecute neplătite se dovedeşte a fi acum unica condiţie pentru aproprierea prezentă de muncă vie neplătită în proporţii mereu crescînde. Cu cît capitalistul a acumulat mai mult, cu atît el poate să acumuleze mai mult.

În măsura în care plusvaloarea din care constă capitalul adiţional nr. I este rezultatul cumpărării forţei de muncă cu o parte din capitalul iniţial, cumpărare care corespunde legilor schimbului de mărfuri şi care, din punct de vedere juridic, presupune numai că muncitorul dispune liber de propriile sale capacităţi, iar posesorul de bani sau posesorul de marfă dispune liber de valorile care îi aparţin; în măsura în care capitalul adiţional nr. II etc. nu este decît un rezultat al capitalului adiţional nr. I, adică o consecinţă a aceloraşi relaţii; în măsura în care fiecare tranzacţie în parte corespunde întotdeauna legii schimbului de mărfuri, adică în măsura în care capitalistul cumpără întotdeauna forţa de muncă, iar muncitorul o vinde întotdeauna — şi se poate admite că o vinde chiar la valoarea ei reală —, este evident că legea aproprierii, sau, cu alte cuvinte, legea proprietăţii private, bazată pe producţia de mărfuri şi pe circulaţia mărfurilor, se transformă prin propria ei dialectică interioară, inevitabilă, tocmai în contrariul ei direct. Schimbul de echivalente, aşa cum a apărut în prima operaţie, a suferit asemenea modificări, încît se dovedeşte a fi numai o aparenţă, deoarece, în primul rînd, partea de capital schimbată contra forţei de muncă nu este ea însăşi decît o parte a produsului muncii altuia însuşite fără echivalent, iar în al doilea rînd această parte a capitalului nu trebuie numai înlocuită de către producătorul ei, muncitorul, dar ea trebuie înlocuită cu un surplus. Relaţia de schimb dintre capitalist şi muncitor devine deci o simplă aparenţă, proprie procesului de circulaţie, o simplă formă, străină de propriul ei conţinut, pe care doar îl estompează. Cumpărarea şi vînzarea continuă de forţă de muncă este forma. Conţinutul constă în aceea că capitalistul schimbă încontinuu o parte a muncii altuia deja materializate, pe care şi-o însuşeşte neîncetat fără echivalent, contra altei cantităţi, mai mari, de muncă vie a altuia. La început dreptul de proprietate ne-a apărut ca fiind întemeiat pe muncă proprie. Cel puţin aşa trebuia să presupunem, întrucît faţă în faţă stau numai posesori de marfă egali în drepturi, iar mijlocul de a-şi însuşi o marfă străină este numai înstrăinarea mărfii proprii, care nu poate fi produsă decît prin muncă. Acum, proprietatea apare, în ceea ce-l priveşte pe capitalist, ca dreptul de a-şi însuşi munca neplătită a altuia sau produsul ei, iar în ceea ce-l priveşte pe muncitor ca imposibilitatea de a-şi însuşi propriul său produs. Separarea proprietăţii de muncă devine consecinţa necesară a unei legi care aparent pornea de la identitatea lor[23)].

Oricît s-ar părea deci că modul de apropriere capitalist contrazice legile iniţiale ale producţiei de mărfuri, acest mod de apropriere nu izvorăşte nicidecum din violarea acestor legi, ci,

dimpotrivă, din aplicarea lor. O scurtă privire retrospectivă asupra fazelor succesive ale mişcării, al căror punct final este acumularea capitalistă, ne va arăta din nou acest lucru.

Am văzut mai întîi că transformarea inițială a unei sume de valoare în capital s-a efectuat întru totul conform legilor schimbului. Unul dintre contractanți îşi vinde forța de muncă, celălalt o cumpără. Primul primeşte valoarea mărfii sale înstrăinînd către cel de-al doilea valoarea ei de întrebuințare — munca. Cel de-al doilea contractant transformă mijloacele de producție care îi aparțin, cu ajutorul muncii, care de asemenea îi aparține, într-un produs nou, care de asemenea îi aparține de drept.

Valoarea acestui produs cuprinde, în primul rînd, valoarea mijloacelor de producție folosite. Munca utilă nu poate consuma aceste mijloace de producție fără a transmite valoarea lor noului produs; dar pentru a putea fi vîndută, forța de muncă trebuie să fie în stare să furnizeze muncă utilă în ramura industrială în care ea urmează să fie folosită.

Mai departe, valoarea noului produs mai cuprinde echivalentul valorii forței de muncă şi plusvaloare. Şi aceasta pentru că forța de muncă vîndută pentru un anumit interval de timp, o zi, o săptămînă etc., posedă o valoare mai mică decît valoarea pe care o creează întrebuințarea ei în acest interval de timp. Dar muncitorului i s-a plătit valoarea de schimb a forței sale de muncă, şi în felul acesta el a înstrăinat valoarea ei de întrebuințare, aşa cum se întîmplă în orice cumpărare şi vînzare.

Faptul că această marfă specială care este forța de muncă are o valoare de întrebuințare specifică, şi anume de a furniza muncă, deci de a crea valoare, nu poate afecta legea generală a producției de mărfuri. Dacă deci suma de valoare avansată sub formă de salariu nu se regăseşte pur şi simplu în produs, ci se regăseşte sporită cu o plusvaloare, acest fapt nu se explică prin aceea că vînzătorul ar fi fost înşelat, căci el a primit valoarea mărfii sale, ci prin simpla consumare a acestei mărfi de către cumpărător.

Legea schimbului cere ca numai valorile de schimb ale mărfurilor care se schimbă între ele să fie egale. Cît despre valorile lor de întrebuințare, ea presupune de la bun început că ele sînt diferite şi nu are nimic comun cu consumarea lor, care începe abia după ce tranzacția a fost încheiată şi executată.

Transformarea inițială a banilor în capital se efectuează, aşadar, în conformitatea cea mai perfectă cu legile economice ale producției de mărfuri şi cu dreptul de proprietate care decurge din ele. Cu toate acestea, ea are drept rezultat:

1. că produsul îi aparține capitalistului, şi nu muncitorului;

2. că valoarea acestui produs cuprinde, în afară de valoarea capitalului avansat, o plusvaloare, care pe muncitor l-a costat muncă, dar pe capitalist nu l-a costat nimic şi care devine totuşi proprietate de drept a capitalistului;

3. că muncitorul şi-a conservat forța de muncă şi poate să o vîndă din nou dacă găseşte un cumpărător.

Reproducția simplă nu este decît repetarea periodică a acestei prime operații; de fiecare dată banii se transformă iarăşi în capital. Legea nu este deci încălcată; dimpotrivă, ea are doar prilejul de a se manifesta permanent.

„Plusieurs échanges successifs n'ont fait du dernier que le répresentant du premier“[*1]. (Sismondi, l.c., p. 70.)

Şi, cu toate acestea, am văzut că reproducția simplă este suficientă pentru a imprima acestei prime operații — în măsura în care este considerată ca fenomen izolat — un cu totul alt caracter.

„Parmi ceux qui se partagent le revenu național les uns“ (muncitorii) „y acquièrent chaque année un nouveau droit par un nouveau travail, les autres“ (capitaliştii) „y ont acquis antérieurement un droit permanent par un travail primitif“[*2]. (Sismondi, l.c., p. 110, 111.)

Se ştie că tărîmul muncii nu este singurul tărîm pe care primul născut face minuni.

Nu are, de altfel, nici o importanță dacă reproducția simplă este înlocuită cu reproducția pe scară lărgită, cu acumularea. În primul caz, capitalistul cheltuieşte întreaga plusvaloare, iar în al doilea caz el îşi dovedeşte virtuțile civice, consumînd numai o parte şi transformînd restul în bani.

Plusvaloarea este proprietatea lui; ea nu a aparținut niciodată altcuiva. Dacă o avansează pentru producție, el face acest lucru din propriul său fond, aşa cum a făcut în ziua în care a păşit pentru prima dată pe piață. Că acum acest fond provine din munca neplătită a muncitorilor săi, nu schimbă absolut cu nimic lucrurile. Dacă muncitorul B este angajat pe seama plusvalorii produse de muncitorul A, în primul rînd A a furnizat această plusvaloare, primind pînă la ultimul ban prețul echitabil al mărfii sale, în al doilea rînd, această chestiune nu-l priveşte de loc pe muncitorul B. Ceea ce cere B şi ceea ce are dreptul să ceară este ca să i se plătească de către capitalist valoarea forței sale de muncă.

„Tous deux gagnaient encore; l'ouvrier parce qu'on lui avançait les fruits de son travail“ (mai exact: du travail gratuit d'autres ouvriers) „avant qu'il fut fait“; (mai exact: avant que le sien ait porté de fruit) „le maître, parce que le travail de cet ouvrier valait plus que le salaire“ (mai exact: produisait plus de valeur que celle de son salaire)[*3]. (Sismondi, l.c., p. 135.)

E drept că lucrurile arată cu totul altfel atunci cînd privim producția capitalistă în fluxul neîntrerupt al reînnoirii ei şi considerăm, în locul capitalistului individual şi al muncitorului individual, totalitatea lor, clasa capitaliştilor, şi, în opoziție cu ea, clasa muncitoare. În felul acesta am folosi însă un criteriu cu totul străin producției de mărfuri.

În producția de mărfuri stau față în față vînzătorul şi cumpărătorul, independenți unul de altul. Relațiile lor reciproce iau sfîrşit în ziua cînd expiră contractul încheiat între ei. Dacă tranzacția se reînnoieşte, acest lucru se întîmplă pe baza unui contract nou, care nu are nimic comun cu cel anterior, şi numai întîmplător pot apărea acelaşi cumpărător şi acelaşi vînzător.

Dacă este vorba deci să considerăm producția de mărfuri sau un fenomen care ține de ea conform propriilor ei legi economice, atunci trebuie să luăm fiecare act de schimb în mod izolat, în afara oricărei legături cu actul de schimb care l-a precedat sau cu cel care îi urmează. Şi întrucît cumpărările şi vînzările se încheie numai între indivizi izolați, este inadmisibil să căutăm în ele relații între clase sociale întregi.

Oricît de lung ar fi şirul reproducțiilor periodice şi al acumulărilor premergătoare prin care a trecut capitalul astăzi în funcțiune, el îşi păstrează virginitatea sa inițială. Atîta timp cît la fiecare act de schimb — luat în parte — sînt respectate legile schimbului, modul de apropriere poate suferi o schimbare radicală fără a afecta cu nimic dreptul de proprietate care corespunde producției de mărfuri. Acelaşi drept de proprietate rămîne în vigoare atît la început, cînd produsul îi aparține producătorului şi cînd acesta, schimbînd echivalent contra echivalent, nu se poate îmbogăți decît prin muncă proprie, cît şi în perioada capitalistă cînd avuția socială devine, într-o măsură tot mai mare, proprietate a acelora care sînt în stare să-şi însuşească necontenit munca neplătită a altora.

Acest rezultat devine inevitabil de îndată ce forța de muncă este vîndută în mod liber ca marfă de către muncitor. Dar numai din acest moment producția de mărfuri se generalizează şi devine forma tipică de producție; numai din acest moment fiecare produs este produs din capul locului pentru vînzare şi orice avuție produsă trece prin sfera circulației. Abia atunci

cînd munca salariată devine baza producției de mărfuri, aceasta din urmă se impune întregii societăți; dar numai din acest moment producția de mărfuri îşi dezvoltă toate potențele ei. A spune că apariția muncii salariate denaturează producția de mărfuri echivalează cu a spune că, dacă vrea să nu fie denaturată, producția de mărfuri nu trebuie să se dezvolte. În aceeaşi măsură în care, dezvoltîndu-se după propriile ei legi imanente, ea se transformă în producție capitalistă, în aceeaşi măsură legile proprietății proprii producției de mărfuri se transformă în legi ale aproprierii capitaliste[24)].

Am văzut că, chiar şi la reproducția simplă, întregul capital avansat inițial, oricare i-ar fi proveniența, se transformă în capital acumulat sau plusvaloare capitalizată. Dar în fluxul producției, orice capital avansat inițial devine o mărime infinitezimală (magnitudo evanescens în sens matematic) în comparație cu capitalul acumulat direct, adică în comparație cu plusvaloarea sau plusprodusul transformat din nou în capital, indiferent dacă acestea funcționează în mîna care l-a acumulat sau în altă mînă. De aceea economia politică prezintă, în genere, capitalul ca „avuție acumulată“ (plusvaloare transformată sau venit) „care este folosită din nou pentru producerea de plusvaloare“[25)], sau pe capitalist ca „posesor al plusprodusului“[26)]. Aceeaşi concepție, dar într-o altă formă, se exprimă atunci cînd se spune că orice capital existent este dobîndă acumulată sau capitalizată, căci dobînda nu este decît o parte a plusvalorii[27)].

2. Concepția greşită a economiei politice despre reproducția pe scară lărgită

Înainte de a stabili exact ce este acumularea, adică transformarea plusvalorii din nou în capital, este necesar să înlăturăm un echivoc generat de economia politică clasică.

Aşa cum mărfurile pe care capitalistul le cumpără pentru consumul său propriu cu o parte a plusvalorii nu-i servesc ca mijloace de producție şi de valorificare, tot astfel nici munca pe care el o cumpără pentru satisfacerea trebuințelor sale naturale şi sociale nu este muncă productivă. În loc ca prin cumpărarea acestor mărfuri şi a muncii să transforme plusvaloarea în capital, el, dimpotrivă, o consumă sau o cheltuieşte ca venit al său. În opoziție cu concepția vechii aristocrații, concepție care, după cum spune pe drept cuvînt Hegel[i)], „constă în consumarea a ceea ce există“[163] şi se manifestă deosebit de evident în fastul vieții lor personale, economia politică burgheză consideră hotărîtor să proclame acumularea capitalului ca primă îndatorire cetățenească şi să propovăduiască fără încetare că nu poți acumula dacă consumi tot venitul, în loc să cheltuieşti o bună parte din el pentru a angaja muncitori productivi suplimentari, care aduc mai mult decît costă ei. Pe de altă parte, ea a trebuit să lupte împotriva prejudecății populare, care confundă producția capitalistă cu tezaurizarea[28)] şi crede, din această cauză, că avuția acumulată este o avuție care în forma ei naturală dată este ferită de distrugere, prin urmare sustrasă sferei consumului şi chiar sferei circulației. În realitate, retragerea banilor din sfera circulației ar fi în opoziție directă cu valorificarea lor ca capital, iar acumularea de mărfuri în vederea tezaurizării ar fi o adevărată absurditate[28a)]. Acumularea de mărfuri în cantități mari este rezultatul unei stagnări a circulației sau al supraproducției[29)]. Într-adevăr, în concepția populară se confundă, pe de o parte, imaginea bunurilor acumulate în fondul de consum al celor avuți şi care se consumă treptat şi, pe de altă parte, formarea de rezerve, fenomen propriu tuturor modurilor de producție şi asupra căruia ne vom opri cînd vom analiza procesul de circulație.

Economia politică clasică are deci dreptate atunci cînd subliniază ca un moment caracteristic al procesului de acumulare faptul că plusprodusul este consumat de către muncitorii productivi, şi nu de către muncitorii neproductivi. Dar aici începe şi eroarea ei. A. Smith[i)] a introdus moda de a prezenta acumularea ca simplă consumare a plusprodusului de către

muncitorii productivi, adică de a prezenta capitalizarea plusvalorii ca simplă transformare a ei în forță de muncă. Să-l ascultăm, de pildă, pe Ricardo[i]:

„Trebuie să se înțeleagă că toate cele ce se produc într-o țară sînt consumate; dar există o foarte mare deosebire între ceea ce este consumat de cei care reproduc o valoare nouă şi ceea ce este consumat de cei care nu reproduc o asemenea valoare nouă. Cînd spunem că venitul este economisit şi adăugat la capital, înțelegem prin aceasta că partea din venit considerată ca fiind adăugată la capital este consumată de muncitori productivi, şi nu de muncitori neproductivi. Nu există eroare mai mare decît aceea de a presupune că un capital este sporit prin nonconsum“[30)].

Nu există eroare mai mare decît aceea a lui A. Smith, repetată de Ricardo şi de toți economiştii care i-au urmat, anume că

„partea din venit considerată ca fiind adăugată la capital este consumată de muncitorii productivi“.

Potrivit acestei concepții, orice plusvaloare care se transformă în capital devine capital variabil. În realitate, ca şi valoarea avansată inițial, ea se împarte în capital constant şi capital variabil, în mijloace de producție şi forță de muncă. Forța de muncă este forma în care capitalul variabil există în procesul de producție. În acest proces, ea însăşi este consumată de către capitalist. Prin funcția ei — munca —, ea consumă mijloace de producție. În acelaşi timp, banii plătiți cu prilejul cumpărării forței de muncă se transformă în mijloace de subzistență, care nu sînt consumate de „munca productivă“, ci de „muncitorul productiv“. Printr-o analiză cu totul eronată, A. Smith ajunge la rezultatul absurd că, dacă fiecare capital individual se scindează într-o parte constantă şi una variabilă, capitalul social constă doar din capital variabil, adică este cheltuit în întregime pentru plata salariilor. De pildă, un fabricant de postav transformă 2.000 l. st. în capital. El cheltuieşte o parte din aceşti bani pentru cumpărarea de țesători şi cealaltă parte pentru fire de lînă, maşini etc. Dar cei de la care cumpără firele şi maşinile, la rîndul lor, plătesc cu o parte a banilor munca etc., pînă ce toate cele 2.000 l. st. sînt cheltuite pentru plata salariilor, adică pînă ce întreg produsul reprezentat de cele 2.000 l. st. este consumat de către muncitorii productivi. E clar: întreaga forță a acestui argument rezidă în cuvîntul „etc.“, care ne trimite de la Ana la Caiafa. Într-adevăr, A. Smith întrerupe analiza tocmai acolo unde încep dificultățile[31)].

Atîta timp cît avem în vedere numai fondul producției anuale totale, procesul de reproducție anual poate fi înțeles uşor. Dar toate elementele componente ale producției anuale trebuie aduse pe piața de mărfuri, şi aici începe dificultatea. Mişcările capitalurilor individuale şi ale veniturilor personale se încrucişează, se amestecă şi se pierd într-o deplasare generală — în circulația avuției sociale — care tulbură privirea şi-l pune pe cercetător în fața unor probleme foarte complicate. În secțiunea a treia din cartea a doua voi face o analiză a legăturilor reale care există aici. — Este marele merit al fiziocraților de a fi încercat să dea pentru prima dată, în al lor „Tableau économique“[165], o imagine a producției anuale în forma în care ea reiese din circulație[32)].

Se înțelege, de altfel, de la sine că economia politică nu a omis să folosească în interesul clasei capitaliştilor teza lui A. Smith potrivit căreia întreaga parte a produsului net care este transformată în capital este consumată de clasa muncitoare.

3. Împărțirea plusvalorii în capital şi venit. Teoria abstinenței

În capitolul precedent am considerat plusvaloarea, respectiv plusprodusul, doar ca fond de consum individual al capitalistului,, iar în capitolul de față am considerat-o pînă acum doar ca

fond de acumulare. în realitate însă, plusvaloarea nu este numai unul sau numai altul, ci amîndouă în acelaşi timp. O parte din plusvaloare este consumată de capitalist sub formă de venit[33)], altă parte din ea este folosită sub formă de capital, adică este acumulată.

Dacă masa plusvalorii este dată, una din aceste părţi este cu atît mai mare cu cît cealaltă este mai mică. Presupunînd că toate celelalte împrejurări rămîn neschimbate, raportul în care se efectuează această împărţire determină mărimea acumulării. Cel ce efectuează această împărţire este însă proprietarul plusvalorii, capitalistul. Împărţirea este deci un act de voinţă al lui. Despre acea parte a tributului încasat de el, parte pe care o acumulează, se spune că o economiseşte pentru că nu o consumă, adică pentru că îşi îndeplineşte funcţia sa de capitalist, şi anume funcţia de a se îmbogăţi.

Numai în măsura în care este capital personificat, capitalistul are o valoare istorică şi acel drept istoric la existenţă, care, după cum spune spiritualul Lichnowski[i)], nu are nici o dată[166]. Numai în această măsură necesitatea temporară a propriei sale existenţe rezidă în necesitatea temporară a modului de producţie capitalist. Dar tot în aceeaşi măsură mobilul activităţii lui nu este valoarea de întrebuinţare şi consumul, ci valoarea de schimb şi sporirea ei. Ca un fanatic al sporirii valorii, el constrînge implacabil omenirea la producţie pentru producţie, deci la dezvoltarea forţelor de producţie sociale şi la crearea condiţiilor materiale de producţie, singurele care pot constitui baza reală a unei forme superioare a societăţii, al cărei principiu fundamental să fie dezvoltarea deplină şi liberă a fiecărui individ. Numai ca personificare a capitalului capitalistul se bucură de respect. În această calitate, el este dominat, ca şi tezaurizatorul, de pasiunea oarbă de îmbogăţire. Ceea ce însă la tezaurizator apare ca o manie individuală este la capitalist efectul mecanismului social, în care el nu este decît o rotiţă. În afară de aceasta, dezvoltarea producţiei capitaliste face necesară o sporire continuă a capitalului investit într-o întreprindere industrială, iar concurenţa impune fiecărui capitalist individual legile imanente ale modului de producţie capitalist ca legi coercitive exterioare. Ea îl sileşte să-şi sporească încontinuu capitalul pentru a-l conserva, iar de sporit el nu poate să-l sporească decît cu ajutorul acumulării progresive.

De aceea, în măsura în care activitatea sa nu este decît o funcţie a capitalului, care găseşte în persoana lui voinţă şi conştiinţă, capitalistul consideră propriul său consum particular ca fiind o jefuire a acumulării capitalului său, aşa cum în contabilitatea italiană cheltuielile particulare figurează la debitul capitalistului faţă de capitalul său. Acumularea este cucerirea lumii avuţiei sociale. O dată cu extinderea masei materialului uman exploatat, ea extinde şi dominaţia directă şi indirectă a capitalistului[34)].

Dar pretutindeni păcatul originar are urmări. O dată cu dezvoltarea modului de producţie capitalist, a acumulării şi a avuţiei, capitalistul încetează de a fi simplă întruchipare a capitalului. Ei încearcă un „simţămînt omenesc“[167] pentru propria lui persoană şi devine atît de cult, încît respinge batjocoritor ascetismul ca o prejudecată a tezaurizatorului de modă veche. În timp ce capitalistul clasic înfierează consumul individual ca păcat împotriva funcţiei sale şi ca „abstinenţă“ de la acumulare, capitalistul modernizat este în stare să considere acumularea ca „renunţare“ la desfătări. „Ah, două suflete-s în el! Cum se zbat în piept să nu mai locuiască împreună!“[168]

La începuturile istorice ale modului de producţie capitalist — şi orice parvenit capitalist trece individual prin această fază istorică — predomină setea de îmbogăţire şi avariţia ca pasiuni absolute. Dar progresul producţiei capitaliste nu creează numai o lume de desfătări. Cu dezvoltarea speculaţiei şi a creditului, el deschide mii de izvoare pentru o îmbogăţire subită. Pe o anumită treaptă de dezvoltare, un grad convenţional de risipă, care este în acelaşi timp etalare a bogăţiei şi deci mijloc de obţinere a creditului, devine chiar o necesitate comercială pentru „nefericitul“ capitalist. Luxul intră în cheltuielile de reprezentare ale capitalului. De

altfel, capitalistul nu se îmbogăţeşte, ca tezaurizatorul, în raport cu munca sa proprie şi cu nonconsumul său, ci în măsura în care stoarce forţă de muncă străină şi îi impune muncitorului renunţarea la toate plăcerile vieţii. Ce-i drept, risipa capitalistului nu are niciodată caracterul de bona fide pe care îl are risipa uşuraticului senior feudal, ci, dimpotrivă, în spatele ei se ascunde întotdeauna avariţia cea mai josnică şi calculul cel mai meschin, risipa capitalistului creşte totuşi o dată cu acumularea, fără a o prejudicia însă. Totodată, în pieptul nobil al capitalistului se dezvoltă un conflict faustian între patima acumulării şi înclinaţia spre desfătări.

„Dezvoltarea industriei din Manchester — se spune într-o scriere publicată în 1795 de doctorul Aikin[i] — poate fi împărţită în patru perioade. În prima perioadă, fabricanţii au fost siliţi să muncească din greu pentru întreţinerea lor".

Ei s-au îmbogăţit îndeosebi jefuindu-i pe părinţii care le aduceau fiii ca apprentices (ucenici) şi care trebuiau să plătească bani grei pentru acest lucru, deşi fiii lor răbdau de foame. Pe de altă parte, profitul mediu era scăzut, iar pentru acumulare trebuiau făcute mari economii. Ei trăiau ca tezaurizatori şi nu consumau nici măcar dobînzile la capitalul lor.

„În perioada a doua, ei au început să strîngă oarecare avere, dar, ca şi înainte, continuau să muncească din greu", căci exploatarea nemijlocită a muncii costă muncă, lucru pe care îl ştie orice vătaf de sclavi, „şi să trăiască la fel da modest... În perioada a treia a început luxul, şi afacerile au fost extinse prin trimiterea de călăreţi" (commis-voyageurs călări) „în toate oraşele comerciale ale regatului spre a strînge comenzi. Este de presupus că pînă în 1690 nu au existat decît puţine sau chiar nu au existat capitaluri între 3.000 şi 4.000 l. st., realizate în industrie. Cam în această perioadă însă sau ceva mai tîrziu, industriaşii ajunseseră să acumuleze bani şi au început să-şi ridice case de piatră în locul celor de lemn şi tencuială... La Manchester, încă în primele decenii ale secolului al XVIII-lea, fabricantul care oferea musafirilor săi o cană de vin din străinătate devenea subiect de discuţii şi comentarii pentru toţi vecinii săi".

Înainte de apariţia maşinilor, fabricanţii care se întîlneau seara la cîrciumă nu cheltuiau niciodată mai mult de 6 pence pentru un pahar de punci şi 1 penny pentru un pachet de tutun. Abia în 1758 s-a văzut pentru prima oară — şi faptul acesta a făcut epocă — „o persoană angajată efectiv în afaceri într-un echipaj propriu!". „Perioada a patra", ultima treime a secolului al XVIII-lea, „este perioada de mare lux şi risipă, ca urmare a extinderii întreprinderilor"[35)]. Ce ar spune bunul dr. Aikin dacă ar învia şi ar vedea Manchesterul de azi!

Acumulaţi, acumulaţi! Aşa porunceşte Moise[i], aşa poruncesc profeţii![169] „Industria furnizează materialul care se acumulează prin economie"[36)]. Aşadar, economisiţi, economisiţi, adică transformaţi în capital o parte cît mai mare din plusvaloare sau din plusprodus! Acumulare pentru acumulare, producţie pentru producţie, iată formula prin care economia politică clasică a definit menirea istorică a perioadei burgheze. Ea nu s-a înşelat nici un moment în ceea ce priveşte durerile facerii avuţiei[37)], dar la ce folosesc lamentările despre necesitatea istorică? Dacă pentru economia politică clasică proletarul nu este decît o maşină pentru producerea plusvalorii, capitalistul nu este nici el decît o maşină pentru transformarea acestei plusvalori în capital adiţional. Ea priveşte cu toată seriozitatea funcţia lui istorică. Pentru a-i feri conştiinţa de conflictul tragic dintre înclinaţia spre plăceri şi setea de îmbogăţire, Malthus susţinea, la începutul deceniului al treilea al acestui secol, o diviziune a muncii care îi rezerva capitalistului angrenat efectiv în producţie misiunea de a acumula, iar celorlalţi participanţi la împărţirea plusvalorii, adică aristocraţiei funciare, înalţilor demnitari ai statului şi ai bisericii etc., misiunea de a risipi. Este de cea mai mare importanţă, spune el, „să facem deosebire între pasiunea pentru risipă şi pasiunea pentru acumulare (the passion for expenditure and the passion for accumulation)"[38)]. Domnii capitalişti, transformaţi de mult în oameni de viaţă şi de

lume, au sărit în sus. Cum? exclamă unul din exponenții lor, un ricardian, d-l Malthus preconizează rente funciare ridicate, impozite ridicate etc., astfel încît consumatorii neproductivi să fie un stimulent permanent pentru industriaş! Fireşte, lozinca e producția, producția pe scară tot mai largă, dar

„printr-un asemenea procedeu producția e mai mult stînjenită decît stimulată. De asemenea, nu este de loc echitabil (nor is it quite fair) ca un număr de oameni să trîndăvească numai pentru a-i stimula pe alții din al căror caracter se poate deduce (wbo are likely, from their characters) că sînt în stare să facă treabă dacă sînt siliți“[39].

Pe cît i se pare de inechitabil a-l îndemna pe capitalistul industrial să acumuleze, luîndu-i caimacul din lapte, pe atît i se pare de necesar ca muncitorul să fie redus pe cît posibil la salariul rninim, „pentru a i se menține dorința de a munci“. De asemenea, el nu ascunde nici un moment faptul că apropierea de muncă neplătită constituie secretul îmbogățirii.

„O cerere sporită din partea muncitorilor nu înseamnă nimic altceva decît consimțămîntul lor de a lua mai puțin din propriul lor produs şi de a ceda o parte mai mare întreprinzătorilor; şi dacă se spune că acest fapt provoacă, prin reducerea consumului“ (muncitorilor), un „glut“ (suprasaturarea pieței, supraproducția), „eu nu pot să răspund decît că glut este sinonim cu profit ridicat“[40].

Această dispută savantă despre felul în care prada stoarsă de la muncitori ar trebui repartizată, în modul cel mai avantajos pentru acumulare, între capitalistul industrial şi proprietarul funciar trîndav etc., a fost întreruptă de revoluția din iulie. Curînd după aceea, proletariatul de la oraş a tras clopotele de alarmă la Lyon, iar proletariatul agricol din Anglia a trecut la incendieri. De o parte a canalului se răspîndea owenismul[i], dincolo st.-simonismul[i] şi fourierismul[i]. A sosit timpul economiei politice vulgare. Exact cu un an înainte de a fi descoperit, la Manchester, că profitul (inclusiv dobînda) la capital este produsul „ultimei, a celei de-a douăsprezecea ore de muncă“, neplătite. Nassau W. Senior[i] a anunțat lumii o altă descoperire. „Eu — declară el solemn — înlocuiesc cuvîntul capital, privit ca instrument de producție, cu cuvîntul abstinență (abținere)“[41]. Iată o mostră neîntrecută a „descoperirilor“ economiei vulgare! Ea înlocuieşte o categorie economică printr-o frază de sicofant. Voilà tout[*5]. „Cînd sălbaticul — ne învață Senior — confecționează arcuri, el face o muncă industrială, dar nu practică abstinența“. Aceasta ne explică cum şi de ce în orînduirile sociale anterioare mijloacele de muncă se confecționau „fără abstinența“ capitalistului. „Cu cît societatea progresează mai mult, cu atît ea cere mai multă abstinență“[42], şi anume de la aceia a căror muncă constă în a-şi însuşi munca, altora şi produsul ei. Toate condițiile procesului de muncă se transformă de aici înainte în tot atîtea acte de abstinență ale capitalistului. Că grîul nu este numai mîncat, ci şi semănat, aceasta o datorăm abstinenței capitalistului! Că vinului i se lasă timp să fermenteze, se datorează abstinenței capitalistului![43] Capitalistul îşi jefuieşte propria sa persoană atunci cînd „îi împrumută (!) muncitorului instrumentele de producție“, adică atunci cînd el le valorifică în calitate de capital, unindu-le cu forța de muncă, în loc să consume maşinile cu abur, bumbacul, căile ferate, îngrăşămintele, caii de tracțiune etc., sau, cum îşi imaginează în mod pueril economistul vulgar, în loc să risipească „valoarea lor“ în lux şi în alte mijloace de consum[44]. Cum ar putea clasa capitaliştilor să facă acest lucru, este o taină pe care pînă în prezent economia vulgară nu a divulgat-o. Oricum, lumea trăieşte numai grație autoflagelării acestui adorator modern al lui Vişnu[i], capitalistul. Nu numai acumularea, dar şi simpla „conservare a unui capital cere un efort continuu pentru a rezista tentației de a-l consuma“[45]. Aşadar, pur şi simplu, sentimentul de umanitate ne porunceşte, evident, să-l scăpăm pe capitalist de martiraj şi de ispită, în acelaşi mod în care, nu de mult, abolirea sclaviei l-a scăpat pe proprietarul de sclavi din Georgia de o grea dilemă: să cheltuiască pe şampanie întregul plusprodus stors de la sclavul negru sau să transforme din nou o parte din acest plusprodus în mai mulți negri şi în mai mult pămînt.

În cele mai diferite formaţiuni social-economice are loc nu numai reproducţie simplă, ci şi reproducţie lărgită, deşi aceasta din urmă are loc în proporţii diferite. Cu timpul se produce mai mult şi se consumă mai mult, prin urmare mai mult produs se transformă în mijloace de producţie. Acest proces nu apare însă ca acumulare de capital, şi deci nici ca funcţie a capitalistului, atîta timp cît mijloacele de producţie, şi deci şi produsul şi mijloacele de subzistenţă, nu i se opun muncitorului sub formă de capital[46]. Richard Jones, decedat acum cîţiva ani, succesor al lui Malthus la catedra de economie politică a Colegiului Indiilor orientale de la Haileybury, ilustrează bine acest lucru cu ajutorul a două fapte importante. Întrucît majoritatea poporului indian o formează ţăranii care-şi cultivă singuri pămîntul, produsul, mijloacele de muncă şi de subzistenţă ale acestora nu există niciodată „sub forma (in the shape) unui fond care a fost economisit din venit străin (saved from revenue), şi, prin urmare, nu trec printr-un proces prealabil de acumulare (a previous process of accumulation)“[47]. Pe de altă parte, în provinciile în care dominaţia engleză a destrămat cel mai puţin vechiul sistem, muncitorii neagricoli primesc de lucru direct de la marii proprietari funciari, cărora le revine o parte din plus-produsul agricol sub formă de tribut sau de rentă funciară. O parte din acest produs este consumată în formă naturală de către marii proprietari funciari, altă parte este transformată de către muncitori, tot pentru proprietarii funciari, în articole de lux şi în alte articole de consum, restul formînd salariul muncitorilor, care sînt proprietari ai uneltelor lor de muncă. Producţia şi reproducţia pe scară lărgită îşi urmează aici cursul fără amestecul acelui sfînt miraculos, al acelui cavaler al tristei figuri care e capitalistul „abstinent“.

4. Împrejurări care, independent de proporţia în care plusvaloarea se împarte în capital şi venit, determină volumul acumulării. Gradul de exploatare a forţei de muncă. — Forţa productivă a muncii. — Diferenţa crescîndă dintre capitalul folosit în producţie şi cel consumat. — Mărimea capitalului avansat

Dacă presupunem că proporţia în care plusvaloarea se împarte în capital şi venit este dată, mărimea capitalului acumulat depinde, evident, de mărimea absolută a plusvalorii. În ipoteza că 80% se capitalizează şi 20% se consumă, capitalul acumulat va reprezenta 2.400 l. st. sau 1.200 l. st., după cum plusvaloarea totală a fost de 3.000 sau de 1.500 l. st. Prin urmare, la determinarea mărimii acumulării concurează toate împrejurările care determină masa plusvalorii. Le enumerăm aici încă o dată, dar numai în măsura în care ele oferă puncte de vedere noi în ceea ce priveşte acumularea.

După cum ştim, rata plusvalorii depinde în primul rînd de gradul de exploatare a forţei de muncă. Economia politică acordă o importanţă atît de mare rolului pe care îl joacă gradul de exploatare, încît identifică uneori creşterea rapidă a acumulării sub influenţa sporirii forţei productive a muncii cu creşterea ei rapidă sub influenţa exploatării sporite a muncitorului[48]. În secţiunile consacrate producţiei plusvalorii am presupus întotdeauna că salariul este cel puţin egal cu valoarea forţei de muncă. În practică însă, reducerea forţată a salariului sub această valoare joacă un rol prea important ca să nu ne oprim o clipă asupra ei. Ea transformă de fapt, în anumite limite, fondul de consum necesar al muncitorului într-un fond de acumulare a capitalului.

„Salariile — spune J. St. Mill — nu au forţă productivă, ele sînt preţul unei forţe productive; salariile nu contribuie, alături de munca însăşi, la producţia de mărfuri, aşa cum nu contribuie nici preţul maşinii. Dacă munca ar putea fi obţinută fără a fi cumpărată, salariile ar fi de prisos“[49].

Dar dacă muncitorii ar putea să se hrănească cu aer, ei nu ar putea fi cumpăraţi cu nici un preţ. Munca lor gratuită este deci o limită în sens matematic: ne putem apropia mereu de ea, dar nu

o putem atinge niciodată. Tendința permanentă a capitalului este de a-i reduce pe muncitori la acest nivel nihilist. Un scriitor din secolul al XVIII-lea, pe care l-am citat de multe ori, autorul lucrării „Essay on Trade and Commerce“, nu face decît să trădeze secretul cel mai intim al capitalului englez atunci cînd declară că sarcina istorică vitală a Angliei este să reducă salariul muncitorilor englezi la nivelul celui din Franța şi Olanda[50)]. El spune, între altele, cu naivitate;

„Dar dacă săracii noştri“ (expresie metaforică pentru muncitori) „doresc să trăiască în lux..., munca lor va fi, desigur, scumpă... Ți se face părul măciucă cînd te gîndeşti la masa uriaşă de lucruri de prisos (heap of superfluities), ca rachiu, gin, ceai, zahăr, fructe exotice, bere tare, pînzeturi imprimate, tutunul de prizat şi de fumat etc., pe care le consumă muncitorii noştri manufacturieri“[51)].

Autorul citează scrierea unui fabricant din Northamptonshire, care se tînguieşte cu privirile îndreptate spre cer:

„Munca este cu o întreagă treime mai ieftină în Franța decît în Anglia; căci săracii din Franța muncesc din greu şi o duc greu cu hrana şi cu îmbrăcămintea; ei consumă în special pîine, fructe, legume, rădăcini şi peşte uscat, carne mănîncă foarte rar şi, dacă grîul e scump, mănîncă şi pîine foarte puțină“[52)]. „La aceasta se adaugă — continuă autorul eseului — faptul că ei beau numai apă sau băuturi slabe, astfel că cheltuiesc foarte puțini bani... E, desigur, greu să ajungem la o asemenea stare de lucruri, totuşi nu este imposibil, de vreme ce ea este o realitate atît în Franța, cît şi în Olanda“[53)].

Două decenii mai tîrziu, Benjamin Thompson[i)] (alias conte Rumford), un şarlatan american, yankeu ajuns baron, a urmat aceeaşi linie filantropică, spre marea mulțumire a lui dumnezeu şi a oamenilor. „Eseurile“ lui sînt o carte de bucate cu rețete de tot felul pentru a înlocui cu surogate ieftine mîncărurile normale, prea scumpe, ale muncitorilor. O rețetă deosebit de reuşită a acestui, „filozof“ uimitor este următoarea:

„Cinci pfunzi de orz, cinci pfunzi de porumb, scrumbii de 3 pence, sare de 1 penny, oțet de 1 penny, piper şi zarzavat de 2 pence — total $20^3/_4$ pence dă o supă pentru 64 de persoane, iar în cazul prețurilor medii la cereale, costul acestei supe poate fi redus la $^1/_4$ pence“ (mai puțin de 3 pfennigi) „de persoană“[54)].

O dată cu dezvoltarea producției capitaliste, falsificarea de mărfuri a făcut ca idealurile lui Thompson să devină de prisos[55)].

La sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi în primele decenii ale secolului al XIX-Iea, fermierii şi landlorzii englezi au impus minimul absolut de salariu, plătind zilerilor agricoli mai puțin decît minimul sub formă de salariu, iar restul sub forma de ajutoare date de către parohii. Iată un exemplu de scamatorii la care recurg Dogberry[i)]-ii englezi atunci cînd fixează în mod „legal“ tarifele de salarizare:

„Cînd squire-ii au fixat, în 1795, salariile pentru Speenhamland, ei luaseră masa de prînz, dar şi-au închipuit, probabil, că muncitorii nu au nevoie de asemenea lucru... Ei au hotărît ca salariul săptămînal să fie de 3 şilingi dacă pîinea de 8 pfunzi şi 11 uncii costă un şiling şi să crească cu regularitate pînă cînd pîinea va costa 1 şiling şi 5 pence. Dacă prețul pîinii va continua să crească, salariul va continua să scadă proporțional, iar cînd prețul pîinii va ajunge la 2 şilingi, hrana unui om va fi redusă cu $^1/_5$ față de ce fusese înainte“[56)].

În 1814, în fața comisiei de anchetă a Camerei lorzilor, un anume A. Bennett, mare fermier, judecător de pace, administrator al unei case pentru săraci şi însărcinat cu reglementarea salariilor, a fost întrebat:

„Se respectă o proporție oarecare între valoarea muncii pe o zi şi ajutorul pe care muncitorii îl primesc din partea parohiei?“ Răspuns: „Da. Venitul săptămînal al fiecărei familii este

completat peste salariul ei nominal pînă la o sumă corespunzînd unei pîini de un gallon (8 pfunzi şi 11 uncii) şi sumei de 3 pence de persoană... Considerăm pîinea de un gallon ca fiind suficientă pentru întreținerea unei familii timp de o săptămînă , iar cele 3 pence sînt pentru îmbrăcăminte; dacă însă parohia preferă să dea ea hainele, cele 3 pence se scad. Această practică există nu numai în toată partea de apus a Wiltshire-ului, ci cred că în toată țara“[57]. „În felul acesta — exclamă un scriitor burghez din acea epocă — fermierii au degradat ani de-a rîndul o clasă respectabilă a compatrioților lor, silindu-i să-şi găsească un refugiu în casele de muncă..., fermierul şi-a mărit propriile sale cîştiguri, împiedicînd acumularea chiar şi a fondului de consum absolut necesar al muncitorilor“[58].

Rolul pe care îl joacă astăzi jefuirea directă a fondului de consum necesar al muncitorului în formarea plusvalorii, şi deci a fondului de acumulare a capitalului, s-a văzut, de pildă, cu prilejul analizării aşa-numitei munci la domiciliu (vezi cap. XV, 8, c.). Alte date asemănătoare vom da în secțiunea de față.

Deşi în toate ramurile industriale partea din capitalul constant care constă din mijloace de muncă trebuie să ajungă pentru folosirea unui anumit număr de muncitori, determinat de mărimea întreprinderii, ea nu trebuie totuşi să crească proporțional cu cantitatea de muncă utilizată. Să presupunem că într-o fabrică o sută de muncitori prestează, muncind opt ore pe zi, 800 de ore de muncă. Dacă capitalistul vrea să sporească acest număr de ore cu 50%, el poate angaja 50 de muncitori noi; dar atunci el trebuie să avanseze un nou capital nu numai pentru salarii, ci şi pentru mijloace de muncă. Dar el poate să-i pună pe cei 100 de muncitori vechi să muncească 12 ore în loc de 8, şi astfel vor fi suficiente mijloacele de muncă deja existente, numai că ele se vor uza mai repede. În felul acesta munca în plus obținută printr-o încordare mai mare a forței de muncă poate să sporească substanța acumulării, adică plusprodusul şi plusvaloarea, fără o sporire corespunzătoare a părții constante a capitalului.

În industria extractivă, de pildă în mine, materia primă nu este o parte componentă a capitalului avansat. Aici obiectul muncii nu este produsul unei munci anterioare, ci e dăruit de natură în mod gratuit. Astfel sînt minereurile, mineralele, cărbunele de pămînt, piatra etc. Aici capitalul constant constă aproape exclusiv din mijloace de muncă care suportă foarte bine folosirea unei cantități sporite de muncă (de pildă, prin introducerea schimburilor de zi şi de noapte). Dar, celelalte împrejurări rămînînd neschimbate, masa şi valoarea produsului vor spori direct proporțional cu munca utilizată. Ca şi în prima zi a producției, factorii primari care dau naştere produsului, care dau naştere deci şi elementelor materiale ale capitalului, omul şi natura, merg mînă în mînă. Datorită elasticității forței de muncă, sfera acumulării se lărgeşte fără o sporire prealabilă a capitalului constant.

În agricultură, o extindere a suprafeței cultivate nu este posibilă fără a se avansa suplimentar semințe şi îngrăşăminte. Dar, de îndată ce acestea au fost avansate, chiar şi cultivarea mecanizată a pămîntului sporeşte considerabil cantitatea de produs. O cantitate mai mare de muncă efectuată de acelaşi număr de muncitori sporeşte fertilitatea solului, fără să fie nevoie de noi avansări pentru mijloace de muncă. Aşadar, acțiunea directă a omului asupra naturii devine izvor direct al unei acumulări sporite, fără participarea unui nou capital.

În sfîrşit, în industria propriu-zisă orice cheltuire suplimentară pentru muncă presupune o cheltuire suplimentară corespunzătoare pentru materii prime, nu însă în mod necesar şi pentru mijloace de muncă. Şi întrucît industria extractivă şi agricultura furnizează industriei prelucrătoare materii prime şi materii prime pentru mijloacele ei de muncă, aceasta din urmă beneficiază şi de suplimentul de produse pe care primele două l-au creat fără cheltuire de capital suplimentar.

Rezultatul general este următorul: încorporîndu-şi cei doi factori primari de creare a avuției, forța de muncă şi pămîntul, capitalul capătă o capacitate de expansiune care îi permite să

extindă elementele acumulării sale dincolo de limitele care, aparent, sînt determinate de propria sa mărime, de valoarea şi de masa de mijloace de producţie deja produse, în care el există.

Alt factor important în acumularea capitalului este gradul de productivitate al muncii sociale.

O dată cu forţa productivă a muncii creşte masa de produse în care se concretizează o valoare determinată, deci şi o plusvaloare de mărime dată. Dacă rata plusvalorii rămîne neschimbată sau chiar dacă scade mai încet decît creşte forţa productivă a muncii, masa plusprodusului creşte. Prin urmare, dacă proporţia în care acesta din urmă este împărţit în venit şi capital adiţional rămîne neschimbată, consumul capitalistului poate să crească fără să aibă loc o scădere a fondului de acumulare. Mărimea relativă a fondului de acumulare poate chiar să crească în detrimentul fondului de consum, în timp ce ieftinirea mărfurilor îi pune capitalistului la dispoziţie tot atîtea mijloace de consum ca mai înainte sau chiar mai multe. Dar o dată cu sporirea productivităţii muncii are loc, aşa cum s-a văzut, ieftinirea muncitorului, prin urmare creşterea ratei plusvalorii, chiar în cazul cînd salariul real creşte. Acesta din urmă nu creşte niciodată în aceeaşi proporţie cu productivitatea muncii. Aşadar, aceeaşi valoare a capitalului variabil pune în mişcare mai multă forţă de muncă, şi, prin urmare, mai multă muncă. Aceeaşi valoare a capitalului constant se exprimă în mai multe mijloace de producţie, adică în mai multe mijloace de muncă, material de muncă şi materiale auxiliare, furnizează deci o cantitate mai mare de elemente care formează atît produsul, cît şi valoarea, sau de elemente care absorb munca. De aceea, dacă valoarea capitalului adiţional rămîne neschimbată sau chiar scade, are loc o acumulare accelerată. Nu numai că se produce o lărgire sub raport material a proporţiilor reproducţiei, dar producţia de plusvaloare creşte mai rapid decît valoarea capitalului adiţional.

Dezvoltarea forţei productive a muncii exercită influenţă şi asupra capitalului iniţial, adică asupra capitalului care se află deja în procesul de producţie. O parte din capitalul constant aflat în funcţiune constă din mijloace de muncă, de pildă maşini etc., care nu sînt consumate, şi deci reproduse sau înlocuite prin exemplare noi de acelaşi fel, decît în cursul unor perioade mai îndelungate. Dar în fiecare an o parte din aceste mijloace de muncă dispare, ajunge la punctul final al funcţiei ei productive. Această parte se găseşte deci în fiecare an în faza reproducţiei sale periodice sau a înlocuirii ei prin exemplare noi de acelaşi fel. Dacă forţa productivă a muncii se dezvoltă în ramurile în care se produc aceste mijloace de muncă — şi ea se dezvoltă continuu o dată cu progresul ştiinţei şi tehnicii —, locul maşinilor, uneltelor, aparatelor etc. vechi îl iau altele noi, mai eficiente şi, avînd în vedere randamentul lor, mai ieftine. Capitalul vechi este reprodus într-o formă mai productivă, fără a mai vorbi de neîncetatele modificări parţiale pe care le suferă mijloacele de muncă existente. Cealaltă parte a capitalului constant, materiile prime şi materialele auxiliare, este reprodusă încontinuu în cursul anului, iar materiile prime provenite din agricultură sînt reproduse de obicei anual. Aşadar, introducerea unor metode perfecţionate etc. acţionează aici aproape simultan asupra capitalului adiţional şi asupra capitalului aflat deja în funcţiune. Orice progres în domeniul chimiei nu numai că sporeşte numărul materiilor utile şi modurile de întrebuinţare a celor deja cunoscute, extinzînd deci, o dată cu creşterea capitalului, şi sferele lui de plasare, ci arată totodată cum deşeurile procesului de producţie şi de consum pot fi introduse din nou în circuitul procesului de reproducţie, spre a crea astfel materia unui nou capital, fără o cheltuire prealabilă de capital. După cum exploatarea sporită a bogăţiilor naturale se realizează numai printr-un efort sporit al forţei de muncă, tot astfel ştiinţa şi tehnica transmit capitalului în funcţiune capacitatea de a se extinde, fără ca această capacitate să fie dependentă de mărimea dată a capitalului. Ştiinţa şi tehnica acţionează totodată asupra părţii din capitalul iniţial intrate în fază de reînnoire. În forma sa nouă, capitalul îşi însuşeşte în mod gratuit progresul social realizat îndărătul formei sale vechi. Ce-i drept, această dezvoltare a forţei productive este

însoțită de o depreciere parțială a capitalurilor în funcțiune, în măsura în care această depreciere se face simțită în mod acut din cauza concurenței, principala greutate provocată de ee este suportată de muncitor, prin a cărui exploatare sporită capitalistul caută să se despăgubească.

Munca transmite produsului valoarea mijloacelor de producție consumate de ea. Pe de altă parte, valoarea şi masa mijloacelor de producție puse în mişcare de o cantitate de muncă dată cresc proporțional cu sporirea productivității muncii. Prin urmare, chiar dacă aceeaşi cantitate de muncă adaugă întotdeauna produsului ei aceeaşi sumă de valoare nouă, totuşi, o dată cu creşterea productivității muncii creşte şi vechea valoare-capital, pe care această cantitate de muncă o transmite în acelaşi timp produsului.

Dacă, de pildă, un filator englez şi unul chinez muncesc acelaşi număr de ore cu aceeaşi intensitate, amîndoi vor produc într-o săptămînă valori egale. Cu toată această egalitate, există însă o deosebire enormă între valoarea produsului săptămînal al englezului, care lucrează cu maşini puternice, şi aceea a produsului săptămînal al chinezului, care nu are decît o roată de tors. În acelaşi timp în care chinezul prelucrează un pfund de bumbac, englezul prelucrează multe sute de pfunzi. O sumă de valori vechi de o sută de ori mai mare face să crească valoarea produsului său în care ele sînt conservate într-o formă nouă utilă, putînd astfel funcționa din nou în calitate de capital. „În 1782 — ne informează F. Engels — întreaga cantitate de lînă din ultimii trei ani stătea neprelucrată" (în Anglia) „din lipsă de muncitori şi ar fi rămas aşa dacă nu ar fi intervenit inventarea noilor maşini care au tors-o"[59)]. Munca materializată sub formă de maşini nu a creat, fireşte, nemijlocit nici un muncitor, dar ea a permis unui număr mic de muncitori ca, prin adăugarea unei cantități relativ mici de muncă vie, nu numai să consume lîna în mod productiv şi să-i adauge o valoare nouă, ci şi să conserve sub formă de fire etc. valoarea ei veche. Totodată, ea a creat mijlocul şi stimulentul pentru reproducția lărgită a lînii. Este o însuşire naturală a muncii vii de a conserva valoarea veche creînd valoare nouă. O dată cu creşterea eficienței, a volumului şi valorii mijloacelor de producție, adică o dată cu creşterea acumulării care însoțeşte dezvoltarea forței productive a muncii, munca conservă şi eternizează, într-o formă mereu înnoită, o valoare-capital mereu crescîndă[60)]. Această capacitate naturală a muncii apare ca capacitate de autoconservare proprie capitalului căruia ea îi este incorporată, exact în felul în care forța productivă socială a muncii apare ca însuşire a capitalului, iar aproprierea continuă a supramuncii de către capitalist apare ca autovalorificare continuă a capitalului. Toate forțele muncii apar ca forțe ale capitalului, aşa cum toate formele valorii mărfii apar ca forme ale banilor.

O dată cu creşterea capitalului creşte şi diferența dintre capitalul folosit în producție şi cel consumat. Cu alte cuvinte: creşte masa de valoare şi masa materială a mijloacelor de muncă, de pildă clădiri, maşini, țevi de drenaj, vite de muncă, aparate de felul, care funcționează în cursul unor perioade mai lungi sau mai scurte, în procese de producție care se repetă continuu, adică servesc pentru obținerea unui anumit efect util în întregimea lui, timp ce se uzează numai treptat, adică nu-şi pierd valoarea de treptat, transmițînd-o, tot treptat, produsului. În măsura în care aceste mijloace de muncă participă la crearea produsului fără să-i adauge valoare, adică în măsura în care ele sînt folosite în întregime, dar nu sînt consumate decît parțial, ele prestează, aşa cum am mai arătat, acelaşi serviciu gratuit pe care îl prestează forțele naturii, apa, aburul, aerul, electricitatea etc. Acest serviciu gratuit al muncii trecute, înglobate şi însuflețite de munca vie, se acumulează o dată cu creşterea proporțiilor acumulării.

Întrucît munca trecută se deghizează întotdeauna în capital, adică pasivul muncii lui A, B, C etc. se deghizează în activ al non-muncitorului, burghezii şi economiştii preamăresc meritele muncii trecute; geniul scoțian MacCulloch[i)] consideră chiar că munca trecută trebuie să primească o recompensă specială proprie (dobîndă, profit etc.)[61)]. Prin urmare, importanța

mereu crescîndă a muncii trecute care participă la procesul de muncă viu sub forma de mijloace de producție este deci atribuită nu muncitorului a cărui muncă trecută şi neplătită funcționează aici, ci întruchipării acestei munci, înstrăinate de muncitor, întruchipării ei în capital. Agenții practici ai producției capitaliste şi ideologii lor guralivi nu sînt în stare să conceapă mijlocul de producție separat de masca sa socială caracteristică, antagonistă, pe care o poartă astăzi, după cum stăpînul de sclavi nu este în stare să-l conceapă pe muncitorul însuşi separat de rolul lui de sclav.

Dacă gradul de exploatare a forței de muncă este dat, masa plusvalorii este determinată de numărul muncitorilor exploatați în acelaşi timp, iar acesta corespunde, deşi în proporții variabile, mărimii capitalului. Prin urmare, cu cît creşte mai mult capitalul datorită acumulării succesive, cu atît creşte mai mult şi suma de valoare care se împarte în fond de consum şi fond de acumulare. Capitalistul poate deci să ducă o viață de huzur şi în acelaşi timp să se „abțină“ mai mult. În sfîrşit, toate resorturile producției acționează cu atît mai energic cu cît se extind, o dată cu masa capitalului avansat, proporțiile producției.

5. Aşa-numitul fond de muncă

Am văzut în cursul acestei analize că, departe de a fi o mărime fixă, capitalul este o parte elastică a avuției sociale, care se schimbă continuu în funcție de proporția în care plusvaloarea se împarte în venit şi în capital adițional. Am văzut, de asemenea, că, chiar dacă mărimea capitalului în funcțiune este dată, forța de muncă, ştiința şi pămîntul care îi sînt încorporate (prin pămînt înțelegem, din punct de vedere economic, toate obiectele muncii existente în natură fără contribuția omului) formează potențe elastice ale capitalului, potențe care, în anumite limite, acordă acestuia un cîmp de acțiune independent de mărimea lui. Am făcut abstracție aici de condițiile procesului de circulație, care fac ca aceeaşi masă de capital să acționeze într-un grad foarte diferit. Întrucît am presupus cadrul producției capitaliste, deci o formă a procesului social de producție care s-a dezvoltat cu totul spontan, am făcut abstracție de orice combinație mai rațională care ar putea fi realizată nemijlocit şi sistematic cu mijloacele de producție şi cu forțele de muncă existente. Economiei politice clasice i-a plăcut întotdeauna să considere capitalul social ca o mărime fixă cu un grad de acțiune fix. Dar această prejudecată a devenit dogmă numai datorită arhifilistinului Jeremias Bentham[i], acest oracol searbăd, pedant şi prolix al intelectului plat burghez din secolul al XIX-lea[62]. Bentham este între filozofi ceea ce este Martin Tupper[i] între poeți. Amîndoi au putut să fie fabricați numai în Anglia[63]. Din punctul de vedere al dogmei sale, cele mai simple fenomene ale procesului de producție, de pildă expansiunile şi contracțiile lui subite, ba chiar şi acumularea, sînt cu totul de neînțeles[64]. Dogma aceasta a fost folosită atît de Bentham însuşi, cît şi de Malthus, James Mill, MacCulloch etc. în scopuri apologetice, îndeosebi pentru a prezenta o parte a capitalului, capitalul variabil, adică capitalul care este transformat în forță de muncă, drept o mărime fixă. S-a creat legenda că existența materială a capitalului variabil, adică masa de mijloace de subzistență pe care el le reprezintă pentru muncitor, sau aşa-numitul fond de muncă este o parte distinctă a avuției sociale, limitată de natură, şi ale cărei limite sînt insurmontabile. Pentru a pune în mişcare acea parte a avuției sociale care urmează să funcționeze în calitate de capital constant sau, în expresia materială, în calitate de mijloace de producție, este nevoie de o anumită masă de muncă vie. Această masă este determinată de tehnica producției. Nu este dat însă nici numărul de muncitori necesar pentru a pune în funcțiune această masă de muncă, căci acest număr variază odată cu gradul de exploatare a forței de muncă individuale, nici prețul acestei forțe de muncă, ci numai limita lui minimă, care, de altfel, este foarte elastică. Faptele care stau la baza dogmei sînt următoarele: pe de o parte, muncitorul nu are nici un cuvînt de spus atunci cînd e vorba de împărțirea avuției sociale în mijloace de consum ale non-muncitorilor şi în mijloace de producție. Pe de altă

parte, muncitorul nu poate lărgi aşa-numitul „fond de muncă“ în detrimentul „venitului“ celor bogaţi decît în cazuri excepţional de favorabile[65].

La ce tautologie absurdă se ajunge dacă se transformă limitele capitaliste ale fondului de muncă în limite determinate de natura societăţii în general, se poate vedea, de pildă, la profesorul Fawcett[i]:

„Capitalul circulant[66] al unei ţări — spune el — este fondul ei de muncă. Pentru a calcula deci salariul mediu în bani pe care îl primeşte fiecare muncitor, nu avem decît să împărţim acest capital la numărul populaţiei muncitoare“[67].

Aşadar, mai întîi adunăm salariile individuale efectiv plătite, apoi susţinem că acest total formează suma de valoare a „fondului de muncă“ stabilit de dumnezeu şi de natură. În sfîrşit, împărţim suma astfel obţinută la numărul de muncitori, pentru a descoperi astfel din nou cît îi poate reveni în medie fiecăru muncitor. Un procedeu extrem de ingenios. El nu-l împiedică pe d-l Fawcett să spună în aceeaşi clipă:

„Avuţia totală acumulată în fiecare an în Anglia se împarte în două părţi. O parte este folosită în Anglia pentru menţinerea propriei noastre industrii. Cealaltă parte este exportată în alte ţări... Partea folosită în industria noastră reprezintă o parte neînsemnată a avuţiei acumulate în fiecare an în această ţară“[68].

Aşadar, partea mai mare a plusprodusului, care sporeşte în fiecare an şi care îi este sustrasă muncitorului englez fără echivalent, nu este capitalizată în Anglia, ci în alte ţări. Dar o dată cu capitalul adiţional se exportă şi o parte a „fondului de muncă“ inventat de dumnezeu şi de Bentham[69].

Capitolul douăzeci şi trei

Legea generală a acumulării capitaliste

1. Cererea de forţă de muncă creşte o dată cu acumularea, compoziţia capitalului rămînînd neschimbată

În acest capitol vom analiza influenţa pe care o exercită creşterea capitalului asupra situaţiei clasei muncitoare. Principalii factori ai acestei analize sînt compoziţia capitalului şi modificările pe care ea le suferă în cursul procesului de acumulare.

Compoziţia capitalului trebuie privită din două puncte de vedere. Din punctul de vedere al valorii, ea este determinată de raportul în care capitalul se împarte în capital constant sau valoare a mijloacelor de producţie şi în capital variabil sau valoare a forţei de muncă, adică suma totală a salariilor. Din punctul de vedere al materialului care funcţionează în procesul de producţie, orice capital se împarte în mijloace de producţie şi în forţă de muncă vie; în acest sens, compoziţia capitalului este determinată de raportul dintre masa mijloacelor de producţie folosite, pe de o parte, şi cantitatea de muncă necesară pentru folosirea lor, pe de altă parte. Pe cea dintîi o numesc compoziţia valorică a capitalului, pe cea de-a doua compoziţia tehnică a capitalului. Între ele există o strînsă interdependenţă. Pentru a exprima această interdependenţă, eu denumesc compoziţia valorică a capitalului — dat fiind că ea este determinată de compoziţia lui tehnică şi reflectă schimbările compoziţiei tehnice — compoziţia organică a capitalului. Ori de cîte ori vorbesc de compoziţia capitalului fără altă precizare, am în vedere compoziţia lui organică.

Numeroasele capitaluri individuale investite într-o anumită ramură de producţie se deosebesc mai mult sau mai puţin în ceea ce priveşte compoziţia. Media compoziţiilor lor individuale ne dă compoziţia capitalului total din ramura de producţie dată. În sfîrşit, media generală a

compozițiilor medii din toate ramurile de producție ne dă compoziția capitalului social al unei țări; în cele ce urmează este vorba, în ultimă analiză, de această din urmă compoziție.

Creşterea capitalului implică creşterea părții sale variabile, adică a părții transformate în forță de muncă. O parte a plusvalorii transformate în capital adițional trebuie transformată din nou în capital variabil, adică în fond de muncă suplimentar. Dacă presupunem că pe lîngă celelalte împrejurări care rămîn neschimbate rămîne neschimbată şi compoziția capitalului, că adică o anumită masă de mijloace de producție sau de capital constant necesită, pentru a fi pusă în funcțiune, aceeaşi masă de forță de muncă pe care o necesita şi înainte, este evident că cererea de muncă şi fondul de subzistență al muncitorilor cresc proporțional cu creşterea capitalului, şi anume cu atît mai repede cu cît capitalul creşte mai repede. Întrucît capitalul produce în fiecare an plusvaloare, din care o parte este adăugată în fiecare an capitalului inițial, întrucît acest increment creşte, la rîndul lui, în fiecare an o dată cu creşterea volumului capitalului aflat deja în funcțiune, în sfîrşit întrucît, atunci cînd setea de îmbogățire primeşte un imbold special, ca, de pildă, deschiderea unor noi piețe, a unor noi sfere de plasare a capitalurilor ca urmare a unor nevoi sociale noi etc., proporțiile acumulării pot fi extinse brusc printr-o simplă modificare a împărțirii plusvalorii sau plusprodusului în capital şi venit, nevoile de acumulare ale capitalului pot depăşi creşterea forței de muncă sau a numărului de muncitori, cererea de muncitori poate depăşi oferta lor şi astfel poate avea loc o creştere a salariilor. În cele din urmă, tocmai aceasta trebuie să se întîmple de vreme ce condițiile menționate rămîn neschimbate. Întrucît în fiecare an sînt folosiți mai mulți muncitori decît în anul precedent, mai curînd sau mai tîrziu trebuie să se ajungă la un punct în care nevoile acumulării încep să depăşească oferta obişnuită de muncă, deci la un punct în care intervine o creştere a salariilor. Plîngeri în această privință au existat în Anglia în tot cursul secolului al XV-lea şi în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Împrejurările mai favorabile sau mai puțin favorabile în care muncitorii salariați se întrețin şi se înmulțesc nu schimbă însă cu nimic caracterul de bază al producției capitaliste. După cum reproducția simplă reproduce încontinuu însăşi relația capital, capitalişti de o parte, muncitori salariați de cealaltă parte, tot astfel reproducția pe scară lărgită, sau acumularea, reproduce relația capital pe scară lărgită, capitalişti mai mulți sau capitalişti mai mari la un pol, muncitori salariați mai mulți la celălalt pol. Reproducția forței de muncă, forță care trebuie să intre neîncetat în compoziția capitalului ca mijloc de valorificare şi nu se poate elibera de el şi a cărei subordonare față de capital este doar camuflată prin schimbarea capitaliştilor individuali cărora ea li se vinde, constituie de fapt un moment al reproducției capitalului însuşi. Acumularea capitalului înseamnă, aşadar, sporirea numerică a proletariatului[70)].

Economia politică clasică a înțeles atît de bine această teză, încît, aşa cum am menționat mai înainte, A. Smith[i)], Ricardo[i)] etc. au ajuns chiar să identifice în mod greşit acumularea cu consumarea de către muncitorii productivi a întregii părți capitalizate a plusprodusului sau cu transformarea lui în muncitori salariați suplimentari. Încă în 1696 John Bellers[i)] spunea:

„Dacă cineva ar avea 100.000 de acri, tot atîtea lire sterline şi tot atîtea vite, dar nici un muncitor, ce altceva ar putea fi acest om legat dacă nu tot muncitor? Şi, cum muncitorii îi fac pe oameni bogați, cu cît sînt mai mulți muncitori, cu atît vor fi mai mulți oameni bogați... Munca săracului este mina bogatului“[71)].

Tot astfel Bernard de Mandeville[i)] spunea la începutul secolului al XVIII-lea:

„Acolo unde proprietatea este suficient protejată, ar fi mai uşor să se trăiască fără bani decît fără săraci, căci cine ar munci?... Aşa cum muncitorii nu trebuie lăsați să flămînzească, tot aşa ei n-ar trebui să primească nimic ce ar putea să fie economisit. Dacă ici-colo unul din clasa de jos se ridică datorită hărniciei deosebite şi privațiunilor deasupra situației în care a crescut, nimeni nu trebuie să-l împiedice; este, incontestabil, lucrul cel mai înțelept pentru orice

persoană, pentru orice familie din societate să ducă o viață sobră. Este însă în interesul tuturor națiunilor bogate ca cea mai mare parte a celor săraci să nu stea degeaba şi ca totuşi să cheltuiască cu regularitate ceea ce cîştigă... Cei ce-şi cîştigă existența prin propria lor muncă zilnică n-au alt imbold pentru a munci în afară de trebuințele lor, pe care înțelepciunea ne îndeamnă să le reducem, dar de care ar fi o prostie să-i lecuim. Singurul lucru care poatebsă-l facă pe omul muncitor să fie harnic este un salariu moderat. Un salariu prea mic îl face să fie deprimat sau deznădăjduit, în funcție de temperament, un salariu prea mare îl face insolent şi leneş... Din cele expuse pînă acum rezultă că, la o națiune liberă la care sclavia nu este permisă, avuția cea mai sigură este un număr mare de săraci harnici. În afară de faptul că ei formează izvorul nesecat din care se recrutează oameni pentru flotă şi armată, fără ei nu ar exista nici o delectare, iar produsul nici unei țări nu ar putea fi valorificat. Pentru ca societatea“ (care constă, bineînțeles, din non-muncitori) „să fie fericită şi poporul să fie mulțumit chiar dacă trăieşte în condiții mizere, este necesar ca marea majoritate să rămînă atît ignorantă, cît şi săracă. Cunoştințele lărgesc şi multiplică dorințele noastre, şi cu cît un om doreşte mai puțin, cu atît trebuințele sale pot fi mai uşor satisfăcute“[72)].

Ceea ce Mandeville, om cinstit şi cap luminat, nu înțeleg încă este că mecanismul procesului de acumulare însuşi măreşte, o dată cu capitalul, şi masa „săracilor harnici“, adică a muncitorilor salariați, care sînt nevoiți să-şi transforme forța de muncă în forță crescîndă de valorificare a capitalului crescînd şi să perpetueze tocmai prin acest fapt relația de dependență față de propriul lor produs, personificat în capitalist. Cu privire la această relație de dependență, sir F. M. Eden[i)] observă în „Situația săracilor, sau istoria clasei muncitoare din Anglia“:

„Zona noastră cere muncă pentru satisfacerea trebuințelor şi din această cauză cel puțin o parte din societate trebuie să muncească fără răgaz... Unii, care nu muncesc, au totuşi la dispoziția lor produsele muncii. Acest lucru proprietarii îl datorează însă în mod exclusiv civilizației şi ordinii existente; ei sînt în întregime produsul instituțiilor civile[73)]. Căci acestea recunosc că roadele muncii pot fi însuşite şi în alt mod decît prin muncă. Oamenii cu avere independentă îşi datorează averea aproape exclusiv muncii altora, nu capacității lor proprii, care în nici un caz nu este superioară capacității altora; nu posesiunea asupra pămîntului şi a banilor, ci comanda asupra muncii (the command of labour) este aceea care îi deosebeşte pe bogați de săraci... Ceea ce i se potriveşte săracului nu este o situație deplorabilă sau servilă, ci o stare de dependență comodă şi liberală (a state of easy and liberal depedence), iar ceea ce li se potriveşte oamenilor bogați este o influență şi o autoritate suficientă asupra acelora care lucrează pentru ei... Precum ştie orice cunoscător al naturii umane, o asemenea relație de dependență este necesară pentru binele muncitorilor înşişi“[74)].

Menționăm în treacăt că sir F. M. Eden este singurul discipol al lui Adam Smith care a făcut ceva remarcabil în cursul secolului al XVIII-lea[75)].

În condițiile de acumulare favorabile muncitorilor pe care le-am presupus pînă acum, relația de dependență a muncitorilor față de capital ia forme suportabile, sau, cum spune Eden, „comode şi liberale“. În loc de a se accentua o dată cu creşterea capitalului, această relație de dependență nu face decît să se extindă, adică sfera de exploatare şi de dominație a capitalului se lărgeşte numai o dată cu creşterea propriilor lui dimensiuni şi a numărului supuşilor lui. O parte tot mai mare din propriul lor plusprodus în continuă creştere, şi transformat într-o măsură tot mai mare în capital adițional, se reîntoarce la ei sub formă de mijloace de plată; datorită acestui fapt, ei pot să-şi lărgească sfera trebuințelor, să-şi asigure mai bine fondul de consum constînd din haine, mobilă etc. şi să-şi creeze mici fonduri de rezervă în bani. Dar, aşa cum hainele mai bune, hrana mai bună, un tratament mai bun şi un peculium[175] mai mare nu desființează pentru sclav relațiile de dependență şi exploatarea, tot astfel acest lucru nu desființează relațiile de dependență şi exploatarea pentru muncitorul salariat. Un preț al

muncii mai ridicat ca urmare a acumulării capitalului nu înseamnă în realitate decît că lungimea şi greutatea lanţului de aur pe care muncitorul salariat şi l-a făurit singur permit o oarecare slăbire a presiunii lui. În disputele pe această temă s-a trecut de obicei cu vederea principalul, şi anume differentia specifica[*6] ale producției capitaliste. Aici forța de muncă nu se cumpără pentru ca funcționarea ei sau produsul ei să satisfacă nevoile personale ale cumpărătorului. Scopul cumpărătorului este valorificarea capitalului său, producția de mărfuri care conţin mai multă muncă decît a plătit, care conţin deci o parte de valoare care pe el nu-l costă nimic şi care este realizată totuşi la vînzarea mărfii. Producția de plusvaloare, sau arta de a stoarce plusvaloare, este legea absolută a acestui mod de producţie. Forţa de muncă poate fi vîndută numai în măsura în care ea conservă mijloacele de producție sub formă de capital, reproduce propria ei valoare ca capital şi oferă, sub formă de muncă neplătită, un izvor de capital adițional[76)]. Condițiile vînzării ei, indiferent dacă sînt mai favorabile sau mai puţin favorabile pentru muncitor, presupun, aşadar, necesitatea revînzării ei continue şi reproducţia mereu lărgită a avuției sub formă de capital. Aşa cum am văzut, salariul presupune prin natura sa că muncitorul furnizează încontinuu o anumită cantitate de muncă neplătită. Făcînd cu totul abstracţie de creşterea salariului o dată cu scăderea prețului muncii etc., creşterea lui înseamnă în cel mai bun caz doar o reducere cantitativă a muncii neplătite care muncitorul trebuie s-o presteze. Această reducere nu poate niciodată să ajungă pînă la punctul în care ea ar pune în pericol însuşi sistemul. Lăsînd la o parte conflictele violente în legătură cu nivelul salariului — încă Adam Smith a arătat că în asemenea conflicte, în general, patronul rămîne patron —, o sporire a preţului muncii rezultate din acumularea capitalului presupune următoarea alternativă:

Sau prețul muncii continuă să crească, pentru că sporirea lui nu împiedică creşterea acumulării; lucrul acesta nu este de loc miraculos, pentru că, spune A. Smith,

„chiar dacă profitul se micşorează, capitalurile sporesc totuşi; ele sporesc chiar mai repede decît înainte... Un capital mare, chiar dacă produce profituri mai mici, creşte în general mai repede decît creşte un capital mic care aduce profituri mari“ (l.c., I, p. 189).

În acest caz este evident că o reducere a muncii neplătite nu împiedică de loc extinderea dominației capitalului. Sau aceasta e a doua latură a alternativei: acumularea scade ca urmare a ridicării prețului muncii, deoarece stimulentul pe care îl constituie profitul devine mai puţin eficient. Acumularea scade. Dar o dată cu scăderea ei dispare cauza acestei scăderi, şi anume disproporţia dintre capital şi forța de muncă care poate fi exploatată. Mecanismul procesului de producție capitalist înlătură, aşadar, el însuşi piedicile temporare pe care el le creează. Prețul muncii scade din nou la un nivel corespunzător nevoilor de valorificare a capitalului, indiferent dacă acest nivel este inferior, superior sau egal cu nivelul considerat normal înainte de a fi intervenit creşterea salariului. Vedem deci că în primul caz nu încetinirea creşterii absolute sau relative a forței de muncă sau a populației muncitoare este aceea care face ca capitalul să fie excedentar, ci, dimpotrivă, sporirea capitalului este aceea care face ca forța de muncă ce poate fi exploatată să fie insuficientă. În al doilea caz, nu accentuarea creşterii absolute sau relative a forței de muncă sau a populației muncitoare este aceea care face ca capitalul să fie insuficient, ci, dimpotrivă, micşorarea capitalului este aceea care face ca forța de muncă ce poate fi exploatată să fie excedentară, sau, mai exact, ca prețul ei să fie prea mare. Tocmai aceste mişcări absolute în acumularea capitalului se reflectă ca mişcări relative ale masei forței de muncă ce poate fi exploatată şi par deci a fi determinate de propria mişcare a acesteia din urmă. Sau exprimat în limbajul matematicii: mărimea acumulării este variabila independentă, mărimea salariului este variabila dependentă şi nu invers. Tot astfel în faza de criză a ciclului industrial scăderea generală a prețurilor mărfurilor îşi găseşte expresia într-o creştere a valorii relative a banilor, iar în faza de prosperitate urcarea generală a prețurilor mărfurilor îşi găseşte expresia într-o scădere a valorii relative a banilor. Aşa-numita Currency

School trage de aici concluzia că atunci cînd prețurile sînt ridicate circulă prea mulți bani, iar atunci cînd prețurile sînt scăzute circulă prea puțini bani[*7]. Ignoranța ei și totala neînțelegere a faptelor[77)] își găsesc o paralelă demnă de economiștii care interpretează fenomenele acumulării, menționate mai sus, în sensul că într-un caz există prea puțini muncitori salariați, iar în celălalt caz prea mulți.

Legea producției capitaliste care stă la baza pretinsei „legi naturale a populației“ se reduce pur și simplu la următoarele: relația dintre capital, acumulare și nivelul salariului nu e nimic altceva decît relația dintre munca neplătită transformată în capital și munca suplimentară necesară pentru punerea în mișcare a capitalului adițional. Nu este deci nicidecum vorba de un raport între două mărimi independente una de alta, adică mărimea capitalului de o parte, numărul populației muncitoare de cealaltă parte, ci, în ultimă instanță, doar de relația dintre munca neplătită și cea plătită a aceleiași populații muncitoare. Dacă cantitatea de muncă neplătită prestată de clasa muncitoare și acumulată de clasa capitalistă crește destul de repede pentru a se putea transforma în capital numai printr-o sporire considerabilă a muncii plătite, salariul crește și, celelalte condiții rămînînd neschimbate, munca neplătită scade relativ. Dar de îndată ce această scădere ajunge la punctul cînd supramunca care alimentează capitalul încetează să fie oferită în cantitate normală intervine o reacție: se capitalizează o parte mai mică din venit, acumularea slăbește și mișcarea ascendentă a salariului se transformă într-o mișcare inversă. Așadar, creșterea prețului muncii nu depășește limitele care nu numai că nu afectează bazele sistemului capitalist, dar asigură reproducția lui pe o scară tot mai lărgită. Legea acumulării capitaliste, mistificată și transformată într-o lege naturală, nu exprimă deci în realitate decît faptul că natura acestei acumulări exclude orice scădere a gradului de exploatare a muncii sau orice creștere a prețului muncii care ar putea amenința în mod serios reproducția continuă a relației capital, și aceasta pe o scară tot mai lărgită. Nici nu poate să fie altfel într-un mod de producție în care muncitorul există pentru nevoile de valorificare ale unor valori existente, în loc ca, invers, avuția materială să existe pentru nevoile de dezvoltare ale muncitorului. După cum în religie omul este dominat de produsul propriei sale minți, tot astfel în producția capitalistă el este dominat de produsul propriei sale mîini[77a)].

2. Scăderea relativă a părții variabile a capitalului în cursul acumulării și al concentrării care o însoțește

După părerea economiștilor înșiși, nu volumul actual al avuției sociale și nici mărimea capitalului deja dobîndit duc la o creștere a salariilor, ci exclusiv creșterea continuă a acumulării și viteza creșterii ei (A. Smith, cartea I, cap. 8). Pînă acum nu am analizat decît o fază specială a acestui proces, aceea în care sporirea capitalului are loc în condiții cînd compoziția tehnică a capitalului rămîne neschimbată. Dar procesul depășește această fază.

Bazele generale ale sistemului capitalist fiind date, în cursul acumulării intervine un moment în care dezvoltarea productivității muncii sociale devine pîrghia cea mai puternică a acumulării.

„Aceeași cauză — spune A. Smith — care determină creșterea salariilor, anume mărirea capitalului, determină și sporirea forței productive a muncii și face astfel ca o cantitate imai mică de muncă să producă o cantitate mai mare de bunuri“[176].

Abstracție făcînd de condițiile naturale, ca fertilitatea solului etc., și de dexteritatea unor producători independenți și care lucrează individual, dexteritate care se manifestă însă mai mult calitativ, în calitatea produselor, decît în masa lor, gradul social de productivitate a muncii se exprimă în mărimea relativă a mijloacelor de producție pe care un muncitor le transformă în produs, într-un timp dat, cu aceeași încordare a forței de muncă. Masa

mijloacelor de producție cu ajutorul cărora el funcționează crește o dată cu productivitatea muncii sale. Aceste mijloace de producție joacă aici un rol dublu. Creşterea unora dintre ele este urmarea productivității crescînde a muncii, creşterea altora este condiția ei. Astfel, o dată cu diviziunea manufacturieră a muncii şi cu folosirea maşinilor, în acelaşi interval de timp se prelucrează mai multă materie primă, în procesul de muncă intră deci o cantitate mai mare de materii prime şi de materiale auxiliare. Aceasta este urmarea productivității crescînde a muncii. Pe de altă parte, masa maşinilor, a vitelor de muncă, a îngrăşămintelor minerale, a țevilor de drenaj etc. utilizate constituie condiția productivității crescînde a muncii. Acelaşi lucru se poate spune despre masa mijloacelor de producție concentrate sub formă de clădiri, furnale, mijloace de transport etc. Indiferent însă dacă e condiție sau urmare, volumul crescînd al mijloacelor de producție în comparație cu forța de muncă ce le este încorporată este expresia productivității crescînde a muncii. Creşterea acesteia din urmă se manifestă deci în scăderea masei de muncă în raport cu masa de mijloace de producție puse în mişcare de ea, adică în scăderea mărimii factorului subiectiv al procesului de muncă în comparație cu factorii lui obiectivi.

Această schimbare în compoziția tehnică a capitalului, adică creşterea masei mijloacelor de producție în comparație cu masa forței de muncă pe care le pune în mişcare, se reflectă în compoziția sa valorică, în creşterea părții constante a valorii-capital pe seama părții ei variabile. Astfel, de pildă, socotind în procente, dintr-un capital se investesc inițial 50% în mijloace de producție şi 50% în forță de muncă, iar mai tîrziu, datorită creşterii gradului de productivitate a muncii, 80% în mijloace de producție şi 20% în forță de muncă etc. Această lege a creşterii tot mai rapide a părții constante a capitalului în raport cu partea variabilă este confirmată la fiecare pas (aşa cum s-a arătat mai sus) de analiza comparativă a prețurilor mărfurilor, indiferent dacă facem comparația între epoci economice diferite la o singură națiune sau între națiuni diferite în aceeaşi epocă. Mărimea relativă a acelui element al prețului care nu reprezintă decît valoarea mijloacelor de producție consumate, adică partea constantă a capitalului, va fi direct proporțională cu progresul acumulării, iar mărimea relativă a celuilalt element al prețului, cu care se plăteşte munca, deci care reprezintă partea variabilă a capitalului, va fi în general invers proporțională cu progresul acumulării.

Scăderea părții variabile a capitalului în raport cu cea constantă, adică modificarea compoziției valorice a capitalului, nu indică însă decît aproximativ schimbarea în compoziția elementelor sale materiale. Dacă, de pildă, astăzi valoarea-capital plasată în filaturi este în proporție de $^7/_8$ capital constant şi în proporție de $^1/_8$ capital variabil, în timp ce la începutul secolului al XVIII-lea ea era de $^1/_2$ capital constant şi $^1/_2$ variabil, masa de materii prime, de mijloace de muncă etc. pe care o anumită cantitate de muncă de filat o consumă astăzi în mod productiv este de multe sute de ori mai mare decît la începutul secolului al XVIII-lea. Cauza o constituie pur şi simplu faptul că o dată cu creşterea productivității muncii nu numai că volumul mijloacelor de producție consumate de ea creşte, dar valoarea lor scade în comparație cu volumul lor. Valoarea lor creşte, aşadar, în mod absolut, dar nu în mod proporțional cu volumul lor. De aceea diferența dintre capitalul constant şi cel variabil creşte mult mai încet decît diferența dintre masa mijloacelor de producție în care este transformat capitalul constant şi masa forței de muncă în care este transformat capitalul variabil. Prima diferență creşte o dată cu cea de-a doua, dar în proporție mai mică.

De altfel, dacă progresul acumulării reduce mărimea relativă a părții variabile a capitalului, el nu exclude prin aceasta nicidecum creşterea mărimii ei absolute. Să presupunem că o valoare-capital se împarte la început în 50% capital constant şi 50% capital variabil, iar ulterior în 80% capital constant şi 20% capital variabil. Dacă între timp capitalul inițial, să zicem de 6.000 l.st. a crescut la 18.000 l.st., partea sa variabilă a crescut şi ea cu $^1/_5$. Ea era de 3.000 l.st., acum e de 3.600 l.st. De unde însă înainte o creştere a capitalului cu 20% ar fi fost

suficientă pentru a mări cererea de muncă cu 20%, acum e necesară în acest scop o triplare a capitalului inițial.

În secțiunea a patra am arătat că dezvoltarea forței productive sociale a muncii presupune cooperarea pe scară largă şi că numai cu această condiție pot fi organizate diviziunea şi combinarea muncii, pot fi economisite datorită concentrării în masă mijloacele de producție, pot fi create mijloace de muncă utilizabile prin însăși natura lor materială numai în comun, ca, de pildă, sistemul de mașini etc., pot fi puse în serviciul producției uriaşe forțe ale naturii şi procesul de producție poate fi transformat în aplicarea tehnologică a ştiinței. Pe baza producției de mărfuri, unde mijloacele de producție sînt proprietatea unor persoane particulare, unde din această cauză muncitorul manual sau produce mărfurile în mod izolat şi independent, sau îşi vinde forța de muncă ca marfă pentru că îi lipsesc mijloacele pentru producția pe cont propriu, premisa menționată se realizează numai prin creşterea capitalurilor individuale, adică în măsura în care mijloacele de producție şi de subzistență sociale se transformă în proprietatea privată a capitaliştilor. Pe terenul producției de mărfuri, producția pe scară largă nu poate să se dezvolte decît în formă capitalistă. O anumită acumulare de capital în mîna unor producători de mărfuri individuali constituie deci premisa modului de producție specific capitalist. Din această cauză este de presupus că a existat o asemenea acumulare în perioada trecerii de la meserie la producția capitalistă. Ea poate fi numită acumulare primitivă, pentru că nu este rezultatul istoric, ci baza istorică a producției specific capitaliste. Aici nu este necesar să analizăm originea ei. Este suficient faptul că ea constituie punctul de plecare. Dar toate metodele pentru ridicarea forței productive sociale a muncii care se dezvoltă pe această bază sînt în acelaşi timp metode pentru producția sporită a plusvalorii sau a plusprodusului, care, la rîndul său, constituie elementul de formare a acumulării. Ele sînt deci, în acelaşi timp metode pentru producerea de capital cu ajutorul capitalului, sau metode ale acumulării accelerate a capitalului. Transformarea continuă a plusvalorii din nou în capital se exprimă în creşterea mărimii capitalului care intră în procesul de producție. Această creştere devine, la rîndul ei, baza unei lărgiri a proporțiilor producției, baza metodelor de sporire a forței productive a muncii care o însoțesc şi baza unei producții accelerate de plusvaloare. Prin urmare, dacă un anumit grad al acumulării capitalului constituie condiția modului de producție specific capitalist, acesta din urmă determină prin acțiune inversă o acumulare accelerată a capitalului. De aceea o dată cu acumularea capitalului se dezvoltă modul de producție specific capitalist şi o dată cu modul de producție specific capitalist se dezvoltă acumularea capitalului. Aceşti doi factori economici, în virtutea relației reciproce în care îşi dau unul altuia impuls, provoacă schimbări în compoziția tehnică a capitalului, datorită cărora partea variabilă devine din ce în ce mai mică în comparație cu cea constantă.

Orice capital individual este o concentrare mai mare sau mai mică de mijloace de producție, cu o comandă corespunzătoare asupra unei armate mai mari sau mai mici de muncitori. Orice acumulare devine mijlocul pentru o nouă acumulare. Mărind masa avuției care funcționează în calitate de capital, ea sporeşte concentrarea lui în mîna unor capitalişti individuali, lărgind astfel baza producției pe scară mare şi a metodelor de producție specific capitaliste. Creşterea capitalului social se efectuează prin creşterea multor capitaluri individuale. Presupunînd că toate celelalte împrejurări rămîn neschimbate, capitalurile individuale, şi o dată cu ele concentrarea mijloacelor de producție, cresc în aceeaşi proporție în care ele formează părți alicote ale capitalului social total. În acelaşi timp, din capitalurile inițiale se desprind vlăstare care funcționează ca noi capitaluri independente. Un rol important joacă în această privință, între altele, împărțirea averilor în familiile de capitalişti. O dată cu acumularea capitalului creşte deci, în măsură mai mare sau mai mică, şi numărul capitaliştilor. Două puncte caracterizează acest fel de concentrare, bazată nemijlocit pe acumulare sau, mai bine zis, identică cu ea. Întîi, concentrarea crescîndă a mijloacelor de producție sociale în mîna unor

capitalişti individuali este limitată, celelalte împrejurări rămînînd neschimbate, de gradul de creştere a avuţiei sociale. Al doilea, partea de capital social aflat în fiecare sferă de producţie în parte este repartizată între un număr de capitalişti opuşi unii altora ca producători de mărfuri independenţi, care se concurează între ei. Prin urmare, nu numai că acumularea şi concentrarea care o însoţeşte sînt împrăştiate în multe puncte, dar creşterea capitalurilor în funcţiune se împleteşte cu formarea de noi capitaluri şi cu scindarea capitalurilor vechi. De aceea, dacă acumularea se prezintă, pe de o parte, ca o concentrare crescîndă a mijloacelor de producţie şi a comenzii asupra muncii, ea se prezintă, pe de altă parte, ca repulsie reciprocă a multor capitaluri individuale.

Alături de această fărîmiţare a capitalului social total într-un mare număr de capitaluri individuale sau alături de repulsia reciprocă dintre fracţiunile sale, acţionează în sens contrar atracţia dintre ele. Aceasta nu mai este o simplă concentrare a mijloacelor de producţie şi a comenzii asupra muncii, identică cu acumularea. Este concentrare de capitaluri deja formate, desfiinţarea independenţei lor individuale, exproprierea unui capitalist de către altul, transformarea multor capitaluri mai mici în puţine capitaluri ma mari. Acest proces se deosebeşte de cel dintîi prin aceea că el nu presupune decît o repartizare modificată a capitalurilor care deja există şi funcţionează; prin urmare, sfera sa de acţiune nu este limitată de creşterea absolută a avuţiei sociale sau de limitele absolute ale acumulării. Aici capitalul se concentrează în mase mari într-o singură mînă pentru că dincolo dispare din multe mîini. Aceasta este centralizarea propriu-zisă, spre deosebire de acumulare şi de concentrare.

Legile acestei centralizări a capitalurilor sau ale atracţiei unui capital de către alt capital nu pot fi dezvoltate aici. Scurte indicaţii faptice vor fi suficiente. Concurenţa se desfăşoară prin ieftinirea mărfurilor. Ieftinătatea mărfurilor depinde, caeteris paribus[*8], de productivitatea muncii, iar aceasta depinde, la rîndul ei, de proporţiile producţiei. Capitalurile mai mari înfrîng, aşadar, pe cele mai mici. Ne amintim de asemenea că o dată cu dezvoltarea modului de producţie capitalist creşte volumul minim al capitalului individual necesar pentru a exploata o întreprindere în condiţii normale. Capitalurile mai mici se îngrămădesc deci în acele sfere de producţie pe care marea industrie a pus stăpînire doar sporadic sau incomplet. Aici concurenţa face ravagii direct proporţional cu numărul şi invers proporţional cu mărimea capitalurilor rivale. Ea se termină întotdeauna cu pieirea unui număr mare de capitalişti mici, ale căror capitaluri trec parte în mîna învingătorului, iar parte dispar. În afară de aceasta, o dată cu producţia capitalistă ia naştere o forţă cu totul nouă, creditul, care la început îşi face loc pe ascuns, ca un auxiliar modest al acumulării, şi atrage prin fire invizibile în mîna unor capitalişti individuali sau asociaţi mijloacele băneşti împrăştiate în mase mai mari sau mai mici la suprafaţa societăţii, dar care în scurt timp devine o armă nouă şi ameninţătoare în concurenţă şi în cele din urmă se transformă într-un uriaş mecanism social pentru centralizarea capitalurilor.

În aceeaşi măsură în care se dezvoltă producţia şi acumularea capitalistă, se dezvoltă şi concurenţa şi creditul, cele mai puternice pîrghii ale centralizării. Paralel, progresul acumulării sporeşte materialul susceptibil de centralizare, adică capitalurile individuale, în timp ce lărgirea producţiei capitaliste creează, pe de o parte, necesitatea socială şi, pe de altă parte, mijloacele tehnice pentru întreprinderile industriale uriaşe a căror înfiinţare este legată de o prealabilă centralizare a capitalului. De aceea astăzi atracţia reciprocă dintre capitalurile individuale, ca şi tendinţa de centralizare sînt mai puternice decît oricînd în trecut. Dar chiar dacă amploarea şi energia relativă ale mişcării de centralizare sînt determinate într-o anumită măsură de mărimea deja atinsă a avuţiei capitaliste şi de superioritatea mecanismului economic, totuşi progresul centralizării nu depinde nicidecum de creşterea pozitivă a capitalului social. Aceasta este principala deosebire dintre centralizare şi concentrare, aceasta din urmă fiind numai o altă expresie pentru reproducţia pe scară lărgită. Centralizarea poate

avea loc printr-o simplă modificare în repartizarea capitalurilor deja existente, printr-o simplă modificare a grupării cantitative a componentelor capitalului social. Capitalul poate creşte aici în proporţii uriaşe în mîna unui individ pentru că dincolo dispare din mîinile multor indivizi. Într-o anumită ramură de producţie, centralizarea ar atinge limita ei extremă dacă toate capitalurile plasate în ea s-ar contopi într-u singur capital[77b)]. Într-o societate dată, această limită ar fi atinsă abia în momentul în care întreg capitalul social ar fi reunit în mîna fie a unui singur capitalist, fie a unei singure societăţi a capitaliştilor.

Centralizarea desăvîrşeşte opera acumulării, dînd capitaliştilor industriali posibilitatea de a-şi extinde proporţiile operaţiilor. Indiferent dacă acest din urmă rezultat este consecinţa acumulării sau a centralizării, indiferent dacă centralizarea se face prin mijloace violente de acaparare, cînd unele capitaluri devin centre de atracţie atît de puternice pentru alte capitaluri încît le distrug coeziunea şi le atrag apoi pe fiecare în parte, sau dacă contopirea unui mare număr de capitaluri deja formate sau în curs de formare se fac printr-un procedeu mai blînd, prin formarea de societăţi pe acţiuni — efectul economic este acelaşi. Creşterea proporţiilor întreprinderilor industriale constituie pretutindeni punctul de plecare pentru o organizare mai cuprinzătoare a muncii colective a unui mare număr de oameni, pentru o dezvoltare mai largă a forţelor motrice materiale ale acestei munci, adică pentru transformarea progresivă a unor procese de producţie izolate şi efectuate după metode tradiţionale în procese de producţie socialmente combinate şi conduse după metode ştiinţifice.

Este însă clar că acumularea, sporirea treptată a capitalului prin reproducţia care trece de la forma de cerc la forma de spirală, este un proces foarte lent în comparaţie cu centralizarea, care nu are decît să modifice modul de grupare cantitativă a părţilor componente ale capitalului social. Lumea nu ar avea nici astăzi căi ferate dacă ar fi trebuit să aştepte pînă ce acumularea ar fi mărit un număr de capitaluri individuale pînă la proporţii suficiente pentru construcţia unei căi ferate. Dimpotrivă, centralizarea, prin intermediul societăţilor pe acţiuni, a făcut acest lucru într-un timp foarte scurt. Intensificînd şi accelerînd acţiunea acumulării, centralizarea lărgeşte şi accelerează totodată transformările în compoziţia tehnică a capitalului, care măresc partea constantă a capitalului în detrimentul părţii sale variabile, reducînd astfel cererea relativă de muncă.

Masele de capital contopite într-un interval scurt prin efectul centralizării se reproduc şi sporesc ca şi celelalte capitaluri, dar mai repede, şi devin astfel noi pîrghii puternice ale acumulării sociale. Prin urmare, cînd se vorbeşte de progresul acumulării sociale, se subînţeleg astăzi, în mod tacit, şi efectele centralizării.

Capitalurile adiţionale formate în cursul acumulării normale (vezi cap. XXII, 1) servesc în primul rînd ca mijloc de exploatare a unor invenţii şi descoperiri noi şi, în general, ca mijloc de exploatare a perfecţionărilor industriale. Dar şi capitalul vechi ajunge cu timpul la un punct în care se înnoieşte din cap pînă în picioare, la un punct în care năpîrleşte şi renaşte şi el într-o formă tehnică perfecţionată care face ca o masă mai mică de muncă să fie suficientă pentru a pune în mişcare un număr mai mare de maşini şi de materii prime. Se înţelege de la sine că scăderea absolută a cererii de muncă ce rezultă în mod necesar din acest fapt este cu atît mai mare cu cît capitalurile care trec prin acest proces de înnoire au fost deja sporite datorită mişcării de centralizare.

Pe de o parte, capitalul adiţional format în cursul acumulării atrage deci un număr tot mai mic de muncitori în raport cu mărimea sa. Pe de altă parte, capitalul vechi, reprodus periodic în compoziţie nouă, respinge un număr tot mai mare de muncitori utilizaţi de el anterior.

3. Producţia crescîndă a unei suprapopulaţii relative sau a unei armate industriale de rezervă

Acumularea capitalului, care iniţial s-a manifestat doar ca o lărgire cantitativă a lui, se efectuează, după cum am văzut, în schimbări calitative continue ale compoziţiei sale, într-o creştere continuă a componentei sale constante în detrimentul celei variabile[77c)].

Modul de producţie specific capitalist, dezvoltarea corespunzătoare lui, a forţei productive a muncii, schimbarea provocată de această dezvoltare în compoziţia organică a capitalului nu merg în acelaşi pas cu progresul acumulării sau cu creşterea avuţiei sociale; ele merg cu mult mai repede, pentru că acumularea simplă, sau sporirea absolută a capitalului total, este însoţită de centralizarea elementelor lui individuale, iar revoluţia tehnică în capitalul adiţional este însoţită de revoluţia tehnică în capitalul iniţial. Cu progresul acumulării, raportul dintre partea constantă şi cea variabilă a capitalului se modifică; dacă la început el a fost de 1:1, ulterior este 2:1, 3:1, 4:1, 5:1, 7:1 etc., astfel că o dată cu creşterea capitalului se transformă succesiv în forţă de muncă nu $^1/_2$ din valoarea sa totală, ci numai $^1/_3$, $^1/_4$, $^1/_5$, $^1/_6$, $^1/_8$ etc., iar în mijloace de producţie $^2/_3$, $^3/_4$, $^4/_5$ $^5/_6$, $^7/_8$ etc. Întrucît cererea de muncă nu este determinată de volumul capitalului total, ci de cel al părţii sale variabile, ea scade deci progresiv pe măsură ce capitalul total creşte, în loc ca, aşa cum am presupus mai înainte, să crească direct proporţional. Ea scade relativ în raport cu mărimea capitalului total şi într-o progresie care se accelerează o dată cu creşterea acestei mărimi. O dată cu creşterea capitalului total creşte, ce-i drept, şi partea sa variabilă, adică forţa de muncă ce-i este încorporată capitalului, dar în proporţie din ce în ce mai mică. Intervalele în care acumularea acţionează ca simplă lărgire a producţiei pe o bază tehnică dată se scurtează. Acumularea accelerată în progresie crescîndă a capitalului total este necesară nu numai pentru a absorbi un anumit număr suplimentar de muncitori şi nici măcar pentru a menţine, avînd în vedere o metamorfoză continuă a capitalului vechi, numărul de muncitori în funcţiune. La rîndul ei, această acumulare şi centralizare crescîndă se transformă în izvor al unor noi schimbări în compoziţia capitalului, adică al unei noi scăderi accelerate a părţii sale variabile în comparaţie cu cea constantă. Această scădere relativă a părţii variabile a capitalului, scădere care se accelerează o dată cu creşterea capitalului total, şi anume într-un ritm mai rapid decît creşterea acestuia din urmă, apare pe de altă parte, dimpotrivă, ca o creştere absolută a populaţiei muncitoare, care se produce mai rapid decît creşterea capitalului variabil sau a mijloacelor de folosire a acestei populaţii. În realitate, acumularea capitalistă produce încontinuu, şi anume proporţional cu energia şi cu volumul ei, o populaţie muncitorească relativ excedentară, adică excedentară în raport cu necesitatea medie de valorificare a capitalului, deci o populaţie muncitorească de prisos sau suplimentară.

Analizînd capitalul social total, vedem că dinamica acumulării lui provoacă uneori modificări periodice, iar alteori momentele ei se repartizează simultan între diferitele sfere ale producţiei. În unele sfere are loc o schimbare în compoziţia capitalului fără o creştere a mărimii sale absolute, ca simplu efect al concentrării[*9]; în altele creşterea absolută a capitalului este legată de o scădere absolută a părţii sale variabile, adică a forţei de muncă absorbite de el; în altele însă capitalul uneori continuă să crească pe baza sa tehnică dată şi atrage forţă de muncă suplimentară proporţional cu creşterea sa, alteori are loc o modificare organică a capitalului şi se reduce partea sa variabilă; în toate sferele creşterea părţii variabile a capitalului şi deci a numărului de muncitori folosiţi este întotdeauna legată de fluctuaţii puternice şi de formarea unei suprapopulaţii temporare, indiferent dacă aceasta îmbracă forma mai evidentă a respingerii unor muncitori ocupaţi sau forma mai puţin evidentă, dar nu mai puţin eficientă, a absorbirii mai anevoioase a populaţiei muncitoreşti excedentare prin obişnuitele ei canale de scurgere[78)]. O dată cu sporirea capitalului social aflat în funcţiune şi a gradului de creştere a lui, o dată cu lărgirea proporţiilor producţiei şi a numărului de muncitori în funcţiune, o dată

cu dezvoltarea forţei productive a muncii lor, cu extinderea şi creşterea tuturor resurselor avuţiei, cresc şi proporţiile în care atragerea mai mare a muncitorilor de către capital este legată de o respingere mai mare a lor, se intensifică schimbările compoziţiei organice a capitalului şi a formei sale tehnice, se lărgesc sferele de producţie asupra cărora se extind fie concomitent, fie succesiv aceste schimbări. Producînd acumularea capitalului, populaţia muncitorească produce deci în proporţii mereu crescînde mijloacele pentru propria ei transformare în suprapopulaţie relativă[79]. Aceasta este o lege a populaţiei caracteristică modului de producţie capitalist, aşa cum de fapt orice mod de producţie istoriceşte deosebit are legi specifice ale populaţiei, legi care au un caracter istoric. O lege a populaţiei abstractă nu există decît pentru plante şi animale, dar numai atîta timp cît istoriceşte nu intervine omul.

Dacă însă o suprapopulaţie muncitorească este produsul necesar al acumulării sau al dezvoltării avuţiei pe bază capitalistă, această suprapopulaţie devine, la rîndul ei, o pîrghie a acumulării capitaliste şi chiar o condiţie de existenţă a modului de producţie capitalist. Ea formează o armată industrială de rezervă, disponibl care îi aparţine capitalului într-un mod atît de absolut ca şi cum el ar fi crescut-o pe propria sa cheltuială. Ea procură pentru nevoile sale schimbătoare de valorificare un material uman care poate fi exploatat, oricînd disponibil, independent de limitele sporului efectiv al populaţiei. O dată cu acumularea şi cu dezvoltarea forţei productive a muncii care o însoţeşte, creşte puterea de expansiune bruscă a capitalului, nu numai pentru că elasticitatea capitalului în funcţiune creşte, aşa cum creşte şi avuţia absolută, din care capitalul nu formează decît o parte elastică; nu numai pentru că la orice impuls special creditul pune într-o clipă la dispoziţia producţiei o parte neobişnuit de mare din această avuţie drept capital adiţional, ci şi pentru că condiţiile tehnice ale procesului de producţie însuşi, maşinile, mijloacele de transport etc., permit pe scara cea mai largă transformarea cea mai rapidă a plusprodusului în mijloace de producţie suplimentare. Masa de avuţie socială care sporeşte o dată cu progresul omenirii şi care poate fi transformată în capital adiţional se îndreaptă năvalnic spre ramuri de producţie vechi, a căror piaţă se dilată brusc, sau în ramuri de producţie noi, cum sînt căile ferate etc., a căror necesitate este determinată de dezvoltarea vechilor ramuri de producţie. În toate cazurile de acest fel este necesar să existe posibilitatea de a se arunca în punctele decisive, dintr-o dată şi fără a se reduce proporţiile producţiei în alte ramuri, mase mari de oameni. Suprapopulaţia pune la dispoziţie aceste mase de oameni. Cursul caracteristic al industriei moderne, care se prezintă sub forma unui ciclu de zece ani format din perioade de înviorare medie, de producţie sub înaltă presiune, de criză şi de stagnare şi întrerupt de mici fluctuaţii, se întemeiază pe formarea continuă, pe absorbţia mai mare sau mai mică şi pe reînnoirea armatei industriale de rezervă, adică a suprapopulaţiei. La rîndul ei, succesiunea fazelor ciclului industrial măreşte suprapopulaţia şi devine unul dintre factorii cei mai energici ai reproducţiei acesteia.

Acest curs specific al industriei moderne, pe care nu-l întîlnim în nici o epocă anterioară a omenirii, nu a fost posibil nici în perioada copilăriei producţiei capitaliste. Compoziţia capitalului se schimba extrem de încet. Acumulării sale îi corespundea deci, în general, o creştere proporţională a cererii de muncă. Deşi lent în comparaţie cu epoca modernă, progresul acumulării capitalului se lovea de anumite limite naturale ale populaţiei muncitoreşti susceptibilă de exploatare, iar aceste limite nu puteau fi înlăturate decît prin mijloace violente, despre care vom vorbi mai tîrziu. Lărgirea bruscă şi în salturi a proporţiilor producţiei este premisa restrîngerii ei bruşte; aceasta din urmă provoacă la rîndul ei pe cea dintîi, dar cea dintîi nu este posibilă fără material uman disponibil, fără o sporire a numărului muncitorilor independent de creşterea absolută a populaţiei. Această sporire se efectuează prin simplul proces care „eliberează“ încontinuu o parte din muncitori prin metode care reduc numărul muncitorilor ocupaţi în raport cu producţia sporită. Întreaga dinamică a industriei moderne rezultă deci din transformarea continuă a unei părţi din populaţia muncitorească în

brațe de muncă neocupate sau ocupate numai parțial. Superficialitatea economiei politice se vede, între altele, din faptul că ea transformă extinderea şi restrîngerea creditului, care nu sînt decît simptome ale alternării perioadelor ciclului industrial, în cauze ale lor. După cum corpurile cereşti, odată antrenate într-o anumită mişcare, o repetă într-una, tot astfel producția socială, odată antrenată în mişcarea de lărgire şi de restrîngere alternativă, repetă mereu această mişcare. Efectele devin la rîndul lor cauze, iar succesiunea fazelor întregului proces, care reproduce încontinuu propriile sale condiții, ia forma periodicității[*10]. Această periodicitate odată statornicită, chiar şi economia politică începe să conceapă producția unei suprapopulații relative, adică a unei populații excedentare în raport cu necesitatea medie de valorificare a capitalului, drept o condiție vitală a industriei moderne.

„Să presupunem — spune H. Merivale[i)], inițial profesor de economie politică la Oxford, iar ulterior funcționar la Ministerul Coloniilor din Anglia — că în cazul unei crize națiunea face eforturi pentru a scăpa prin emigrare de cîteva sute de mii de brațe de muncă excedentare; care ar fi rezultatul? Că la prima revenire a cererii de muncă s-ar face simțită o lipsă de brațe de muncă. Oricît de rapidă ar fi reproducția oamenilor, ea are în orice caz nevoie de intervalul unei generații pentru a putea înlocui pe muncitorii adulți. Dar profiturile fabricanților noştri depind în special de posibilitatea pe care ei o au de a folosi momentul favorabil al cererii acute şi de a se despăgubi astfel pentru perioada de stagnare. Această posibilitate le este asigurată numai prin comanda asupra maşinilor şi a muncii manuale. Ei trebuie să găsească brațe disponibile; ei trebuie să fie capabili ca în funcție de necesități să intensifice sau să slăbească ritmul operațiilor lor potrivit situației de pe piață; altfel ei pur şi simplu nu sînt în stare să-şi mențină, în condițiile concurenței înverşunate, supremația pe care se întemeiază avuția acestei țări“[80)].

Însuşi Malthus recunoaşte că suprapopulația, pe care el, cu mărginirea care îi este proprie, o explică prin creşterea absolută a populației muncitoreşti şi nu prin faptul că această populație devine relativ excedentară, este o necesitate a industriei moderne, El spune:

„Obiceiurile prudente în ceea ce priveşte căsătoria atunci cînd sînt practicate pe scară largă în rîndurile clasei muncitoare dintr-o țară care depinde în special de manufactură şi de comerț pot deveni dăunătoare pentru această țară... Prin însăşi natura populației, sporul de muncitori pe care-l necesită o cerere specială nu poate fi furnizat pieței decît o dată la 16 sau la 18 ani, în timp ce transformarea venitului în capital cu ajutorul economiilor se poate efectua cu mult mai repede; o țară este totdeauna amenințată de pericolul ca fondul ei de muncă să crească mai repede decît populația“[81)].

Declarînd astfel producția continuă a unei suprapopulații relative de muncitori condiție necesară a acumulării capitaliste, economia politică, luînd chipul unei fete bătrîne, pune în gura „beau idéal“-ului[*12] său — capitalistul — următoarele cuvinte care se adresează muncitorilor „excedentari“ aruncați în stradă de către capitalul adițional, adică de propria lor creație:

„Noi, fabricanții, mărind capitalul pe seama căruia trăiți, facem pentru voi ce putem, iar voi trebuie să faceți restul, adaptînd numărul vostru la cantitatea de mijloace de subzistență“[82)].

Producției capitaliste nu-i este nicidecum suficientă cantitatea de forță de muncă disponibilă pe care o furnizează creşterea naturală a populației. Pentru dezvoltarea ei liberă ea ar avea nevoie de o armată industrială de rezervă, independentă de această limită naturală.

Pînă acum am presupus că unei creşteri sau scăderi a capitalului variabil îi corespunde în mod exact o creştere sau o scădere a numărului de muncitori ocupați.

Dar chiar dacă numărul muncitorilor comandați de capitalul variabil rămîne neschimbat sau scade, acest capital creşte totuşi atunci cînd muncitorul individual prestează mai multă muncă

şi, ca urmare, salariul său creşte, cu toate că preţul muncii rămîne neschimbat sau chiar scade, dar mai încet decît creşte masa de muncă. Creşterea capitalului variabil devine în acest caz un indiciu al volumului mai mare de muncă, dar nu al unui număr mai mare de muncitori ocupaţi. Orice capitalist are interesul absolut de a stoarce o cantitate de muncă determinată dintr-un număr mai mic şi nu dintr-un număr mai mare de muncitori, chiar dacă aceasta i-ar reveni la fel de ieftin sau chiar mai ieftin. În ultimul caz, cheltuirea de capital constant creşte direct proporţional cu masa de muncă pusă în funcţiune; în primul caz, ea creşte mult mai încet. Cu cît proporţiile producţiei sînt mai mari, cu atît acest motiv capătă o importanţă mai mare. Forţa lui creşte o dată cu acumularea capitalului.

Am văzut că dezvoltarea modului de producţie capitalist şi a forţei productive a muncii — cauză şi totodată efect al acumulării — îi dă capitalistului posibilitatea de a pune în funcţiune cu aceeaşi cheltuire de capital variabil mai multă muncă printr-o exploatare mai mare, extensivă sau intensivă, a forţelor de muncă individuale. Am văzut de asemenea că el cumpără cu aceeaşi valoare-capital o cantitate mai mare de forţă de muncă, înlocuind în mod progresiv pe muncitorii mai îndemînatici cu alţii mai puţin îndemînatici, pe muncitorii maturi cu muncitori nevîrstnici, pe bărbaţi cu femei, pe adulţi cu adolescenţi şi cu copii.

Aşadar, în procesul acumulării, pe de o parte un capital variabil mai mare pune în funcţiune mai multă muncă fără a angaja mai mulţi muncitori, pe de altă parte un capital variabil de aceeaşi mărime pune în funcţiune mai multă muncă cu aceeaşi cantitate de forţă de muncă, în sfîrşit pune în funcţiune mai multe forţe de muncă inferioare, înlocuind forţe de muncă superioare.

Producţia unei suprapopulaţii relative, adică punerea în disponibilitate a muncitorilor, are loc deci şi mai rapid decît revoluţionarea tehnică a procesului de producţie, revoluţionare accelerată şi aşa de progresul acumulării, şi decît scăderea relativ corespunzătoare a părţii variabile a capitalului faţă de cea constantă. Dacă mijloacele de producţie, sporind ca volum şi ca putere de acţiune, devin într-o măsură tot mai mică mijloace pentru utilizarea muncitorilor, acest raport este modificat, la rîndul lui, prin faptul că, în măsura în care forţa productivă a muncii creşte, capitalul măreşte oferta de muncă mai rapid decît îşi măreşte cererea de muncitori. Munca excesivă a părţii ocupate a clasei muncitoare sporeşte rîndurile rezervelor ei, în timp ce presiunea sporită pe care acestea din urmă o exercită prin concurenţa lor asupra celei dintîi o sileşte, dimpotrivă, la o muncă excesivă şi la supunere faţă de dictatul capitalului. Condamnarea unei părţi a clasei muncitoare la inactivitate forţată prin munca excesivă a celeilalte părţi şi viceversa devine un mijloc de îmbogăţire a unor capitalişti[83)] şi accelerează în acelaşi timp producţia armatei industriale de rezervă într-o măsură corespunzătoare progresului acumulării sociale. Cît de important este acest moment în formarea suprapopulaţiei relative se vede din exemplul Angliei. Mijloacele ei tehnice pentru „economisirea“ de muncă sînt uriaşe. Cu toate acestea, dacă mîine munca ar fi limitată pretutindeni la un volum raţional şi dacă pentru fiecare pătură a clasei muncitoare în parte munca ar fi gradată după vîrstă şi sex, populaţia muncitoare existentă ar fi absolut insuficientă pentru continuarea producţiei naţionale pe scara ei actuală. Marea majoritate a muncitorilor acum „neproductivi“ ar trebui să se transforme în muncitori „productivi“.

În linii mari, dinamica generală a salariului este reglată exclusiv de lărgirea şi de restrîngerea armatei industriale de rezervă, care corespund alternării perioadelor ciclului industrial. Ele nu sînt deci determinate de mişcarea numărului absolut al populaţiei muncitoare, ci de proporţia schimbătoare în care clasa muncitoare se împarte în armată activă şi armată de rezervă, de creşterea şi de scăderea proporţiilor relative ale suprapopulaţiei, de gradul în care această suprapopulaţie este absorbită sau pusă din nou în disponibilitate. Pentru industria modernă cu ciclul ei de zece ani şi cu fazele lui periodice, care în cursul acumulării mai sînt şi întrerupte de oscilaţii neregulate ce se succed într-un ritm tot mai rapid, ar fi într-adevăr adecvată o lege

care ar reglementa cererea şi oferta de muncă nu prin lărgirea şi restrîngerea capitalului, deci nu potrivit necesităților lui curente de valorificare, astfel că pe piața muncii se simte uneori o lipsă ca urmare a extinderii capitalului, iar alteori piața muncii este suprasaturată ca urmare a restrîngerii lui, ci, dimpotrivă, ar face ca mişcarea capitalului să depindă de mişcarea absolută a masei populației. Această lege este însă o dogmă a economiei politice. Potrivit ei, acumularea capitalului determină o creştere a salariului. Salariul sporit constituie un stimulent pentru înmulțirea rapidă a populației muncitoare, şi această înmulțire continuă pînă în momentul cînd piața muncii este suprasaturată, deci pînă în momentul cînd capitalul devine insuficient în raport cu oferta de muncitori. Salariul scade, şi atunci avem reversul medaliei. Prin scăderea salariului populația muncitoare este încet-încet decimată, astfel că, în raport cu ea, capitalul devine din nou excedentar, sau, cum interpretează alții, scăderea salariului şi creşterea corespunzătoare a exploatării muncitorilor accelerează din nou acumularea, în timp ce salariul scăzut frînează creşterea numerică a clasei muncitoare. În felul acesta apar din nou condiții în care oferta de muncă este mai mică decît cererea de muncă, salariul creşte etc. Admirabilă metodă de mişcare pentru producția capitalistă dezvoltată! Înainte ca ridicarea salariilor să fi putut provoca o creştere pozitivă a populației realmente apte de muncă, termenul în care campania industrială trebuie efectuată, în care lupta trebuie dată şi cîştigată ar fi trecut de nenumărate ori.

Între 1849 şi 1859, în districtele agricole din Anglia, concomitent cu o scădere a prețurilor la cereale a avut loc o urcare a salariilor practic pur nominală. Astfel, de pildă, în Wiltshire salariul săptămînal s-a urcat de la 7 la 8 şilingi, în Dorsetshire de la 7 sau 8 şilingi la 9 şilingi etc. Aceasta era o urmare a unei reduceri neobişnuite a suprapopulației agricole, provocată de nevoile războiului[177], de extinderea masivă a construcțiilor de căi ferate, a fabricilor, a minelor etc. Cu cît salariul este mai scăzut, cu atît mai ridicate sînt cifrele procentuale în care se exprimă orice sporire a lui, oricît de neînsemnată ar fi. Dacă, de pildă, salariul săptămînal este de 20 de şilingi şi dacă el creşte la 22 de şilingi, urcarea este de 10%; dacă, dimpotrivă, el este de 7 şilingi şi creşte la 9 şilingi, urcarea este de $28^{4}/_{7}$%, deci foarte însemnată. În orice caz, fermierii țipau în gura mare şi chiar „London Economist“[84)] vorbea foarte serios, referindu-se la aceste salarii de mizerie, despre „a general and substantial advance“[*13]. Ce-au făcut fermierii? Au aşteptat oare ca muncitorii agricoli să se înmulțească într-atît în urma acestei remunerații strălucite încît salariul lor să scadă din nou, aşa cum îşi închipuie creierul dogmatic economist? Ei au importat mai multe maşini şi într-o clipă muncitorii au fost din nou „excedentari“ într-o proporție satisfăcătoare chiar şi pentru fermieri. Astfel, în agricultură s-a investit „mai mult capital“ decît înainte şi într-o formă mai productivă. În felul acesta, cererea de muncă a scăzut nu numai relativ, ci şi absolut.

Ficțiunea menționată a economiştilor confundă legile care reglementează dinamica generală a salariului, sau raportul dintre clasa muncitoare, adică dintre totalitatea forței de muncă, şi capitalul social total, cu legile care repartizează populația muncitoare între diferitele sfere ale producției. Dacă, de pildă, datorită unei conjuncturi favorabile, într-o anumită sferă de producție acumularea este deosebit de intensă, profiturile sînt mai mari decît profiturile mijlocii şi capitalul adițional este atras în această sferă, se înțelege că cererea de muncă şi salariul vor creşte. Salariul mai ridicat atrage o parte mai mare a populației muncitoare în sfera favorizată, pînă cînd această sferă este saturată cu forța de muncă şi pînă cînd, în cele din urmă, salariul scade din nou pentru un timp îndelungat la nivelul său mediu anterior sau sub acest nivel dacă afluența este prea mare. În acest caz, în ramura respectivă nu numai că nu va fi afluență de muncitori, ci vor fi chiar plecări în masă. Aici economistul îşi închipuie că vede „unde şi cum“ are loc o dată cu sporirea salariului o sporire absolută a muncitorilor şi o dată cu sporirea absolută a muncitorilor o scădere a salariului; în realitate însă el nu vede decît oscilația locală a pieței muncii a unei anumite sfere de producție, decît fenomene ale

repartizării populației muncitoare între diferitele sfere de plasare a capitalului în funcție de necesitățile schimbătoare ale acestuia,

În perioadele de stagnare şi de prosperitate medie, armata industrială de rezervă exercită o presiune asupra armatei muncitoreşti active, iar în perioadele de supraproducție şi de paroxism, ea îi moderează pretențiile. Suprapopulația relativă este deci fondul pe care se mişcă legea cererii şi ofertei de muncă. Ea încătuşează acțiunea acestei legi în limitele care sînt în concordanță absolută cu setea de exploatare şi cu tendința de dominație proprii capitalului. Aici trebuie să vorbim din nou despre una dintre marile înfăptuiri ale apologeticii economice. Să amintim că, dacă prin introducerea de maşini noi sau prin răspîndirea celor vechi o parte din capitalul variabil se transformă în capital constant, această operație, care „leagă“ capital şi tocmai prin acest fapt „eliberează“ muncitori, este interpretată de economistul-apologet în sensul că ea eliberează capital pentru muncitori. Abia acum putem să apreciem pe deplin neruşinarea apologetului. În realitate se eliberează nu numai muncitorii înlocuiți nemijlocit de către maşini, ci și înlocuitorii lor, şi contingentul suplimentar care ar fi absorbit în mod regulat dacă întreprinderea s-ar extinde normal pe vechea ei bază. Toți aceştia sînt acum „eliberați“ şi orice capital nou care vrea să intre în funcțiune poate să dispună de ei. Indiferent dacă el îi va atrage pe aceşti muncitori sau pe alții, efectul asupra cererii generale de muncă va fi egal cu zero atîta timp cît acest capital este tocmai suficient pentru a elibera piața de numărul de muncitori pe care maşinile i-au aruncat pe piață. Dacă el foloseşte un număr mai mic de muncitori, numărul muncitorilor excedentari creşte; dacă foloseşte un număr mai mare de muncitori, cererea generală de muncă nu creşte decît cu diferența dintre numărul celor ocupați şi numărul celor „eliberați“. Impulsul pe care capitalurile adiționale în căutare de plasament l-ar fi putut da în alte împrejurări cererii generale de muncă este deci în orice caz neutralizat în măsura în care cererea este acoperită de numărul de muncitori pe care maşina i-a aruncat în stradă. Aşadar, mecanismul producției capitaliste are grijă ca sporirea absolută a capitalului să nu fie însoțită de o sporire corespunzătoare a cererii generale de muncă. Şi aceasta este numită de către apologet o compensare pentru mizeria, pentru suferințele şi pentru eventuala pieire a muncitorilor înlăturați în perioada de tranziție cînd sînt aruncați în rîndurile armatei industriale de rezervă! Cererea de muncă nu este identică cu sporirea capitalului, oferta de muncă nu este identică cu sporirea clasei muncitoare, astfel că aici nu există influența reciprocă a două forțe independente una de cealaltă. Les dés sont pipés[*14]. Capitalul acționează concomitent pe ambele planuri. Dacă acumularea lui sporeşte, pe de o parte, cererea de muncă, ea sporeşte, pe de altă parte, oferta de muncitori prin „eliberarea“ lor, în timp ce concomitent presiunea muncitorilor rămaşi neocupați îi sileşte pe cei ocupați să dea o mai mare cantitate de muncă, făcînd deci ca într-o oarecare măsură oferta de muncă să fie independentă de oferta de muncitori. Dinamica legii cererii şi ofertei de muncă pe această bază desăvîrşeşte despotismul capitalului. De aceea, cînd muncitorii descoperă misterul care face ca, pe măsură ce ei muncesc mai mult, pe măsură ce ei produc mai multă avuție pentru alții şi pe măsură ce forța productivă a muncii lor creşte, însăşi funcția lor ca mijloc de valorificare a capitalului să fie tot mai nesigură; cînd ei descoperă că gradul de intensitate a concurenței dintre ei înşişi depinde întru totul de presiunea exercitată de suprapopulația relativă; cînd ei caută, în consecință, să organizeze prin intermediul trade-unionurilor etc. o colaborare sistematică între cei ocupați şi cei rămaşi neocupați pentru a înlătura sau a atenua urmările dezastruoase pentru clasa lor ale legii naturale a producției capitaliste, atunci capitalul şi sicofantul său, economistul, țipă că a fost violată legea „eternă“ şi, ca să spunem aşa, „sacră“ a cererii şi ofertei. Căci orice act de solidaritate între cei ocupați şi cei rămaşi neocupați tulbură jocul „pur“ al acestei legi. Pe de altă parte, de îndată ce, în colonii de pildă, împrejurări nefavorabile împiedică formarea unei armate industriale de rezervă şi totodată dependența absolută a clasei muncitoare de clasa capitaliştilor, capitalul şi

trivialul său Sancho Panza[i] se revoltă împotriva legii „sacre“ a cererii şi ofertei şi caută să-i vină de hac prin mijloace coercitive.

4. Diferitele forme de existenţă ale suprapopulaţiei relative. Legea generală a acumulării capitaliste

Suprapopulaţia relativă există avînd toate nuanţele posibile. Orice muncitor face parte din ea în timpul cît este ocupat parţial sau nu e ocupat de loc. Abstracţie făcînd de formele mari care revin periodic şi care sînt imprimate suprapopulaţiei de alternarea fazelor ciclului industrial, astfel că ea este acută în timpul crizelor sau cronică în perioadele cînd afacerile merg mai prost, ea are întotdeauna trei forme: flotantă, latentă şi stagnantă.

În centrele industriei moderne — fabrici, manufacturi, uzine, mine etc. —, muncitorii ba sînt respinşi, ba sînt atraşi în număr mare, astfel că în general numărul celor ocupaţi creşte, chiar dacă într-o proporţie mereu descrescîndă faţă de volumul producţiei. Aici suprapopulaţia există în formă flotantă.

Atît în fabricile propriu-zise, cît şi în toate atelierele mari în care se utilizează maşini sau în care cel puţin s-a introdus diviziunea modernă a muncii, e nevoie de foarte mulţi muncitori de sex masculin încă adolescenţi. Odată ajunşi la maturitate, numai foarte puţini dintre ei pot fi folosiţi mai departe în aceleaşi ramuri de producţie, în timp ce majoritatea sînt, de regulă, concediaţi. Ei constituie un element al suprapopulaţiei flotante, care creşte o dată cu volumul industriei. Parte din ei emigrează, adică nu fac de fapt decît să urmeze capitalul care emigrează. Una dintre urmări este că populaţia de sex feminin creşte mai repede decît cea de sex masculin, bunăoară în Anglia. Faptul că creşterea naturală a masei de muncitori nu satisface nevoile de acumulare ale capitalului şi că totodată ea totuşi le depăşeşte este o contradicţie a însăşi mişcării capitalului. El are nevoie mai mult de muncitori tineri şi mai puţin de muncitori maturi. Contradicţia nu este mai izbitoare decît cealaltă contradicţie, care constă în aceea că, în timp ce mii de oameni sînt aruncaţi pe drumuri pentru că diviziunea muncii i-a ţintuit de o anumită ramură de producţie, se vorbeşte de lipsă de braţe de muncă[85]. În afară de aceasta, forţa de muncă este atît de repede consumată de capital, încît muncitorul de vîrstă mijlocie este de obicei mai mult sau mai puţin uzat. El ajunge în rîndurile muncitorilor excedentari sau este împins de pe o treaptă superioară pe o treaptă inferioară. Tocmai la muncitorii din marea industrie întîlnim cea mai scurtă durată a vieţii.

„Doctorul Lee, inspector sanitar la Manchester, a stabilit că aici durata medie de viaţă este de 38 de ani pentru clasa avută şi numai de 17 ani pentru clasa muncitoare. La Liverpool ea este de 35 de ani pentru prima şi de 15 ani pentru a doua. Rezultă deci că clasa privilegiată are un titlu asupra vieţii (have a lease of life), valorînd de două ori mai mult decît cel al concetăţenilor ei mai puţin favorizaţi“[85a].

În aceste împrejurări, creşterea absolută a acestei părţi a proletariatului trebuie să aibă loc într-o formă în care numărul ei să sporească în pofida uzării rapide a elementelor ei. Se cere deci o succedare rapidă a generaţiilor de muncitori. (Această lege nu este valabilă pentru celelalte clase ale populaţiei.) Această necesitate socială este satisfăcută prin căsătorii timpurii, urmare inevitabilă a condiţiilor în care trăiesc muncitorii din marea industrie, şi prin premiul pe care exploatarea copiilor de muncitori îl oferă pentru producerea lor.

De îndată ce producţia capitalistă pune stăpînire pe agricultură sau în măsura în care pune stăpînire pe ea, o dată cu acumularea capitalului care funcţionează aici, cererea de muncitori agricoli scade în mod absolut fără ca respingerea acestor muncitori să fie însoţită, ca în producţia neagricolă, de o atragere mai mare a lor. O parte a populaţiei rurale se află deci întotdeauna pe punctul de a se transforma în proletariat orăşenesc, adică manufacturier, şi

aşteaptă împrejurări favorabile acestei transformări. (Manufactură aici în sens de producţie neagricolă.)[86)] Acest izvor al suprapopulaţiei relative curge deci necontenit. Dar afluenţa ei necontenită spre oraşe presupune aici la ţară o suprapopulaţie latentă permanentă, ale cărei proporţii devin vizibile numai atunci cînd canalele de scurgere se deschid foarte larg. Muncitorul agricol este, aşadar, redus la minimul de salariu şi se află întotdeauna cu un picior în mlaştina pauperismului.

A treia categorie de suprapopulaţie relativă, cea stagnantă, formează o parte a armatei muncitoreşti active, dar cu ocupaţie cu totul neregulată. În virtutea acestui fapt, ea oferă capitalului un rezervor inepuizabil de forţă de muncă disponibilă. Nivelul ei de viaţă scade sub nivelul mediu normal al clasei muncitoare şi tocmai de aceea ea serveşte ca bază largă a unor ramuri de exploatare deosebită ale capitalului. Ea se caracterizează printr-un timp de muncă maxim şi printr-un salariu minim. La capitolul consacrat muncii la domiciliu am avut prilejul să cunoaştem principala ei formă. Ea se recrutează în mod continuu din rîndurile muncitorilor excedentari din marea industrie şi din agricultură, şi îndeosebi din ramurile industriale pe cale de dispariţie, unde producţia meşteşugărească cedează locul celei manufacturiere şi aceasta din urmă celei mecanizate. Proporţiile ei cresc pe măsură ce, o dată cu amploarea şi cu energia acumulării, sporeşte numărul muncitorilor „excedentari“. În acelaşi timp însă ea formează un element al clasei muncitoare care se reproduce şi se permanentizează pe sine şi care participă într-o măsură relativ mai mare decît celelalte elemente la creşterea totală a clasei muncitoare. Într-adevăr, nu numai numărul naşterilor şi al deceselor, dar şi mărimea absolută a familiilor este invers proporţională cu mărimea salariului, adică cu masa mijloacelor de subzistenţă de care dispun diferite categorii de muncitori. Această lege a societăţii capitaliste ar fi absurdă dacă ar fi aplicată la sălbatici sau chiar la coloniştii civilizaţi. Ea aminteşte de reproducerea în masă a unor specii animale care constau din indivizi slabi şi mereu hăituiţi[87)].

În sfîrşit, pătura inferioară a suprapopulaţiei relative salăşluieşte în sfera pauperismului. Abstracţie făcînd de vagabonzi, de criminali, de prostituate, într-un cuvînt de lumpenproletariatul propriu-zis, această pătură socială constă din trei categorii. În primul rînd, cei apţi de muncă. Este suficient să aruncăm o privire superficială asupra statisticii pauperismului englez ca să vedem că proporţiile lui cresc la orice criză şi scad la orice reînviorare a afacerilor. În al doilea rînd, copiii orfani şi copiii de pauperi. Ei sînt candidaţi ai armatei industriale de rezervă, iar în perioada de mare avînt, ca de pildă în 1860, ei sînt înrolaţi rapid şi masiv în arma muncitorească activă. În al treilea rînd, cei decăzuţi, vagabonzii, cei inapţi de muncă. Sînt în special oameni care pier din cauza posibilităţii reduse de a se deplasa datorită diviziunii muncii şi care depăşesc vîrsta normală a unui muncitor; în sfîrşit, victimele industriei, al căror număr creşte o dată cu răspîndirea maşinilor periculoase, a industriei miniere, a fabricilor chimice etc., invalizi, bolnavi, văduve etc. Pauperismul reprezintă azilul armatei muncitoreşti active şi povara grea a armatei industriale de rezervă. Producerea lui este cuprinsă în producerea suprapopulaţiei relative, necesitatea lui este cuprinsă în necesitatea acesteia din urmă; împreună cu suprapopulaţia relativă el formează o condiţie de existenţă a producţiei capitaliste şi a creşterii avuţiei. El face parte din aşa-numitele faux frais[*15] ale producţiei capitaliste, de care însă capitalul ştie de cele mai multe ori să se debaraseze, aruncîndu-le pe umerii clasei muncitoare şi ai micii burghezii.

Cu cît este mai mare avuţia socială, capitalul în funcţiune, proporţiile şi energia creşterii sale, deci şi mărimea absolută a proletariatului şi forţa productivă a muncii sale, cu atît este mai mare armata industrială de rezervă. Forţa de muncă disponibilă se dezvoltă datorită aceloraşi cauze ca şi forţa expansivă a capitalului. Mărimea relativă a armatei industriale de rezervă creşte deci o dată cu creşterea puterii avuţiei. Cu cît este însă mai mare această armată de rezervă în raport cu armata muncitorească activă, cu atît mai numeroasă este suprapopulaţia

consolidată, a cărei mizerie este invers proporțională cu chinurile muncii ei. În sfîrşit, cu cît este mai numeroasă pătura cea mai obidită a clasei muncitoare şi armata industrială de rezervă, cu atît este mai mare pauperismul oficial. *Aceasta este legea generală, absolută, a acumulării capitaliste.* Asemenea tuturor celorlalte legi, ea e modificată în aplicarea ei de numeroase împrejurări, care nu constituie obiectul analizei de față.

Ne dăm seama de stupiditatea înțelepciunii economice care îi învață pe muncitori să-şi adapteze numărul lor la necesitățile de valorificare ale capitalului. Mecanismul producției şi acumulării capitaliste adaptează încontinuu acest număr la necesitățile de valorificare ale capitalului. Primul cuvînt al acestei adaptări este crearea unei suprapopulații relative, adică a unei armate industriale de rezervă; ultimul ei cuvînt este mizeria unor pături mereu sporite ale armatei muncitoreşti active şi povara grea a pauperismului.

Legea potrivit căreia o masă mereu crescîndă de mijloace de producție poate să fie pusă în mişcare, datorită progresului productivității muncii sociale, cu o cheltuire de forță omenească ce descreşte progresiv se exprimă în condițiile capitalismului, unde nu muncitorul foloseşte mijloacele de muncă, ci mijloacele de muncă îi folosesc pe muncitor, prin aceea că cu cît forța productivă a muncii este mai ridicată, cu atît este mai mare presiunea muncitorilor asupra mijloacelor ocupației lor, cu atît este deci mai nesigură condiția existenței lor: vînzarea propriei lor forțe pentru sporirea bogăției altora, adică pentru autovalorificarea capitalului. În sistemul capitalist, creşterea mai rapidă a mijloacelor de producție şi a productivității muncii decît a populației productive se exprimă deci, invers, prin aceea că populația muncitoare creşte întotdeauna mai repede decît necesitatea de valorificare a capitalului.

În secțiunea a patra, analizînd producția plusvalorii relative, am văzut că în cadrul sistemului capitalist toate metodele de sporire a forței productive sociale a muncii se înfăptuiesc pe seama muncitorului individual, că toate mijloacele pentru dezvoltarea producției se transformă în mijloace de dominare şi de exploatare a producătorului, îl deformează pe muncitor transformîndu-l într-un om trunchiat, îl reduc la rolul de anexă a maşinii, transformă munca sa în chin, golesc această muncă de conținut, înstrăinează de muncitor factorii intelectuali ai procesului de muncă în măsura în care ştiința intră în acest proces ca factor independent; ele înrăutățesc condițiile în care lucrează muncitorul, îl supun în cursul procesului de muncă despotismului celui mai meschin şi mai odios, transformă întreaga sa viață în timp de muncă, o aruncă pe femeia sa şi pe copilul său sub roțile carului lui Juggernaut[178] — capitalul. Dar toate metodele de producție a plusvalorii sînt în acelaşi timp metode de acumulare şi orice extindere a acumulării devine, dimpotrivă, un mijloc de dezvoltare a acestor metode. Rezultă că, în măsura în care se acumulează capital, situația muncitorului trebuie să se înrăutățească, indiferent dacă salariul pe care-l primeşte este ridicat sau scăzut. În sfîrşit, legea care menține încontinuu echilibrul dintre suprapopulația relativă, adică armata industrială de rezervă, şi proporțiile şi energia acumulării îl țintuieşte pe muncitor de capital mai zdravăn decît îl țintuiau de stîncă pe Prometeu[i)] piroanele lui Hefaistos[i)]. Ea determină o acumulare de mizerie corespunzătoare acumulării de capital. Acumularea de bogăție la un pol este deci, în acelaşi timp, acumulare de mizerie, de muncă istovitoare, de sclavie, de ignoranță, de abrutizare şi de degradare morală la celălalt pol, adică la clasa care produce propriul ei produs sub formă de capital.

Acest caracter antagonist al acumulării capitaliste[88)] a fost exprimat în diferite forme de către economişti, cu toate că, într-o oarecare măsură, ei amestecă fenomene, ce-i drept analoge, dar totuşi esențialmente diferite, ale modurilor de producție precapitaliste.

Călugărul venețian Ortes, unul dintre marii economişti ai secolului al XVIII-lea, consideră antagonismul producției capitaliste ca lege naturală generală a avuției sociale.

„Binele economic şi răul economic sînt totdeauna în echilibru la orice naţiune (il bene ed il male economico in una nazione sempre all'istessa misura), abundenţa de bunuri la unii este întotdeauna egală cu lipsa lor la alţii (la copia dei beni in alcuni sempre eguale alla mancanza di essi in altri). Bogăţia mare a unora este totdeauna însoţită de spolierea absolută a unui număr cu mult mai mare de oameni cărora le lipseşte strictul necesar. Avuţia unei naţiuni corespunde populaţiei ei, iar mizeria ei corespunde avuţiei ei. Hărnicia unora impune trîndăvia altora. Cei săraci şi trîndavi sînt un produs necesar al celor bogaţi şi harnici“ etc.[89)].

Cu aproximativ zece ani după Ortes, popa protestant-anglican Townsend preamăreşte într-un mod cu totul grosolan sărăcia ca fiind o condiţie necesară a avuţiei.

„Constrîngerea la muncă prin lege este legată de eforturi prea mari, de prea multă violenţă şi de prea mult zgomot, în timp ce foamea nu constituie numai o presiune paşnică, tăcută, şi neîncetată, ci — fiind un mobil natural care îndeamnă la hărnicie şi la muncă — determină cea mai mare încordare“.

Totul este deci ca foamea să fie permanentă pentru clasa muncitoare, şi, după părerea lui Townsend, grija aceasta o are legea populaţiei, care acţionează mai ales în rîndurile săracilor.

„Pare să fie o lege naturală ca cei săraci să fie într-o anumită măsură neprevăzători (improvident)“ (anume atît de neprevăzători încît vin pe lume fără lingură de aur în mînă), „astfel că există întotdeauna oameni (that there always may be some) care să facă muncile cele mai brute, mai murdare şi mai ordinare. Fondul de fericire umană (the fund of human happiness) este mult sporit; în felul acesta, cei mai delicaţi (the more delicate) sînt scutiţi de asemenea neplăceri şi pot să-şi urmeze nestingheriţi vocaţia lor superioară etc... Legea cu privire la asistenţa săracilor are tendinţa de a distruge armonia şi frumuseţea, simetria şi ordinea acestui sistem pe care dumnezeu şi natura l-au stabilit în lume“[90)].

Dacă călugărul venețian a găsit în fatalitatea care eternizează mizeria justificarea existenței carității creştine, a celibatului preoţimii, a mănăstirilor şi a aşezămintelor pioase, dimpotrivă, parohul protestant găseşte în această fatalitate pretextul pentru a condamna legile în virtutea cărora cel sărac avea un drept la o asistenţă publică sărăcăcioasă.

„Progresul avuţiei sociale — spune Storch[i)] — produce acea clasă utilă a societăţii... care efectuează operaţiile cele mai plicticoase, mai ordinare şi mai respingătoare, într-un cuvînt care ia asupra ei tot ceea ce viaţa are mai neplăcut şi mai înjositor, asigurînd astfel celorlalte clase timpul, seninătatea spiritului şi demnitatea convenţională (c'est bon![*16]) etc.“[91)]

Storch se întreabă prin ce este de fapt superioară barbariei această civilizaţie capitalistă, cu mizeria ei şi degradarea maseleor. El găseşte un singur răspuns: prin securitate!

„Datorită progresului industriei şi al ştiinţei — spune Sismondi —, fiecare muncitor poate să producă în fiecare zi cu mult mai mult decît are nevoie pentru consumul său. Dar, cu toate că avuţia este produsă prin munca sa, această avuţie l-ar face foarte puţin apt pentru muncă dacă ar fi chemat să consume însuşi această avuţie“. După părerea lui, „oamenii“ (adică cei care nu muncesc) „ar renunţa, probabil, la toate perfecţionările artelor, la toate plăcerile pe care ni le procură industria dacă ar fi nevoiţi să şi le cumpere printr-o muncă neîntreruptă, cum e aceea a muncitorului... Eforturile sînt astăzi separate de recompensele lor; unul şi acelaşi om nu munceşte întîi şi apoi se odihneşteș dimpotrivă, tocmai pentru că unul munceşte, celălalt trebuie să se odihnească... Creşterea necontenită a forţei productive a muncii nu poate deci să aibă alt rezultat decît sporirea luxului şi a plăcerilor bogătaşilor trîndavi“[92)].

În sfîrşit, Destutt de Tracy[i)], glacialul doctrinar burghez, declară brutal:

„Naţiuni sărace sînt acelea unde poporul trăieşte bine, iar naţiuni bogate sînt acelea unde poporul este de obicei sărac“[93)].

5. Ilustrarea legii generale a acumulării capitaliste

a) Anglia între 1846 şi 1866

Nici o perioadă din societatea modernă nu se pretează atît de bine pentru studiul acumulării capitaliste ca perioada ultimilor douăzeci de ani. E ca şi cum s-ar fi găsit punga fermecată a lui Fortunatus[i]. Dintre toate ţările, Anglia este însă aceea care oferă exemplul clasic, pentru că ea ocupă primul loc pe piaţa mondială, pentru că numai aici modul de producţie capitalist este pe deplin dezvoltat şi, în sfîrşit, pentru că instaurarea împărăţiei de o mie de ani a liberului-schimb în 1846 a lipsit economia vulgară de ultimul ei refugiu. Progresul uriaş al producţiei, datorită căruia a doua jumătate a acestei perioade de douăzeci de ani a întrecut considerabil pe prima, a fost tratat suficient în secţiunea a patra.

Deşi în ultimii cincizeci de ani creşterea absolută a populaţiei engleze a fost foarte importantă, creşterea relativă, sau indicele de creştere, a scăzut încontinuu, după cum arată următorul tabel, luat din recensămîntul oficial:

Creşterea procentuală anuală a populaţiei din Anglia şi Wales, calculată pe decenii

1811—1821	1,533%
1821—1831	1,446%
1831—1841	1,326%
1841—1851	1,216%
1851—1861	1,141%

Să analizăm acum, pe de altă parte, creşterea avuţiei. Cea mai sigură bază o oferă în această privinţă mişcarea profitului, a rentei funciare etc., supuse impozitului pe venit. Creşterea profiturilor impozabile (exceptînd pe fermieri şi alte cîteva categorii) a reprezentat în Marea Britanie în 1853—1864 50,47% (sau, în medie, 4,58% anual)[94], iar populaţia a sporit în aceeaşi perioadă cu aproximativ 12%. Renta funciară impozabilă (inclusiv imobile, căi ferate, mine, heleştee etc.) a sporit în 1853—1864 cu 38%, sau cu $3^{5}/_{12}$% anual, creşterile cele mai importante fiind înregistrate la următoarele rubrici:

		Creşterea venitului anual în perioada 1853—1864		Creşterea anuală	
Provenit din	imobile	38,60	%	3,50	%
„	cariere de piatră	84,76	%	7,70	%
„	mine	68,85	%	6,26	%
„	siderurgie	39,92	%	3,63	%

„	heleştee	57,37	%	5,21	%
„	uzine de gaz	126,02	%	11,45	%
„	căi ferate	83,29	%	7,57	%[95)]

Dacă vom compara perioade de cîte patru ani în limitele perioadei 1853—1864, vom vedea că gradul de creştere a veniturilor a sporit necontenit. Pentru anii 1853—1857 gradul de creştere a veniturilor provenite din profit reprezintă 1,73% anual, pentru anii 1857—1861 2,74% anual, iar pentru anii 1861—1864 9,30% anual. Totalul veniturilor supuse impozitului pe venit în Regatul Unit a fost în 1856 de 307.068.898 l. st., în 1859 de 328.127.416 l. st., în 1862 de 351.745.241 l. st., în 1863 de 359.142.897 l. st., în 1864 de 362.462.279 l. st., în 1865 de 385.530.020 l. st.[96)]

Acumularea capitalului a fost însoțită în acelaşi timp de concentrarea şi de centralizarea sa. Cu toate că în Anglia nu există o statistică agricolă oficială (Irlanda are o asemenea statistică), zece comitate au întocmit din proprie inițiativă o astfel de statistică. Aici s-a constatat că din 1851 pînă în 1861 numărul terenurilor arendate cu o suprafață de mai puțin de 100 de acri a scăzut de la 31.583 la 26.567, adică 5.016 terenuri arendate fuseseră comasate cu altele mai mari[97)]. În perioada 1815—1825, printre averile mobiliare impuse la taxa de succesiune nu a fost nici una care să depăşească 1.000.000 l. st.; dimpotrivă, în perioada 1825—1855 au fost 8 asemenea averi, iar în 1855—1859, adică în $4^1/_2$ ani, 4[98)]. Centralizarea iese însă şi mai mult în evidență dintr-o scurtă analiză a impozitului pe venit la rubrica D (profituri în afară de cele realizate de fermieri etc.) în anii 1864 şi 1865. Remarc în prealabil că numai veniturile mai mari de 60 l. st. provenite din această sursă sînt impuse la income tax[*17]. Aceste venituri impozabile reprezentau în Anglia, Wales şi Scoția 95.844.222 l. st. în 1864 şi 105.435.787 l.st. în 1865[99)]; numărul contribuabililor era de 308.416 la o populație totală de 23.891.009 în 1864 şi de 332.431 la o populație totală de 24.127.003 în 1865. Tabelul de mai jos ne arată felul cum au fost repartizate aceste venituri în cei doi ani:

	Anul încheiat la 5 aprilie 1864		Anul încheiat la 5 aprilie 1865	
	Venituri provenite din profit (l.st.)	Persoane	Venituri provenite din profit (l.st.)	Persoane
Total:........	95.844.222	308.416	105.435.787	332.431
din care.....	57.028.290	23.334	64.554.297	24.075
din care....	36.415.225	3.619	42.535.576	4.021
din care.....	22.809.781	822	27.555.313	973
din care.....	8.744.762	91	11.077.238	107

În 1855 în Regatul Unit s-au obținut 61.453.079 de tone de cărbune în valoare de 16.113.267 l.st., în 1864 92.787.873 de tone în valoare de 23.197.968 l. st., în 1855 3.218.154 de tone de fier în valoare de 8.045.385 l. st., în 1864 4.767.951 de tone în valoare de 11.919.877 l. st. În

1854 rețeaua de căi ferate aflate în exploatare în Regatul Unit era de 8.054 de mile, capitalul investit de 286.068.794 l. st., în 1864 respectiv de 12.789 de mile, iar capitalul investit de 425.719.613 l. st. În 1854 exportul şi importul total al Regatului Unit erau de 268.210.145 l. st., în 1865 de 489.923.285 l.st.. Tabelul de mai jos indică mişcarea exportului:

1847	58.842.377	l.st.	
1849	63.596.052	„ „	
1856	115.826.948	„ „	
1860	135.842.817	„ „	
1865	165.862.402	„ „	
1866	188.917.563	„ „	[100)]

După aceste cîteva date se va înțelege strigătul triumfător ai registratorului general[180] al poporului britanic:

„Oricît de repede a crescut populația, ea nu a ținut pasul cu progresul industriei şi al avuției“[101)].

Să revenim acum la agenții nemijlociți ai acestei industrii, adică la producătorii acestei avuții, la clasa muncitoare.

„Una dintre particularitățile cele mai triste ale stării sociale a țării spune Gladstone[i)] — o constituie faptul că o dată cu scăderea puterii de consum a poporului şi cu creşterea lipsurilor şi a mizeriei clasei muncitoare are loc o acumulare continuă de avuție la clasele de sus şi o creştere continuă a capitalului“[102)].

Aşa a vorbit ministrul acesta onctuos în Camera comunelor la 13 februarie 1843. Douăzeci de ani mai tîrziu, în discursul la buget rostit la 16 aprilie 1863, el spune:

„Din 1842 pînă în 1852 venitul impozabil al țării a crescut cu 6%... În 8 ani, din 1853 pînă în 1861, el a crescut, dacă luăm ca bază anul 1853, cu 20%. Faptul este atît de uimitor, încît e aproape de necrezut. Această creştere amețitoare a avuției şi a puterii... se limitează pe de-a-ntregul la clasele avute, dar... dar ea trebuie să constituie un avantaj indirect pentru populația muncitoare, pentru că ea ieftineşte articolele de consum general; în timp ce bogații au devenit mai bogați, săracii au devenit în orice caz mai puțin săraci. Nu îndrăznesc să afirm că limitele extreme ale sărăciei s-au îngustat“[103)].

Ce subterfugiu jalnic! Dacă clasa muncitoare a rămas „săracă“ sau „mai puțin săracă“ în măsura în care ea a produs o „amețitoare sporire a avuției şi puterii“ pentru clasa avută, ea a rămas relativ la fel de săracă. Dacă limitele extreme ale sărăciei nu s-au îngustat, ele s-au lărgit, pentru că limitele extreme ale bogăției s-accentuat. În ceea ce priveşte ieftinirea mijloacelor de subzistență, din statisticile oficiale, de pildă din datele furnizate de London Orphan Asylum[*18], rezultă că în comparație cu perioada 1851—1853 a avut loc, în medie, o scumpire a lor cu 20% în decursul celor trei ani 1860—1862. În cei trei ani următori, 1863—1865, carnea, untul, laptele, zahărul, sarea, cărbunii şi o mulțime de alte mijloace de subzistență necesare s-au scumpit progresiv[104)]. Următorul discurs la buget al lui Gladstone, din 7 aprilie 1864, este un ditiramb pindaric[i)] progresului făcut în arta de a stoarce plusvaloare şi fericirii poporului, moderată prin „sărăcie“. El vorbeşte despre mase care se află „în pragul pauperismului“, despre ramuri de producție în care salariul nu a crescut şi rezumă în cele din urmă fericirea clasei muncitoare în cuvintele:

„În nouă cazuri din zece, viaţa omenească nu este decît o luptă pentru existență“[105)].

Profesorul Fawcett[i)], care nu este legat ca Gladstone de considerente oficiale, declară fără înconjur:

„Nu voi nega, bineînţeles, că“ (în ultimele decenii) „salariul în bani a crescut o dată cu această creştere a capitalului, dar avantajul acesta aparent se pierde din nou în mare măsură, pentru că multe din cele necesare traiului se scumpesc mereu“ (el atribuie acest fapt scăderii valorii metalelor nobile). „...Cei bogaţi devin repede şi mai bogaţi (the rich grow rapidly richer), în timp ce viaţa clasei muncitoare nu se îmbunătăţeşte... Muncitorii aproape că devin sclavii negustorilor, ai căror debitori sînt“[106)].

În secţiunile consacrate zilei de muncă şi maşinilor ni s-au dezvăluit împrejurările în care clasa muncitoare din Anglia a creat pentru clasele posedante „o ameţitoare sporire a avuţiei şi a puterii“. Dar acolo ne-am ocupat în primul rînd de muncitor în cursul funcţiei sale sociale. Pentru a elucida complet legile acumulării trebuie să avem în vedere şi situaţia sa în afara atelierului, condiţiile sale de alimentaţie şi de locuit. Limitele acestei cărţi ne impun să ne ocupăm aici în primul rînd de partea cea mai prost plătită a proletariatului industrial şi a muncitorilor agricoli, adică de majoritatea clasei muncitoare.

Dar mai întîi vom spune cîteva cuvinte despre pauperismul oficial, adică despre acea parte a clasei muncitoare care şi-a pierdut condiţia de existenţă, anume posibilitatea de a-şi vinde forţa de muncă, şi trăieşte din caritatea publică. Potrivit datelor oficiale, în Anglia[107)] existau în 1855 851.369 de pauperi, în 1856 877.767, în 1865 971.433. Ca urmare a crizei de bumbac, această cifră a crescut în 1863 şi 1864 la 1.079.382 şi 1.014.978. Criza din 1866, care a lovit cel mai greu Londra, a provocat în 1866 în acest centru al pieţei mondiale cu o populaţie mai mare decît cea a regatului Scoţiei o creştere de 19,5% a numărului pauperilor în comparaţie cu 1865 şi de 24,4% în comparaţie cu 1864, iar pentru primele luni ale anului 1867 o creştere şi mai mare în comparaţie cu 1866. Cînd se analizează statistica pauperilor, trebuie subliniate două momente. Pe de o parte, micşorarea şi creşterea numărului pauperilor reflectă alternările periodice ale fazelor ciclului industrial. Pe de altă parte, statistica oficială denaturează tot mai mult proporţiile reale ale pauperismului, pe măsură ce o dată cu acumularea capitalului se dezvoltă lupta de clasă şi deci conştiinţa de clasă a muncitorilor. De pildă tratamentul barbar la care erau supuşi pauperii, despre care presa engleză („Times“, „Pali Mall Gazette“ etc.) a făcut atîta zgomot în ultimii doi ani, este un fenomen vechi. F. Engels a constatat în 1844 exact aceleaşi orori şi exact aceleaşi lamentări ipocrite şi trecătoare, aparţinînd „literaturii de senzaţie“[182]. Dar creşterea înspăimîntătoare în cursul ultimului deceniu a numărului celor care au murit de inaniţie („deaths by starvation“) la Londra este o dovadă incontestabilă a repulsiei crescînde a muncitorilor faţă de sclavia caselor de muncă[108)], aceste case de corecţie a mizeriei.

b) Păturile prost plătite ale clasei muncitorilor industriali din Anglia

Să ne ocupăm acum de păturile prost plătite ale clasei muncitorilor industriali. În timpul crizei de bumbac din 1862, doctorul Smith[i)] a fost însărcinat de către Privy Council[184] cu cercetarea condiţiilor de alimentare ale muncitorilor din industria bumbacului din Lancashire şi Cheshire, care trăiau în mare mizerie. Observaţii anterioare făcute ani de-a rîndul îl duseseră la concluzia că „pentru a se evita bolile de subnutriţie (starvation diseases)“, hrana zilnică a unei femei trebuie să conţină în medie cel puţin 3.900 de grani de carbon şi 180 de grani de azot, iar hrana zilnică a unui bărbat trebuie să conţină în medie cel puţin 4.300 de grani de carbon şi 200 de grani de azot, adică pentru femei aproximativ atîtea substanţe nutritive cît conţin doi pfunzi de pîine bună de grîu, iar pentru bărbaţi cu $^{1}/_{9}$ mai mult; aceasta înseamnă că

în medie bărbații adulți şi femeile adulte au nevoie săptămînal de 28.600 de grani de carbon şi de 1.330 de grani de azot. Calculele sale au fost uimitor confirmate de practică, în sensul că ele au coincis cu cantitatea mizeră de alimente la care mizeria a redus consumul muncitorilor din industria bumbacului. În decembrie 1862 ei primeau săptămînal 29.211 grani de carbon şi 1.295 de grani de azot.

În 1863 Privy Council a întreprins o anchetă asupra situației părții celei mai prost nutrite a clasei muncitoare din Anglia. Doctorul Simon[i], inspector sanitar al lui Privy Council, a ales pentru această muncă pe sus-menționatul doctor Smith. Ancheta cuprinde pe de o parte pe muncitorii agricoli, pe de altă parte pe țesătorii de mătase, cusătoresele, muncitorii care confecționează mănuşi de piele, pe tricoterii de ciorapi, pe țesătorii de mănuşi şi pe cizmari. Aceste din urmă categorii, cu excepția tricoterilor de ciorapi, există exclusiv la oraş. S-a stabilit ca ancheta să aleagă, de regulă, pentru fiecare categorie familiile cele mai sănătoase şi cu condiții de viață relativ mai bune.

Concluzia generală a fost că

„numai la o singură categorie de muncitori de la oraşe, dintre cele anchetate, consumul de azot depăşea întrucîtva minimul absolut sub care apar bolile de subnutriție, că la două categorii se observă o lipsă — la una dintre ele foarte accentuată — atît de alimente azotoase, cît şi de alimente bogate în carbon, că dintre familiile de muncitori agricoli anchetate mai mult de o cincime primea mai puțin decît minimul necesar de alimente bogate în carbon, mai mult de o treime primea mai puțin decît minimul necesar de alimente azotoase şi că în trei comitate (Berkshire, Oxfordshire şi Somersetshire) insuficiența alimentelor azotoase era un fenomen obişnuit“[109)].

Dintre muncitorii agricoli, cei din Anglia, partea cea mai bogată a Regatului Unit, erau cei mai prost hrăniți[110)]. În general, la muncitorii agricoli, subnutriția lovea mai ales pe femei şi pe copii, deoarece „bărbatul trebuie să mănînce ca să poată munci“. La categoriile de muncitori de la oraşe anchetate s-a constatat că subnutriția face ravagii şi mai mari. „Ei sînt atît de prost hrăniți, încît în mod inevitabil cazurile de privațiuni crunte şi distrugătoare pentru sănătate sînt numeroase“[111)]. (Iată „abstinența“ capitalistului! Adică abstinența de la a plăti mijloacele de subzistență necesare pur şi simplu pentru ca muncitorii lui să vegeteze!)

Tabelul de mai jos compară hrana categoriilor pur urbane de muncitori amintite cu minimul stabilit de dr. Smith şi cu hrana muncitorilor din industria bumbacului în perioadele de mizerie extremă:

Ambele sexe	Cantitatea medie săptămînală de carbon (în grani)	Cantitatea medie săptămînală de azot (în grani)	
Cinci ramuri de producție de la oraşe................	28.876	1.192	
Muncitori de fabrică şomeri din Lancashire........	29.211	1.295	
Cantitatea minimă propusă pentru muncitorii din	28.600	1.330	[112)]

Lancashire, considerînd un număr egal de bărbaţi şi de femei ....

Jumătate, adică $^{60}/_{125}$, din categoriile de muncitori industriali anchetate nu consumau de loc bere, 28% nu consumau lapte. Cantitatea medie săptămînală de alimente lichide consumate de o familie oscila între 7 uncii la cusătorese şi $24^{3}/_{4}$ uncii la tricoterii de ciorapi. Majoritatea acelora care nu consumau lapte o constituiau cusătoresele din Londra. Cantitatea de pîine consumată săptămînal varia între $7^{3}/_{4}$ pfunzi la cusătorese şi $11^{1}/_{4}$ pfunzi la cizmari şi reprezenta, în medie, 9,9 pfunzi săptămînal pentru o persoană adultă. Cantitatea de zahăr (sirop etc.) varia de la 4 uncii pe săptămînă pentru muncitorii care confecţionează mănuşi de piele la 11 uncii pentru tricoterii de ciorapi; media săptămînală pentru toate categoriile era de 8 uncii de fiecare persoană adultă. Media săptămînală totală la consumul de unt (grăsimi etc.) era de 5 uncii de persoană adultă. Media săptămînală la carne (slănină etc.) varia de fiecare persoană adultă de la $7^{1}/_{4}$ uncii pentru ţesătorii de mătase la $18^{1}/_{4}$ uncii pentru muncitorii care confecţionează mănuşi de piele; în medie pentru toate categoriile: 13,6 uncii. Cheltuielile săptămînale pentru hrana unei persoane adulte reprezentau următoarele cifre medii: ţesători de mătase 2 şilingi şi $2^{1}/_{2}$ pence, cusătoresele 2 şilingi şi 7 pence, muncitorii care confecţionează mănuşi de piele 2 şilingi şi $9^{1}/_{2}$ pence, cizmarii 2 şilingi şi $7^{3}/_{4}$ pence, tricoterii de ciorapi 2 şilingi şi $6^{1}/_{4}$pence. Pentru ţesătorii de mătase din Macclesfield, media săptămînală era doar de 1 şiling şi $8^{1}/_{2}$ pence. Din categoriile cel mai prost hrănite făceau parte cusătoresele, ţesătorii de mătase şi muncitorii care confecţionează mănuşi de piele[113)].

Despre aceste condiţii de alimentaţie, doctorul Simon spune următoarele în raportul său general asupra situaţiei sanitare:

„Oricine practică medicina printre săraci sau cunoaşte pe pacienţii spitalelor, pe cei internaţi, sau pe cei care fac tratament ambulatoriu va confirma că în nenumărate cazuri subnutriţia generează sau agravează bolile... Dar din punct de vedere sanitar se mai adaugă aici o altă împrejurare, foarte importantă... Trebuie să ne amintim că privaţiunile în alimentaţie sînt suportate extrem de greu şi că de obicei ele nu vin decît în urma altor privaţiuni, anterioare. Cu mult înainte ca subnutriţia să fi subminat sănătatea, cu mult înainte ca fiziologul să se fi gîndit să numere granii de azot şi de carbon între care oscilează viaţa şi moartea prin inaniţie, din condiţiile de trai dispare în întregime orice confort material. Îmbrăcămintea şi încălzitul ajung şi mai puţin îndestulătoare decît mîncarea. Lipseşte un adăpost suficient împotriva intemperiilor; spaţiul locativ se reduce la dimensiuni care provoacă şi agravează bolile; obiectele de menaj şi mobila sînt aproape inexistente; pînă şi întreţinerea curăţeniei devine costisitoare sau dificilă. Dacă din respect pentru propria persoană se mai fac încercări de a se menţine curăţenia, orice asemenea încercare sporeşte chinurile pricinuite de foame. Locuinţa se caută acolo unde ea poate fi procurată la preţul cel mai mic: în cartiere în care activitatea poliţiei sanitare dă cele mai mici rezultate, în care sînt cele mai infecte canale de scurgere, cele mai proaste mijloace de comunicaţie, cele mai multe gunoaie în plină stradă, în care alimentarea cu apă este cea mai redusă sau cea mai proastă şi în care, cînd este vorba de oraşe, este cea mai mare lipsă de lumină şi de aer. Iată condiţiile care ameninţă inevitabil sănătatea săracilor atunci cînd sărăcia se asociază cu subnutriţia. Dacă toate aceste rele la un loc sînt insuportabile, subnutriţia este, prin ea însăşi, îngrozitoare... Acestea sînt reflecţii chinuitoare, îndeosebi dacă ne amintim că sărăcia despre care este vorba nu e rezultatul binemeritat al trîndăviei. Este sărăcia unor oameni care muncesc. Munca cu preţul căreia muncitorii de la oraşe îşi cumpără hrana mizeră depăşeşte de cele mai multe ori orice limite. Şi totuşi se poate spune numai într-un sens foarte relativ că această muncă dă muncitorului posibilitatea să se

întreţină... În marea majoritate a cazurilor, această întreţinere nominală nu este decît o cale ocolită, mai scurtă sau mai lungă spre pauperisrn“[114].

Pentru a înţelege legătura lăuntrică dintre chinurile foamei pe care le îndură păturile cele mai harnice ale muncitorilor şi risipa, rafinată sau ostentativă, bazată pe acumularea capitalistă a celor bogaţi, este necesar să se cunoască legile economice. Altfel stau lucrurile cu condiţiile de locuit. Orice observator imparţial vede că cu cît centralizarea mijloacelor de producţie este mai masivă, cu atît îngrămădirea muncitorilor pe un spaţiu redus este mai mare, că deci cu cît acumularea capitalistă este mai rapidă, cu atît mai mizere sînt condiţiile de locuit ale muncitorilor. „Modernizarea“ (improvements) oraşelor prin demolarea unor cartiere prost construite, prin construirea de palate pentru bănci, magazine etc., prin deschiderea străzilor pentru traficul comercial şi pentru echipajele luxoase, prin introducerea tramvaielor cu cai etc., modernizare care însoţeşte creşterea avuţiei, îi alungă, evident, pe cei săraci în cocioabe tot mai supraaglomerate. Pe de altă parte, este îndeobşte cunoscut faptul că scumpetea locuinţelor este invers proporţională cu calitatea lor şi că aceste mine ale mizeriei sînt exploatate de antreprenorii constructori cu mai mult profit şi cu mai puţină cheltuială decît au fost exploatate vreodată minele de argint de la Potosi. Caracterul antagonist al acumulării capitaliste şi deci al relaţiilor capitaliste de proprietate în general[115] devine aici atît de evident, încît înseşi rapoartele oficiale engleze asupra acestui subiect sînt pline de atacuri eretice la adresa „proprietăţii şi a drepturilor ei“. Răul acesta ia o amploare atît de mare o dată cu dezvoltarea industriei, cu acumularea capitalului, cu creşterea şi cu „înfrumuseţarea“ oraşelor, încît nimic altceva decît teama de bolile infecţioase, care nu cruţă nici „notabilităţile“, a făcut ca între 1847 şi 1864 să fie promulgate nu mai puţin decît zece legi cu privire la poliţia sanitară şi ca în cîteva oraşe, ca Liverpool, Glasgow etc., burghezia speriată să acţioneze prin intermediul municipalităţilor ei. Totuşi, dr. Simon spune în raportul său din 1865: „În general, în Anglia acest rău este necontrolat“. În 1864 Privy Council a iniţiat o anchetă asupra condiţiilor de locuit ale muncitorilor agricoli, iar în 1865 asupra condiţiilor de locuit ale păturilor sărace de la oraşe. Munca grandioasă depusă de doctorul Julian Hunter[i] se reflectă în raportul al şaptelea şi al optulea cu privire la „Public Health“. La muncitorii agricoli voi reveni mai tîrziu. În ceea ce priveşte condiţiile de locuit de la oraşe, reproduc în prealabil o observaţie cu caracter general a doctorului Simon:

„Cu toate că — spune el — punctul meu de vedere oficial este exclusiv medical, un elementar sentiment uman nu-mi permite să ignorez cealaltă latură a acestui rău. Atingînd un anumit grad, el presupune în mod aproape necesar o negare a oricărei decenţe, o promiscuitate revoltătoare, o etalare mai curînd animalică decît umană a goliciunii şi a funcţiunilor fiziologice. A fi supus unor asemenea influenţe înseamnă o înjosire, care este cu atît mai profundă cu cît se prelungeşte mai mult. Pentru copiii care se nasc în această atmosferă blestemată, ea este un botez în infamie (baptism into infamy). Este cu totul irealizabilă dorinţa ca oamenii care trăiesc în asemenea condiţii să aspire în alte privinţe la acea civilizaţie înaltă a cărei esenţă constă în puritatea fizică şi morală“[116].

Pe primul loc în ceea ce priveşte locuinţele supraaglomerate sau absolut improprii pentru a-i adăposti pe oameni se situează Londra.

„Două lucruri — spune doctorul Hunter — sînt absolut certe: în primul rînd, la Londra există circa 20 de cartiere mari, cu circa 10.000 de oameni fiecare, a căror situaţie mizeră depăşeşte orice s-a văzut vreodată în Anglia, şi această situaţie este rezultatul aproape exclusiv al condiţiilor proaste în care locuiescș în al doilea rînd, casele din aceste cartiere sînt cu mult mai aglomerate şi mai degradate decît acum 20 de ani“[117]. „Nu exagerăm dacă spunem că în multe părţi din Londra şi Newcastle viaţa este un iad“[118].

Partea clasei muncitoare din Londra care are o situație relativ mai bună, precum şi micii negustori sau alte elemente ale micii burghezii sînt de asemenea tot mai mult lovite de acest blestem şi silite să trăiască în locuințe mizere pe măsură ce progresează „modernizarea“ şi o dată cu ea lărgirea străzilor şi demolarea caselor vechi, pe măsură ce creşte numărul fabricilor şi afluxul oamenilor spre capitală, în sfîrşit pe măsură ce creşte renta funciară urbană şi o dată cu ea chiriile.

„Chiriile sînt atît de mari, încît puțini muncitori pot să plătească mai mult decît o cameră“[119)].

La Londra nu există aproape nici un imobil în jurul căruia să nu roiască un număr enorm de „middlemen“[*23]. Într-adevăr, la Londra, prețul pămîntului este întotdeauna foarte ridicat în comparație cu veniturile pe care le aduce anual, întrucît fiecare cumpărător sconteazǎ pe faptul că mai curînd sau mai tîrziu îl va specula vînzîndu-l la un aşa-zis jury price sau va cîştiga de pe urma creșterii extraordinare a valorii lui datorită vecinătății cu o mare întreprindere. Urmarea este un comerț regulat cu contracte de închiriere pe punctul de a expira.

„De la gentlemenii care se ocupă cu asemenea afaceri este de aşteptat să procedeze aşa cum procedează, să stoarcă de la locatari cît mai mult posibil și apoi să lase casa într-o stare deplorabilă succesorilor lor“[120)].

Chiriile sînt săptămînale şi aceşti domni nu riscă nimic. Grație construcțiilor de căi ferate în interiorul oraşului,

„s-au putut vedea nu de mult într-o sîmbătă seara în partea de est a Londrei numeroase familii alungate din vechile lor locuințe, rătăcind pe străzi, cu bruma de avut în spinare; singurul lor refugiu erau casele de muncă“[121)].

Casele de muncă sînt deja supraaglomerate, iar „modernizarea“ aprobată de parlament este abia la început. Dacă muncitorii sînt alungați din cauza demolării caselor lor vechi, ei nu-şi părăsesc parohia sau, cel mult, se mută în imediata ei apropiere.

„Ei caută, fireşte, să locuiască cît mai aproape de locurile lor de muncă. Rezultatul este că în loc de două camere familia este nevoită să locuiască într-una singură. Chiar la o chirie mai mare, noua locuință este mai proastă decît locuința proastă din care au fost alungați. De pe acum jumătate din muncitorii din Strand trebuie să străbată două mile pînă la locul de muncă“.

Acest Strand, a cărui stradă principală face ca un străin să rămînă surprins de bogăția Londrei, poate servi ca exemplu de supraaglomerare a Londrei. Într-o parohie din Strand, inspectorul sanitar a numărat 581 de persoane pe acru, dar acest acru se întindea pînă în mijlocul Tamisei. Se înțelege de la sine că orice măsură luată de poliția sanitară prin care, aşa cum s-a întîmplat pînă acum la Londra, muncitorii sînt alungați dintr-un cartier prin demolarea caselor insalubre nu face decît să-i înghesuie şi mai mult în alt cartier.

„Sau — spune doctorul Hunter — acest procedeu trebuie în mod necesar să înceteze ca fiind cu totul absurd sau trebuie trezită simpatia publică (!) pentru ceea ce se poate numi în momentul de față, fără exagerare, o datorie națională: este vorba de a procura un adăpost oamenilor care din lipsă de capital nu pot să şi-l procure, dar care, prin plăți periodice, ar putea să-i despăgubească pe proprietari“[122)].

Admirați justiția capitalistă! Dacă proprietarul unui teren, al unui imobil sau comerciantul este expropriat pentru „improvements“, cum ar fi construirea de căi ferate, deschiderea de noi străzi etc., el nu este numai pe deplin despăgubit: pentru „renunțarea“ lui forțată el mai trebuie consolat, după legi lăsate de dumnezeu şi de oameni, printr-un profit apreciabil. Muncitorii sînt aruncați în stradă cu femeile, cu copiii şi cu tot avutul şi, dacă se îngrămădesc în număr

prea mare în cartierele orăşeneşti în care municipalitatea ţine să păstreze un aspect decent, sînt urmăriţi de poliţia sanitară!

La începutul secolului al XIX-lea, nici un oraş din Anglia, în afară de Londra, nu avea 100.000 de locuitori. Numai cinci oraşe aveau peste 50.000. În prezent există 28 de oraşe cu peste 50.000 de locuitori.

„Rezultatul acestei schimbări nu a fost numai o creştere uriaşă a populaţiei orăşeneşti, ci şi faptul că vechile oraşe mici suprapopulate au devenit acum centre înconjurate din toate părţile de clădiri noi, care nu permit pătrunderea aerului curat. Întrucît nu le mai place să locuiască aici, cei bogaţi se mută în cartierele mai agreabile. Cei care vin în locul lor în aceste case mari locuiesc cîte o familie în fiecare cameră, de multe ori avînd şi chiriaşi. În felul acesta, populaţia se înghesuie în case care nu-i erau destinate ei şi pentru care ea nu este de loc potrivită, în condiţii de-a dreptul înjositoare pentru adulţi şi distrugătoare pentru copii“[123)].

Cu cît capitalul se acumulează mai rapid într-un oraş industrial sau comercial, cu atît mai rapid este afluxul de material uman care poate fi exploatat, cu atît mai mizere sînt locuinţele improvizate ale muncitorilor. De aceea Newcastle-upon-Tyne, centru al unui district carbonifer şi minier în care extracţia se dezvoltă continuu, ocupă, după Londra, locul al doilea în acest infern al locuinţelor. Aici nu mai puţin de 34.000 de oameni locuiesc în cîte o singură cameră. La Newcastle şi la Gateshead nu de mult au fost demolate din ordinul poliţiei un mare număr de case pentru că prezentau un pericol absolut pentru sănătatea publică. Construcţia de locuinţe noi înaintează foarte încet, în timp ce afacerile se dezvoltă rapid. În 1865 oraşul era deci mai aglomerat decît înainte. Abia se găsea de închiriat cîte o singură cameră. Doctorul Embleton[i)] de la spitalul din Newcastle spune:

„Nu încape nici o îndoială că tifosul persistă şi se răspîndeşte din cauza înghesuirii oamenilor în locuinţe murdare. Casele în care trăiesc de obicei muncitorii sînt situate în fundături şi în curţi. În ceea ce priveşte lumina, aerul, spaţiul şi curăţenia, ele sînt adevărate mostre de lipsă de confort şi de insalubritate, o ruşine pentru orice ţară civilizată. Noaptea, bărbaţi, femei şi copii dorm claie peste grămadă. La bărbaţi, schimbul de noapte urmează schimbului de zi într-o succesiune neîntreruptă, astfel că paturile abia au timp să se răcească. Casele nu au apă, aproape că nu au nici latrine, sînt murdare, neaerisite şi exală un miros pestilenţial“[124)].

Chiria săptămînală pentru aceste cocioabe este între 8 pence şi 3 şilingi.

„Newcastle-upon-Tyne — spune doctorul Hunter — constituie un exemplu de felul cum cele mai reuşite rase din rîndurile compatrioţilor noştri ajung sub influenţa unor condiţii exterioare, locuinţa şi strada, într-o stare de degradare vecină cu sălbăticia“[125)].

Din cauza fluxului şi refluxului capitalului şi muncii, condiţiile de locuit dintr-un oraş industrial pot să fie astăzi acceptabile şi mîine să devină îngrozitoare. Sau dacă astăzi edilitatea oraşului a făcut, în sfîrşit, un efort pentru înlăturarea abuzurilor celor mai flagrante, mîine pot sosi, asemenea unui stol de lăcuste, irlandezi în zdrenţe sau muncitori agricoli englezi decăzuţi. Ei sînt îngrămădiţi în subsoluri şi în magazii sau casa muncitorilor care mai înainte avea un aspect decent este transformată într-un cantonament, în care locatarii se schimbă în ritmul în care se schimbau încartiruirile în timpul războiului de 30 de ani. Un exemplu: Bradford. Acolo filistinii din municipalitatea oraşului erau tocmai ocupaţi cu reforme edilitare. În afară de aceasta, în 1861 mai existau aici 1.751 de case nelocuite. Dar iată că lucrurile încep să ia o întorsătură favorabilă, ceea ce domnul Forster[i)], acest liberal onctuos, prieten al negrilor, a anunţat nu de mult cu atîta graţie. O dată cu înviorarea afacerilor are loc, bineînţeles, o revărsare a „armatei de rezervă“, adică a „suprapopulaţiei relative“, aflată în continuă mişcare. Subsolurile şi camerele respingătoare, trecute pe lista (notă[126)]) primită de doctorul Hunter de la agentul unei societăţi de asigurare, erau locuite în

majoritatea cazurilor de muncitori bine plătiți. Ei au declarat că ar fi gata să plătească locuințe mai bune dacă ar găsi. Cu timpul, ei şi familiile lor cad pradă mizeriei şi bolilor, în timp ce liberalul onctuos Forster, membru al parlamentului, se înduioşează pînă la lacrimi de binefacerile liberului-schimb şi de profiturile obținute de notabilitățile din Bradford de pe urma fabricării camgarnului. În raportul din 5 septembrie 1865, doctorul Bell[i], unul dintre medicii care acordă asistență medicală săracilor la Bradford, explică mortalitatea îngrozitoare provocată de friguri în circumscripția sa prin condițiile de locuit:

„într-un subsol de 1.500 de picioare[3] locuiesc 10 persoane... Vincentstreet Green Air Place şi the Leys cuprind 223 de case cu 1.450 de locatari, 435 de paturi şi 36 de closete... Paturile — şi prin pat înțeleg orice grămadă de zdrențe murdare şi orice pumn de talaş — sînt, în medie, unul la cîte 3,3 persoane, iar uneori chiar la cîte 4 şi 6 persoane. Mulți dorm îmbrăcați pe podeaua goală, bărbați tineri şi femei tinere, căsătoriți şi necăsătoriți, toți de-a valma. Mai trebuie oare să adăugăm că aceste locuințe sînt de cele mai multe ori infecte, întunecoase, umede, murdare şi cu totul improprii pentru a servi drept locuințe pentru oameni? Sînt focare de boli şi de moarte, care fac victime şi printre cei bine situați (of good circumstances), care au permis acestor ulcerații să supureze în mijlocul nostru“[127)].

Bristol ocupă locul al treilea după Londra în ceea ce priveşte condițiile mizerabile de locuit.

„Aici, într-unul din cele mai bogate oraşe din Europa, domneşte o sărăcie lucie (blank poverty) şi o nevoie stringentă de locuințe“[128)].

c) Populația nomadă

Să ne întoarcem acum privirile spre o pătură a populației a cărei origine este rurală, dar care prin ocupațiile sale este în mare parte industrială. Ea formează infanteria uşoară a capitalului, pe care acesta o aruncă, după necesități, cînd într-un punct, cînd în-traltul. Cînd nu este în marş, ea „stă în cantonament“. Muncitorii nomazi sînt folosiți la diferite lucrări de construcții şi drenaj, la făcutul cărămizilor, la stinsul varului, la construirea de căi ferate etc. Sursă ambulantă de molime, ei aduc în locurile unde îşi aşază tabăra şi în preajma lor vărsatul, tifosul, holera, scarlatina etc.[129)]. În întreprinderile cu investiții mari de capital, cum sînt construcțiile de căi ferate etc., întreprinzătorul însuşi pune de obicei la dispoziția armatei sale barăci de lemn sau alte adăposturi asemănătoare, sate improvizate, fără nici un fel de instalații sanitare, sustrase controlului autorităților locale, foarte rentabile pentru domnul antreprenor, care îşi exploatează muncitorii de două ori: o dată ca soldați ai industriei şi o dată ca chiriaşi. În funcție de numărul de încăperi pe care îl are baraca — una, două sau trei — locatarul ei, săpător etc., trebuie să plătească 2, 3 sau 4 şilingi pe săptămînă[130)]. Un singur exemplu va fi suficient. După cum relatează doctorul Simon, d-l George Grey[i], ministrul de interne, a primit în septembrie 1864 următorul denunț din partea preşedintelui Comitetului pentru lichidarea condițiilor antisanitare [Nuisance Removal Committee] din parohia Sevenoaks:

„Pînă acum vreo 12 luni, în această parohie vărsatul era cu totul necunoscut. Cu puțin înainte de această dată au început lucrările de construcție la calea ferată Lewisham—Tunbridge. În afară de faptul că lucrările principale se executau în imediata vecinătate a oraşului, aici a fost instalat şi depozitul principal al întregului şantier. Aici lucrau deci un mare număr de oameni. Întrucît era imposibil ca toți să fie adăpostiți în cottages, d-d Jay, antreprenorul, a pus să se construiască în diferite puncte de-a lungul căii ferate barăci pentru muncitori. Aceste barăci nu aveau nici ventilație, nici canale de scurgere şi, pe deasupra, erau în mod necesar supraaglomerate, pentru că fiecare chiriaş era nevoit să primească subchiriaşi, oricît de numeroasă ar fi fost propria sa familie şi cu toate că fiecare baracă avea doar două încăperi. Potrivit raportului medical pe care l-am primit, rezultatul a fost că în timpul nopții aceşti

nenorociți aveau de suportat toate chinurile asfixiei pentru a scăpa de mirosul pestilențial emanat de apa stătută şi murdară şi de latrinele aflate chiar în fața ferestrelor. În cele din urmă, comitetul nostru a primit nişte reclamații din partea unui medic care avusese prilejul să viziteze aceste barăci. El vorbea cu amărăciune despre starea acestor aşa-zise locuințe şi lăsa să se înțeleagă că urmările vor fi nefaste în cazul cînd nu se vor lua unele măsuri de ordin sanitar. Cu aproximativ un an în urmă, numitul domn Jay s-a obligat să amenajeze o casă în care muncitorii folosiți de el să fie imediat izolați în cazul cînd ar contracta o boală contagioasă. El şi-a repetat promisiunea la sfîrşitul lunii iulie anul acesta, însă nu a făcut niciodată nimic pentru îndeplinirea ei, cu toate că de la acea dată au fost mal multe cazuri de vărsat, dintre care două mortale. La 9 septembrie doctorul Kelson mi-a comunicat că mai sînt alte cazuri de vărsat în aceleaşi barăci, unde, după spusele lui, situația este îngrozitoare. Pentru informarea dv." (a ministrului) „trebuie să adaug că parohia noastră posedă o casă izolată, aşa-zisă casă a contagioşilor, în care sînt îngrijiți enoriaşii care suferă de boli contagioase. De luni de zile această casă este în permanență supraaglomerată. Într-o singură familie au murit de vărsat şi de friguri cinci copii. De la 1 aprilie pînă la 1 septembrie anul acesta s-au înregistrat nu mai puțin de 10 cazuri mortale de vărsat, dintre care 4 în barăcile amintite, focare de molimă. Este imposibil să stabilim numărul cazurilor de boală, pentru că familiile lovite le tăinuiesc pe cît posibil"[131)].

Muncitorii din minele de cărbune şi din alte mine se numără printre categoriile cele mai bine retribuite ale proletariatului britanic. Cu ce preț dobîndesc ei salariul am arătat cu alt prilej[132)]. Voi arunca acum o scurtă privire asupra condițiilor lor de locuit. De regulă, exploatatorul minei, proprietar sau arendaş, construieşte un anumit număr de cottages pentru muncitorii săi. Ei primesc „în mod gratuit" cottages şi cărbunii pentru încălzit, adică acestea constituie o parte din salariu, plătită în natură. Cei care nu pot fi adăpostiți în felul acesta primesc o indemnizație anuală de 4 l. st. Districtele miniere atrag în scurt timp o populație numeroasă, compusă din mineri şi din meseriaşi, negustori etc. care se grupează în jurul lor. Aici, ca şi pretutindeni unde populația este densă, renta funciară este ridicată. Proprietarul minei caută deci să ridice la intrarea în mine, pe un teren cît mai îngust, atîtea cottages cîte sînt necesare pentru a îngrămădi în ele pe muncitori cu familiile lor. Dacă în apropiere se deschid mine noi sau dacă altele vechi sînt luate din nou în exploatare, aglomerația creşte. La construcția de cottages predomină un singur punct de vedere, „abstinența" capitalistului de la orice cheltuială în bani peşin care nu este absolut necesară.

„Locuințele minerilor şi ale celorlalți muncitori care sînt legați de minele din Northumberland şi Durham — spune doctorul Julian Hunter — sînt poate, în medie, cele mai proaste şi mai scumpe din tot ce oferă Anglia pe scară mare în această privință; excepție fac totuşi districtele asemănătoare din Monmouthshire. Cel mai mare neajuns constă în faptul că un mare număr de oameni sînt înghesuiți într-o singură cameră, că pe un teren cu o suprafață mică se construiesc foarte multe case, în faptul că nu există apă şi nici latrine, că adeseori casele se construiesc una peste alta sau sînt împărțite în flats" (astfel că diferitele cottages formează etaje aşezate vertical unul peste altul) „...Întreprinzătorul tratează întreaga colonie ca şi cum ar sta doar cantonată şi nu ca avînd un domiciliu permanent"[133)]. „Pentru aducerea la îndeplinire a instrucțiunilor primite — spune doctorul Stevens — am vizitat cele mai multe dintre aşezările mari ale minerilor din Durham Union... Cu foarte puține excepții se poate spune că aici nu se iau nici un fel de măsuri pentru ocrotirea sănătății locuitorilor... Toți minerii sînt legați" („bound"', expresie care, ca şi bondage[*25], datează din timpul Șerbiei) „de arendaşul (lessee) sau de proprietarul minei pe timp de 12 luni. Dacă îşi permit să-şi manifeste nemulțumirea sau să-l sîcîie într-un fel oarecare pe supraveghetor (viewer), acesta face un semn sau o mențiune în dreptul numelui lor în condică, iar la sfîrşitul anului nu le reînnoieşte contractul... Cred că nu există o formă de truck-system mai rea decît aceea care domneşte în

aceste districte dens populate. Muncitorul este silit să accepte ca parte a salariului său o locuință aflată în mijlocul unor focare de molime. El nu este în stare să se ajute. El e în toate privințele un şerb (he is to all intents and purposes a serf). Este, în general, îndoielnic dacă la nevoie poate fi ajutat de altcineva decît de proprietar, iar acesta porneşte întotdeauna de la interesele bilanțului său şi de aceea rezultatul este uşor de prevăzut. Muncitorul primeşte de la proprietar pînă şi apa de care are nevoie. Indiferent dacă e bună sau rea, dacă o are sau nu o are, el trebuie s-o plătească, sau, mai bine zis, el trebuie să admită ca prețul ei să i se scadă din salariu“[134].

În caz de conflict cu „opinia publică“ sau chiar cu poliția sanitară, capitalul nu se jenează de loc „să justifice“ condițiile — unele periculoase, altele degradante — în care îi sileşte pe muncitor să muncească şi să trăiască, pe considerentul că ele sînt necesare pentru ca exploatarea acestuia să fie mai rentabilă. Astfel procedează el cînd se abține de la introducerea în fabrici a unor dispozitive de protecție la maşinile periculoase, de la introducerea în mine a unor sisteme de ventilație şi de securitate etc. Astfel procedează şi aici cu locuințele minerilor.

„Ca justificare a condițiilor deplorabile în care locuiesc muncitorii — spune doctorul Simon, inspector sanitar al lui Privy Council, în raportul său oficial — se invocă faptul că minele se exploatează de obicei în arendă, că durata contractului de arendare (care la minele de cărbune se încheie, în cele mai multe cazuri, pe timp de 21 de ani) este prea scurtă pentru ca arendaşului să-i convină să pună la dispoziția muncitorilor, meseriaşilor etc. care lucrează în întreprindere locuințe bune; chiar dacă el ar vrea să fie mai generos, proprietarul funciar i-ar zădărnici planurile. El ar cere imediat o rentă saplimentară exorbitantă pentru privilegiul că la suprafață s-a construit o aşezare decentă şi confortabilă pentru muncitorii care lucrează în interiorul pămîntului ce-i aparține. Prețul acesta prohibitiv, dacă nu chiar interdicția directă, îi sperie şi pe alții, care altminteri ar construi... Nu vreau să cercetez mai îndeaproape valoarea acestei justificări; de asemenea nu vreau să cercetez cine ar avea de suportat în ultimă instanță cheltuiala suplimentară pentru locuințe mai bune: proprietarul funciar, arendaşul minei, muncitorii sau publicul... Întrucît însă faptele ruşinoase dezvăluite în rapoartele anexate“ (ale doctorului Hunter, Stevens etc.) „există, trebuie luate măsuri pentru înlăturarea lor... Titlurile de proprietate funciară sînt folosite aici pentru a se comite o mare nedreptate publică. În calitatea sa de proprietar al minei, proprietarul funciar invită o colonie de muncitori să muncească pe proprietatea sa şi apoi, în calitatea sa de proprietar al suprafeței terenului, face totul ca muncitorii adunați de el să nu poată găsi locuința satisfăcătoare, de care nu pot să se dispenseze. Arendaşul minei“ (exploatatorul capitalist) „nu este cointeresat din punct de vedere material să se opună proprietarului în această dublă calitate a sa, deoarece ştie foarte bine că, dacă pretențiile proprietarului sînt excesive, consecințele nu sînt suportate de el, că muncitorii care le suportă sînt prea ignoranți pentru a-şi cunoaşte dreptul la sănătate şi că nici locuința cea mai mizeră şi nici apa de băut cea mai infectă nu vor constitui vreodată motive pentru o grevă“[135].

d) Efectele crizelor asupra părții celei mai bine retribuite a clasei muncitoare

Înainte de a trece la muncitorii agricoli propriu-zişi, vom mai arăta pe baza unui exemplu ce efect au crizele chiar asupra părții celei mai bine retribuite a clasei muncitoare, asupra aristocrației ei. Ne amintim că în 1857 a avut loc una dintre marile crize cu care se încheie de fiecare dată ciclul industrial. Următoarea criză a avut loc în 1866. Anticipată deja în districtele industriale propriu-zise prin criza de bumbac, cînd mult capital a fost scos din sfera de investiții obişnuită şi îndreptat spre marile centre ale pieței financiare, criza a luat de data aceasta un caracter mai ales financiar. Semnalul izbucnirii ei în mai 1866 a fost dat de falimentul unei uriaşe bănci din Londra, după care a urmat imediat crahul unui mare număr de

societăți financiare înființate în scopuri de speculație. Una dintre marile ramuri industriale din Londra lovite de catastrofă a fost construcția de vapoare din metal. Magnații din această ramură nu numai că produseseră în perioada falsului avînt cu mult peste nevoile pieței, dar se angajaseră prin contracte să efectueze comenzi uriaşe, scontînd că izvorul creditului va continua să fie la fel de abundent. În acel moment a intervenit o reacție îngrozitoare, care mai continuă şi acum, la sfîrşitul lui martie 1867, în alte ramuri industriale din Londra[136)]. Pentru a caracteriza situația muncitorilor reproducem următorul pasaj dintr-o relatare amănunțită făcută de un corespondent al lui „Morning Star" care a vizitat la începutul anului 1867 principalele centre lovite de calamitate.

„La răsărit de Londra, în districtele Poplar, Millwall, Greenwich, Deptford, Limehouse şi Canning Town, cel puțin 15.000 de muncitori împreună cu familiile lor se află într-o stare de mizerie extremăș printre ei sînt peste 3.000 de mecanici calificați. Economiile lor sînt epuizate din cauza şomajului de şase-opt luni de zile... Cu greu am putut pătrunde pînă la poarta casei de muncă (din Poplar), care era asediată de o mulțime de oameni flămînzi. Ei aşteptau bonuri pentru pline, dar ora pentru distribuirea bonurilor încă nu sosise. Curtea formează un pătrat uriaş, înconjurat de ziduri prevăzute cu acoperişuri cu un versant. Pavajul din mijlocul curții era acoperit de nămeți. Mici suprafețe sînt îngrădite cu împletitură de nuiele, ca la țarcurile de oi; aici lucrează bărbații cînd vremea e mai bună. În ziua vizitei mele, aceste țarcuri erau înzăpezite, aşa încît erau impracticabile. Totuşi, adăpostiți sub acoperişurile aflat de-a lungul zidurilor, bărbații sfărîmau pietre de pavaj. Fiecare şedea pe o piatră mare şi lovea cu un ciocan greu granitul acoperit de gheață pînă sfărîma 5 busheli. Cu aceasta ziua de muncă lua sfîrşit şi fiecare primea 3 pence" (2 groşi de argint şi 6 pfennigi), „precum şi un bon pentru pîine. În cealaltă parte a curții se afla o casă de lemn, mică şi dărăpănată. Deschizînd uşa, am văzut că încăperea era plină de bărbați, înghesuiți unii în alții pentru a se încălzi. Ei scărmănau cîlți şi se luaseră la întrecere cine va putea să lucreze mai mult mîncînd cel mai puțin, căci rezistența era o chestiune de onoare. Numai în această casă de muncă primeau asistență 7.000 de oameni; unii dintre ei — cîteva sute — avuseseră cu şase sau opt luni în urmă salariile cele mai ridicate din țară, dat fiind că erau muncitori calificați. Numărul lor ar fi de două ori mai mare dacă mulți dintre ei, chiar după ce îşi epuizează economiile, nu ar ezita totuşi să ceară ajutorul parohiei atîta timp cît mai au ceva de amanetat... Părăsind casa de muncă, am făcut o plimbare pe străzile cu case cu cîte un singur cat, atît de numeroase la Poplar. Însoțitorul meu era membru în comitetul pentru ajutorarea şomerilor. Prima casă în care am intrat era a unui muncitor metalurgist, şomer de 27 de săptămîni. L-am găsit stînd, împreună cu întreaga familie, într-o cameră din fund. În cameră mai era ceva mobilă, iar în sobă ardea focul; era absolut necesar, căci era un ger năprasnic, iar copiii mici stăteau desculți. Lîngă foc, într-un lighean, se aflau nişte cîlți, pe care femeia şi copiii îi scărmănau în schimbul unei pîini de la casa de muncă. Bărbatul lucra într-o curte ca cea descrisă mai sus pentru un bon de pîine şi 3 pence pe zi. Acum tocmai venise acasă pentru dejun, foarte flămînd, cum ne-a spus cu un zîmbet amar; dejunul său a constat din cîteva felii de pîine cu untură şi o cană cu ceai fără lapte... În altă parte ne-a deschis o femeie de vîrstă mijlocie, care ne-a condus, fără a scoate un cuvînt, într-o cămăruță dosnică, unde se afla toată familia ei, tăcută şi cu ochii ațintiți asupra unui foc care era pe sfîrşite. Pe fețele acestor oameni şi în odăița lor era atîta tristețe, atîta desperare, încît nu doresc să mai văd vreodată un asemenea tablou. «Nimic n-au cîştigat, domnule — îmi spuse femeia arătînd spre băieții ei —, nimic în 26 de săptămîni şi am terminat toți banii, 20 l. st., pe care eu şi tatăl lor i-am economisit în timpuri mai bune în speranța deşartă că vom fi la adăpost în zile negre. Iată!» — țipă ea aproape sălbatic şi scoase un carnet de depuneri cu înregistrări regulate de depuneri şi restituiri; am putut vedea astfel cum începuse mica avere cu prima depunere de 5 şilingi, cum a crescut succesiv pînă la 20 l. st. şi cum apoi s-a împuținat din nou de la lire la şilingi, pînă ce ultima înregistrare a transformat carnetul într-un petic de hîrtie fără valoare. Această

familie primea de la casa de muncă o singură masă pe zi, şi aceea sărăcăcioasă... Am mers apoi la soţia unui irlandez care lucrase la şantierele navale. Am găsit-o bolnavă din cauza subnutriţiei; şedea îmbrăcată pe o saltea şi era acoperită pe jumătate cu un ţol, căci aşternutul se afla la muntele de pietate. Nefericiţii de copii o îngrijeau, dar era evident că ar fi avut ei înşişi nevoie de îngrijirea mamei. Nouăsprezece săptămîni de inactivitate forţată o aduseseră în această stare de plîns şi, în timp ce ne vorbea despre trecutul ei amar, gemea, ca şi cum ar fi pierdut orice speranţă într-un viitor mai bun... La ieşire ne-a întîmpinat un tînăr, care ne-a rugat să intrăm şi în casa lui şi să vedem dacă se poate face ceva pentru el. O femeie tînără, doi copii drăgălaşi, un teanc de chitanţe de amanetare şi o cameră absolut goală, iată tot ce ne putea arăta“.

În legătură cu urmările dezastruoase ale crizei din 1866 reproducem următorul extras dintr-un ziar tory. Nu trebuie să uităm că în partea de răsărit a Londrei, despre care este vorba aici, nu locuiesc numai constructorii de vapoare din metal despre care am vorbit în capitolul de faţă, ci şi cei ce fac aşa-zisa „muncă la domiciliu“, plătită întotdeauna sub minim.

„Un spectacol îngrozitor a putut fi văzut ieri într-un cartier al capitalei. Deşi miile de şomeri din East-End nu au demonstrat în mase compacte, purtînd steaguri negre, mulţimea de oameni era totuşi destul de mare. Să nu uităm cît suferă această populaţie muritoare de foame. Este un fapt simplu şi îngrozitor. Ea numără 40.000 de oameni... Sub ochii noştri, într-un cartier al acestei minunate capitale, alături de cea mai uriaşă acumulare de bogăţie care a existat vreodată în lume, 40.000 de oameni neajutoraţi mor de foame! Miile acestea de oameni invadează acum celelalte cartiere; întotdeauna pe jumătate flămînzi, ei ne strigă acum durerea lor, o strigă spre cer, ne spun că locuinţele lor sînt mizerabile, că le este imposibil să găsească de lucru şi că în zadar cerşesc. Contribuabilii care plătesc în cartierele lor impozitul local în folosul săracilor au ajuns şi ei în pragul pauperismului datorită pretenţiilor parohiilor“ („Standard“, 5 aprilie 1866).

Dat fiind că printre capitaliştii englezi este la modă să se vorbească despre Belgia ca despre un paradis al muncitorilor, pentru că acolo „libertatea muncii“, sau, ceea ce e acelaşi lucru, „libertatea capitalului“, nu este încălcată nici de despotismul trade-unionurilor, nici de legi cu privire la reglementarea muncii în fabrici, vom spune cîteva cuvinte despre „fericirea“ muncitorului belgian. Desigur că nimeni nu a cunoscut mai bine secretele acestei fericiri decît defunctul domn Ducpétiaux[i], inspector general al închisorilor şi al instituţiilor filantropice din Belgia şi membru al Comisiei centrale de statistică din Belgia. Să luăm lucrarea sa „Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique“, Bruxelles 1855. Între altele aici se vorbeşte despre o familie obişnuită de muncitori belgieni, ale cărei cheltuieli şi venituri anuale sînt calculate după date foarte precise şi ale cărei posibilităţi de alimentaţie sînt apoi comparate cu acelea ale unui soldat, ale unui marinar şi ale unui deţinut. Familia „se compune din tată, mamă şi patru copii“. Din aceste şase persoane, „patru pot face muncă utilă în tot cursul anului“; se presupune „că nici una dintre ele nu se îmbolnăveşte şi nu-şi pierde capacitatea de muncă“, că nu se fac „cheltuieli pentru scopuri religioase, morale sau intelectuale în afară de cheltuielile foarte mici pentru plătirea locului în biserică“ că nu se plătesc „cotizaţii la casele de economii sau la casa pensiilor“, că nu se fac „cheltuieli pentru articole de lux şi în general nici un fel de cheltuieli inutile“. Tatăl şi fiul cel mare însă fumează şi merg duminica la cîrciumă, în care scop dispun de 86 de centime pe săptămînă.

„Din totalul general al salariilor primite de muncitorii din diferite ramuri de producţie, rezultă... că în medie cel mai mare salariu pe zi este 1 franc şi 56 de centime pentru bărbaţi, 89 de centime pentru femei, 56 de centime pentru băieţi şi 55 de centime pentru fete. Calculate pe această bază, veniturile familiei s-ar ridica în cel mai bun caz la 1.068 de franci anual... Am totalizat toate veniturile posibile ale familiei de care ne ocupăm. Dacă însă considerăm că şi mama primeşte un salariu, atunci nu mai are cine să se ocupe de gospodărie; cine vede de

casă, cine are grijă de cei mici? Cine găteşte, cine spală, cine cîrpeşte? Aceasta este o permanentă dilemă pentru muncitori".

Bugetul familiei este deci următorul:

tatăl	300 de zile de muncă a cîte 1,56 fr.	....	468	fr.
mama	300 „ „ „ „ „ „ 0,89 „	....	267	„
băiatul	300 „ „ „ „ „ „ 0,56 „	....	168	„
fata	300 „ „ „ „ „ „ 0,55 „	....	165	„
		total	1.068	fr.

Cheltuiala anuală a familiei şi deficitul ei, dacă muncitorul ar avea hrana pe care o are, ar fi:

marinarul	1.828	fr.	—	deficit	760	fr.
soldatul	1.473	„	—	„	405	„
deținutul	1.112	„	—	„	44	„

„Vedem deci că puține familii de muncitori îşi pot procura hrana — nu a marinarului sau a soldatului, dar chiar a deținutului. În 1847—1849 fiecare deținut a costat în Belgia, în medie, 63 de centime pe zi, ceea ce înseamnă cu 13 centime mai mult decît cheltuielile zilnice de întreținere ale muncitorului. Cheltuielile de administrație şi de pază sînt compensate de faptul că deținutul nu plăteşte chirie... Cum se explică însă faptul că un mare număr de muncitori, am putea spune marea majoritate, trăieşte în condiții şi mai modeste? Numai prin aceea că muncitorii recurg la expediente, a căror taină numai ei o cunosc: îşi reduc rația zilnică; mănîncă pîine de secară şi nu pîine de grîu; mănîncă mai puțină carne sau nu mănîncă de loc; acelaşi lucru cu untul şi cu condimentele; familia se înghesuie într-o cameră sau două în care fetele dorm laolaltă cu băieții, de multe ori pe aceeaşi saltea de paie; fac economie la îmbrăcăminte, la rufărie, la mijloacele de întreținere a curățeniei, renunță la distracțiile de duminică; într-un cuvînt, se supun la cele mai grele privațiuni. Dacă muncitorul a ajuns la această limită, un spor de preț cît de mic la mijloacele de subzistență, o stagnare în muncă, un caz de boală îi măresc mizeria şi îl ruinează complet. Datoriile cresc, creditul îi este refuzat, îmbrăcămintea, mobila absolut necesară iau drumul muntelui de pietate şi în cele din urmă familia cere să fie înscrisă pe lista săracilor"[137].

Într-adevăr, în acest „paradis al capitaliştilor", cea mai mică schimbare a prețului mijloacelor de subzistență strict necesare este urmată de o modificare a numărului deceselor şi al crimelor! (Vezi „Manifest der Maatschappij: De Vlamingen Vooruit!", Bruxelles 1860, p. 12.) În Belgia există în total 930.000 de familii, din care, conform statisticii oficiale, 90.000 de familii avute (alegători) = 450.000 de persoane; 390.000 de familii aparținînd micii burghezii, orăşeneşti şi rurale, din care majoritatea ajunge să completeze rîndurile proletariatului = 1.950.000 de persoane; în sfîrşit, 450.000 de familii muncitori = 2.250.000 de persoane, din

care familiile-model se bucură de fericirea descrisă de Ducpétiaux. Dintre cele 450.000 de familii de muncitori, mai mult de 200.000 figurează pe lista săracilor!

e) Proletariatul agricol britanic

Caracterul antagonist al producției şi al acumulării capitaliste nu se manifestă nicăieri mai brutal decît în progresul agriculturii engleze (inclusiv creşterea vitelor) şi în regresul muncitorului agricol englez. Înainte de a analiza situația lui actuală să aruncăm o scurtă privire asupra trecutului. Agricultura modernă datează în Anglia de la mijlocul secolului al XVIII-lea, cu toate că revoluția în relațiile de proprietate funciară, care formează baza şi punctul de plecare al schimbării modului de producție, a avut loc cu mult înainte.

Datele furnizate de Arthur Young[i)], un observator atent, dar un gînditor superficial, cu privire la muncitorii agricoli englezi în 1771 arată că aceştia au o situație lamentabilă în comparație cu strămoșii lor de la sfîrşitul secolului al XIV-lea, „care puteau să trăiască în belşug şi să acumuleze averi“[138)], ca să nu mai vorbim de secolul al XV-lea, „secolul de aur al muncitorilor englezi de la oraşe și de la sate“. Dar nu este nevoie să vorbim despre trecutul îndepărtat. Într-o scriere amplă apărută în 1777 se poate citi:

„Marele fermier s-a ridicat aproape la nivelul gentlemanului, în timp ce muncitorul agricol sărac este aproape complet doborît... Situația lui nenorocită este evidentă dacă se face o comparație între actualele lui condiții de viață și cele de acum 40 de ani... Proprietarul funciar şi fermierul acționează mînă în mînă pentru asuprirea muncitorului“[139)].

Apoi autorul arată amănunțit că la sate salariul real a scăzut din 1737 pînă în 1777 cu aproape $^{1}/_{4}$, sau cu 25%.

„Politica modernă — spune în acelaşi timp doctorul Richard Price[i)] — favorizează clasele de sus ale poporului; rezultatul va fi că mai curînd sau mai tîrziu în întregul regat nu vor exista decît gentlemani şi cerşetori, magnați şi sclavi“[140)].

Cu toate acestea, situația muncitorului agricol englez în 1770—1780 reprezintă, atît în ceea ce priveşte condițiile sale de alimentație şi de locuit, cît şi în ceea ce priveşte simțul demnității, distracțiile etc., un ideal care de atunci încoace nu a mai fost atins. Exprimat în pints de grîu, salariul său mediu era între 1770 şi 1771 de 90 de pints, în timpul lui Eden (1797) el nu mai era decît de 65, iar în 1808 de 60[141)].

Am vorbit mai sus despre situația muncitorilor agricoli la sfîrşitul războiului antiiacobin, în timpul căruia aristocrația funciară, fermierii, fabricanții, negustorii, bancherii, cavalerii bursei, furnizorii armatei etc. s-au îmbogățit extraordinar de mult. Salariul nominal a crescut, în parte în urma deprecierii bancnotelor, în parte în urma unei sporiri a prețului articolelor de primă necesitate, sporire independentă de depreciere. Mişcarea reală a salariilor se poate stabili însă foarte simplu, fără a se recurge la amănunte, care aici ar fi inutile. Legea cu privire la asistența săracilor şi administrația respectivă erau aceleaşi în 1795 şi în 1814. Ne amintim cum a fost aplicată această lege la sate: prin pomeni, parohia completa salariul nominal pînă la suma nominală necesară pentru ca muncitorul să-şi tragă zilele. Raportul dintre salariul plătit de fermier şi deficitul de salariu completat de parohie arată, în primul rînd, scăderea salariului sub minimul său şi, în al doilea rînd, proporția în care muncitorul agricol era în acelaşi timp salariat şi pauper sau măsura în care el fusese transformat în şerb al parohiei sale. Ne vom opri la un comitat a cărui situație în general este tipică pentru toate celelalte comitate. În 1795 salariul mediu săptămînal era în Northamptonshire de 7 şilingi şi 6 pence, cheltuielile anuale totale ale unei familii de 6 persoane erau de 36 l. st. 12 şilingi şi 5 pence, venitul ei total de 29 l. st. şi 18 şilingi, deficitul completat de parohie de 6 l. st. 14 şilingi şi 5 pence. În acelaşi

comitat, salariul săptămînal era în 1814 de 12 şilingi şi 2 pence, cheltuiala anuală totală a unei familii de 5 persoane era de 54 l. st. 18 şilingi şi 4 pence, venitul ei total de 36 l. st. şi 2 şilingi, deficitul completat de parohie de 18 l. st. 6 şilingi şi 4 pence[142)]; în 1795 deficitul reprezenta mai puțin de $^{1}/_{4}$ din salariu, în 1814 mai mult de $^{1}/_{2}$. Este de la sine înțeles că, în aceste împrejurări, bruma de confort pe care Eden îl mai găsise în casa muncitorului agricol dispăruse în 1814[143)]. Dintre toate animalele pe care le ține fermierul, muncitorul, instrumentum vocale[*28], era cel mai chinuit, mai prost hrănit şi mai desconsiderat.

Această stare de lucruri a dăinuit nestingherită pînă cînd

„răscoalele din 1830 ne-au arătat" (claselor dominante) „la lumina flăcărilor care mistuiau clăile de grîu că în Anglia agricolă există aceeaşi mizerie şi mocneşte aceeaşi revoltă surdă ca în Anglia industrială"[144)].

Sadler[i)] i-a botezat atunci în Camera comunelor pe muncitorii agricoli „sclavi albi" („white slaves"); un episcop a reluat epitetul în Camera lorzilor. Cel mai renumit economist din această perioadă, E.G. Wakefield[i)], spune:

„Muncitorul agricol din sudul Angliei nu este nici sclav şi nici om liber; el este un pauper"[145)].

Perioada imediat premergătoare abrogării legilor cerealelor a aruncat o lumină nouă asupra situației muncitorilor agricoli. Pe de o parte, era în interesul agitatorilor burghezi să demonstreze cît de puțin apărau aceste legi protecționiste pe adevărații producători de cereale. Pe de altă parte, burghezia industrială spumega de furie din cauză că aristocrații funciari denunțau stările de lucruri din fabrici, din cauza simpatiei pe care trîntorii aceştia nobili, depravați şi fără inimă o afişau față de suferințele muncitorului de fabrică şi din cauza „zelului lor diplomatic" față de legislația cu privire la reglementarea muncii în fabrici. Un vechi proverb englezesc spune că dacă doi tîlhari se încaieră e întotdeauna cu folos. Şi, într-adevăr, cearta pătimaşă şi aprigă dintre cele două fracțiuni ale clasei dominante în chestiunea care dintre ele îl exploatează în mod mai neruşinat pe muncitor a contribuit atît din dreapta, cît şi din stînga la stabilirea adevărului. Contele Shaftesbury[i)], alias Lord Ashley, a fost în fruntea campaniei filantropice-aristocratice împotriva fabricilor. De aceea în 1844—1845 el a devenit subiectul preferat al articolelor din „Morning Chronicle" consacrate situației „muncitorilor agricoli". Această foaie, pe atunci principalul organ de presă liberal, a trimis în districtele agricole corespondenți proprii, care nu se mulțumeau cu descrieri şi statistici generale, ci publicau numele atît ale familiilor de muncitori anchetate cît şi pe cele ale proprietarilor lor. Tabelul de mai jos arată salariile plătite în trei sate din apropiere de Blanford, Wimbourne şi Poole. Aceste sate sînt proprietatea d-lui G. Bankes[i)] şi a contelui de Shaftesbury. Remarcăm că acest papă al „low church"[185], această căpetenie a pietiştilor englezi, ca şi stimabilul Bankes, mai bagă în buzunar sub formă de chirie o parte importantă din salariile de mizerie ale muncitorilor.

Numărul copiilor	Numărul membrilor de familie	Salariul săptămînal al bărbaților	Salariul săptămînal al copiilor	Veniturile săptămînale ale întregii familii	Chiria pe săptămînă	Totalul salariului săptămînal după scăderea chiriei	Salariul săptămînal pe cap de om
a	b	c	d	e	f	g	h
			Primul sat				

		ş.	ş.	p.	ş.	p.	ş.	p.	ş.	p.	ş.	p.
2	4	8	—	—	8	—	2	—	6	—	1	6
3	5	8	—	—	8	—	1	6	6	6	1	$3\frac{1}{2}$
2	4	8	—	—	8	—	1	—	7	—	1	9
2	4	8	—	—	8	—	1	—	7	—	1	9
6	8	7	1	6	10	6	2	—	8	6	1	$\frac{3}{4}$
3	5	7	2	—	7	—	1	4	5	8	1	$7\frac{1}{2}$
			Al doilea sat									
6	8	7	1	6	10	—	1	6	8	6	1	$\frac{3}{4}$
6	8	7	1	6	7	—	1	$3\frac{1}{2}$	5	$8\frac{1}{2}$	—	$8\frac{1}{2}$
8	10	7	—	—	7	—	1	$3\frac{1}{2}$	5	$8\frac{1}{2}$	—	7
4	6	7	—	—	7	—	1	$6\frac{1}{2}$	5	$5\frac{1}{2}$	—	11
3	5	7	—	—	7	—	1	$6\frac{1}{2}$	5	$5\frac{1}{2}$	1	1
			Al treilea sat									
4	6	7	—	—	7	—	1	—	6	—	1	—
3	5	7	2	—	11	6	—	10	10	8	2	$1\frac{1}{2}$
0	2	5	2	6	5	—	1	—	4	—	2	—[146]

Abrogarea legilor cerealelor a dat un puternic impuls agriculturii engleze. Această epocă se caracterizează prin lucrări de drenaj de cea mai mare amploare[147], printr-un nou sistem de stabulaţie şi de cultivare a plantelor furajere, prin introducerea maşinilor de împrăştiat îngrăşăminte minerale, prin aplicarea unui nou procedeu de tratare a solurilor argiloase, printr-un consum sporit de îngrăşăminte minerale, prin folosirea maşinii cu abur şi a tot felul de maşini noi etc. şi, în general, printr-o cultură intensivă. Preşedintele Societăţii regale pentru agricultură, d-l Pusey[i], afirmă că cheltuielile de exploatare (relative) au fost reduse aproape la jumătate datorită introducerii maşinilor noi. Pe de altă parte randamentul absolut al solului a sporit rapid. Principala condiţie a noilor metode a constituit-o investiţia mai mare de capital la acru, deci şi o concentrare accelerată a fermelor[148]. În acelaşi timp, suprafaţa cultivată a crescut din 1846 pînă în 1856 cu 464.119 acri, fără a mai vorbi de suprafeţele uriaşe din comitatele răsăritene, care din crescătorii de iepuri şi păşuni sărăcăcioase s-au transformat ca

prin minune în cîmpii mănoase. Se ştie deja că în acelaşi timp numărul total al persoanelor ocupate în agricultură a scăzut. În ceea ce priveşte pe agricultorii propriu-zişi de ambele sexe şi de toate vîrstele, numărul lor a scăzut de la 1.241.269 în 1851 la 1.163.217 în 1861[149)]. Dacă registratorul general[186] englez remarcă deci pe bună dreptate că „creşterea numărului fermierilor şi al muncitorilor agricoli din 1801 încoace nu corespunde nicidecum creşterii produsului agricol“[150)], această neconcordanță se observă într-o măsură şi mai mare în ultima perioadă, cînd scăderea absolută a populației muncitoare agricole a mers mînă în mînă cu extinderea suprafețelor cultivate, cu o cultură mai intensivă, cu o acumulare nemaiauzită a capitalului investit în pămînt şi în uneltele necesare pentru cultivarea lui, cu o sporire a produsului solului fără precedent în istoria agronomiei engleze, cu o creştere extraordinar de rapidă a rentei încasate de proprietarii funciari şi cu o sporire a bogăției arendaşilor capitalişti. Dacă la toate acestea se adaugă extinderea continuă şi rapidă a piețelor orăşeneşti de desfacere şi domnia liberului-schimb, se poate spune că muncitorul agricol, post tot discrimina rerum[*29], a fost pus în sfîrşit în condiții care, secundum artem[*30], trebuiau să-l facă nebun de fericire.

Profesorul Rogers[i)], dimpotrivă, ajunge la concluzia că situația muncitorului agricol englez de astăzi s-a înrăutățit considerabil nu numai în comparație cu situația strămoşilor săi din a doua jumătate a secolului al XIV-lea şi din secolul al XV-lea, ci chiar în comparație cu situația celor din perioada 1770—1780, că „el a devenit din nou şerb“, şi anume un şerb care primeşte o hrană proastă şi o locuință proastă[151)]. Doctorul Julian Hunter, în raportul său epocal cu privire la locuințele muncitorilor agricoli, spune:

„Cheltuielile de întreținere ale hind-ului“ (denumire a muncitorului agricol care datează din timpul Șerbiei) „sînt fixate la cea mai mică sumă posibilă din care poate să trăiască... Salariul şi locuința nu valorează aproape nimic în comparație cu profitul care se stoarce de la el. Muncitorul este egal cu zero în calculele fermierului[152)]... Mijloacele sale de subzistență sînt considerate întotdeauna ca fiind o cantitate fixă“[153)]. „Cît despre o nouă reducere a venitului său, el poate să spună: nihil habeo, nihil curo[*31]. El nu se teme de viitor, pentru că nu are nimic în afară de ceea ce îi este absolut necesar pentru existență. El a ajuns la punctul de înghețare, iar toate calculele fermierului pornesc de la acest fapt. Orice s-ar întîmpla, el n-are parte nici de fericire, nici de nenorocire“[154)].

În 1863 s-a întreprins o anchetă oficială asupra condițiilor de hrană şi de muncă ale criminalilor condamnați la deportare şi la muncă forțată la lucrări publice. Rezultatele au fost publicate în două Cărți Albastre voluminoase.

„O comparație minuțioasă — se spune printre altele — între hrana criminalilor din închisorile Angliei, cea a pauperilor din casele de muncă şi cea a muncitorilor agricoli liberi din aceeaşi țară arată fără putință de tăgadă că cei din prima categorie sînt cu mult mai bine hrăniți decît pauperii şi muncitorii agricoli“[155)], iar „cantitatea de muncă ce i se cere unui condamnat la muncă forțată la lucrări publice reprezintă circa jumătate din munca efectuată de un muncitor agricol obişnuit“[156)].

Cităm cîteva mărturii caracteristice depuse de John Smith, directorul închisorii din Edinburgh.

Nr. 5 056: „Hrana în închisorile engleze este cu mult mai bună decît aceea a muncitorilor agricoli obişnuiți“. Nr. 5 057: „Este un fapt că în Scoția muncitorii agricoli obişnuiți primesc foarte rar carne“. Nr. 3 047: „Ne puteți spune în virtutea cărui fapt este necesar ca criminalii să fie hrăniți cu mult mai bine (much better) decît muncitorii agricoli obişnuiți? — Nu, fireşte“. Nr. 3 048: „Considerați că este indicat să se facă şi alte experiențe pentru ca hrana deținuților condamnați la muncă forțată la lucrări publice să se apropie de cea a muncitorilor agricoli liberi?“[157)]„Muncitorul agricol — ni se spune — ar putea zice: muncesc din greu şi nu am hrană destulă. Cînd eram la închisoare, nu făceam o muncă atît de grea, dar aveam mîncare din belşug, de aceea e mai bine pentru mine să fiu la închisoare decît în libertate“[158)].

Pe baza tabelelor anexate la primul volum al raportului s-a întocmit următorul tabel comparativ.

Cantitatea săptămînală de alimente [158a)]

	Substanțe azotoase *uncii*	Substanțe neazotoase *uncii*	Substanțe minerale *uncii*	Total *uncii*
Criminali din închisoarea din Portland...............................	28,95	150,06	4,68	183,69
Marinari din Marina Regală...	29,63	152,91	4,52	187,06
Soldați................................	25,55	114,49	3,94	143,98
Caretași (muncitori)...........	24,53	162,06	4,23	190,82
Zețari.................................	21,24	100,83	3,12	125,19
Muncitori agricoli................	17,73	118,06	3,29	139,08

Concluziile generale ale comisiei medicale de anchetă din 1863 privind condițiile de alimentație ale claselor lipsite de mijloace sînt deja cunoscute cititorului. El îşi aminteşte că majoritatea familiilor de muncitori agricoli au sub minimul necesar „pentru preîntîmpinarea bolilor de subnutriție". Aceasta este situația îndeosebi în toate districtele eminamente agricole: Cornwall, Devon, Somerset, Wilts, Stafford, Oxford, Berks şi Herts.

„Hrana pe care o primeşte muncitorul agricol — spune doctorul Smith — depăşeşte cantitatea medie, întrucît el însuşi primeşte o parte de mijloace de subzistență cu mult mai mare decît ceilalți membri ai familiei sale, deoarece, dată fiind munca sa, el are absolută nevoie de acest lucru; în districtele mai sărace, lui îi revine aproape toată carnea şi toată slănina. Cantitatea de alimente care îi revine femeii, precum şi copiilor în perioada de creştere, este în multe cazuri şi în mai toate comitatele insuficientă, îndeosebi în ceea ce priveşte substanțele azotoase"[159)].

Argații şi slujnicele care locuiesc chiar la fermieri au hrană din belşug. Numărul lor a scăzut de la 288.277 în 1851 la 204.862 în 1861.

„Munca la cîmp a femeilor — spune doctorul Smith —, oricare i-ar fi dezavantajele, este în condițiile actuale de mare folos pentru familie, căci ea îi asigură mijloace pentru încălțăminte, îmbrăcăminte, plata chiriei şi îi dă posibilitatea să mănînce mai bine"[160)].

Una dintre concluziile cele mai interesante ale acestei anchete a fost aceea că în Anglia muncitorul agricol este cu mult mai prost hrănit decît în celelalte părți ale Regatului Unit („is considerably the worst fed"), ceea ce reiese în mod evident din tabelul de mai jos.

Consumul mediu săptămînal de carbon şi de azot al unui

muncitor agricol

	Carbon *grani*	Azot *grani*	
Anglia	40.673	1.594	
Wales	48.354	2.031	
Scoţia	48.980	2.348	
Irlanda	43.366	2.434	[161)]

„Fiecare pagină din raportul doctorului Hunter — spune doctorul Simon în raportul său oficial cu privire la starea sanitară — dovedeşte că numărul locuinţelor muncitorilor noştri agricoli este insuficient, iar starea lor mizerabilă. Şi sînt mulţi ani de cînd situaţia lor se înrăutăţeşte continuu în această privinţă. Acum pentru un muncitor agricol este cu mult mai greu să găsească o locuinţă, şi, dacă a găsit una, ea corespunde mult mai puţin cerinţelor lui decît, poate, cu secole în urmă. Îndeosebi în ultimii 20—30 de ani, acest rău a progresat rapid, iar condiţiile de locuit ale populaţiei rurale sînt în prezent cît se poate de mizerabile. În afară de cazul cînd cei pe care munca sa îi îmbogăţeşte găsesc de cuviinţă să-l trateze cu un fel de compătimire condescendentă, el e cu totul lipsit de ajutor în această privinţă. Dacă găseşte o locuinţă pe pămîntul pe care îl lucrează, dacă această locuinţă are un aspect omenesc sau este bună doar pentru porci, dacă are o grădiniţă care uşurează mult povara sărăciei, toate acestea nu depind de faptul dacă el acceptă sau este în stare să plătească o chirie corespunzătoare, ci de modul cum alţii cred de cuviinţă «să uzeze de dreptul de a face cu proprietatea lor ceea ce vor». Oricît de mare ar fi o exploatare agricolă, nu există nici o lege care să prevadă că ea trebuie să aibă un anumit număr de locuinţe pentru muncitori şi cu atît mai puţin ca aceste locuinţe să fie acceptabileș de asemenea legea nu-i acordă muncitorului nici cel mai mic drept asupra pămîntului, pentru care munca sa este tot atît de necesară ca şi ploaia şi soarele... Încă o împrejurare notorie apasă greu în balanţă împotriva lui...: influenţa legii cu privire la asistenţa săracilor, cu prevederile ei referitoare la dreptul de domiciliere al săracilor şi la impozitul în folosul săracilor[162)]. Sub influenţa acestei legi, fiecare parohie este cointeresată în reducerea la minimum a numărului muncitorilor agricoli domiciliaţi în raza ei; căci, din nefericire, în loc să-i asigure muncitorului care trudeşte din greu şi familiei sale o situaţie sigură si permanentă, munca agricolă nu face de cele mai multe ori decît să ducă pe o cale mai lungă sau mai scurtă la pauperism, un pauperism care îl urmăreşte pas cu pas, încît orice caz de boală sau chiar un şomaj temporar îl obligă să ceară imediat ajutor parohiei; din această cauză, orice mărire a populaţiei agricole într-o parohie înseamnă, evident, o sporire a impozitelor plătite de parohie în folosul săracilor... Marii proprietari funciari[163)] nu au decît să decidă că nu permit ca pe domeniile lor să se ridice case pentru muncitori, şi au şi scăpat de jumătate din răspundere faţă de săraci. În ce măsură constituţia engleză şi legea au avut drept scop să stabilească acest fel de proprietate funciară absolută, care permite unui landlord ca,

«făcînd ceea ce îi place cu proprietatea sa», să trateze ca pe nişte venetici pe cei care lucrează pămîntul şi să-i alunge de pe teritoriul său, este o problemă pe care nu mi-am propus s-o analizez... Această putere de evicţiune nu este simplă teorie. Ea este exercitată în practică pe scara cea mai largă. Ea este una dintre împrejurările care exercită o influenţă hotărîtoare asupra condiţiilor de locuit ale muncitorului agricol... Proporţiile acestui rău se pot aprecia după ultimul recensămînt, care a arătat că, în pofida creşterii cererii de locuinţe în ultimii 10 ani în 821 de districte din Anglia, demolările au progresat, aşa încît în 1861 populaţia, care sporise cu $5^{1}/_{3}\%$ faţă de 1851, a fost silită să se înghesuie pe o suprafaţă locativă cu $4^{1}/_{2}\%$ mai mică; aici am făcut abstracţie de persoanele care au pierdut dreptul de domiciliere în parohiile în care lucrează... În momentul cînd procesul de depopulare a luat sfîrşit, rezultatul este, spune dr. Hunter, un sat de decor (show-village), în care numărul de cottages este foarte mic şi în care nu au voie să locuiască decît păstori, grădinari şi guarzi silvici, personal permanent care se bucură din partea bunilor stăpîni de un tratament decent, obişnuit pentru această categorie de oameni[164)]. Dar pămîntul trebuie lucrat şi vom vedea că muncitorii care îl lucrează nu locuiesc pe domeniul proprietarului, ci vin dintr-un sat deschis, aflat poate la 3 mile depărtare, unde au fost primiţi de numeroşi mici proprietari de case după ce cottages-urile lor din satele închise au fost distruse. Acolo unde se face totul pentru a se ajunge la acest rezultat, cottages arată prin aspectul lor jalnic soarta la care sînt condamnaţi. Ele se află pe cele mai diferite trepte ale degradării naturale. Atîta timp cît acoperişul se mai ţine, muncitorului i se permite să plătească chirie şi de multe ori el e bucuros că poate să o facă, chiar dacă plăteşte ca pentru o locuinţă bună. Dar nu se face nici o reparaţie, nici o îmbunătăţire, în afară de cele pe care este în stare să le facă locatarul lipsit de mijloace. Dacă în cele din urmă casa nu mai poate fi locuită, înseamni că există încă o casă degradată, iar impozitul în folosul săracilor va fi corespunzător mai mic. În timp ce marii proprietari se eliberează astfel de impozitul în folosul săracilor alungînd populaţia de pe pămînturile lor, oraşelele sau satele deschise cele mai apropiate îi primesc pe muncitorii alungaţi; zic «cele mai apropiate», dar ele se pot afla la 3 sau 4 mile distanţă de ferma la care muncitorul trebuie să trudească zilnic. Astfel, pentru ca el să-şi poată cîştiga pîinea zilnică, la munca de fiecare zi, ca şi cum aceasta ar fi o nimica toată, se mai adaugă un drum zilnic de 6 sau 8 mile. Toată munca cîmpului, pe care o fac femeia şi copiii săi, se efectuează acum în condiţii la fel de grele. Dar acesta nu este singurul neajuns pe care îl are de pe urma faptului că locuieşte departe de locul de muncă. În satele deschise, antreprenorii speculanţi cumpără petice de pămînt, pe care înghesuie cît mai multe magherniţe dintre cele mai ieftine. Şi în aceste locuinţe mizere, care, chiar dacă sînt în cîmp deschis, au aceleaşi caracteristici respingătoare ca şi cele mai proaste locuinţe de la oraş, se adăpostesc muncitorii agricoli din Anglia[165)]. ...Pe de altă parte, nu trebuie să ne închipuim nicidecum că muncitorul care locuieşte chiar pe pămîntul pe care îl lucrează găseşte o locuinţă pe care o merită prin viaţa sa de muncă productivă. Chiar pe domeniile princiare, cottage-ul său este adesea dintre cele mai mizere. Există landlorzi care consideră că un grajd este destul de bun pentru muncitori şi familiile lor şi care totuşi nu se jenează să încaseze pentru asemenea locuinţe o chirie cît mai mare[166)]. Chiar dacă nu este decît o cocioabă dărăpănată cu o singură cameră de dormit, fără sobă, fără latrină, fără ferestre care să poată fi deschise, fără apă în afară de aceea din şanţ, fără grădină, muncitorul este neputincios în faţa acestei nedreptăţi. Iar legile noastre sanitare (The Nuisances Removal Acts) rămîn literă moartă. Aplicarea lor este încredinţată tocmai proprietarilor care dau cu chirie asemenea văgăuni... Nu trebuie ca anumite aspecte mai luminoase, care constituie excepţii, să ne orbească şi să ascundă fapte devenite reguli, fapte care sînt o pată ruşinoasă pentru civilizaţia engleză. Situaţia trebuie să fie într-adevăr catastrofală din moment ce, în pofida faptului evident că locuinţele existente sînt îngrozitoare, observatori competenţi ajung în mod unanim la concluzia că starea lamentabilă generală a locuinţelor reprezintă o calamitate infinit mai mică decît lipsa lor. Sînt mulţi ani de cînd supraaglomerarea locuinţelor muncitorilor agricoli întristează profund nu

numai pe cei care se preocupă de sănătate, dar şi pe toţi cei care ţin la o viaţă decentă şi morală. Într-adevăr, autorii rapoartelor arată mereu cu toţii, în termeni deveniţi stereotipi, că răspîndirea bolilor epidemice în districtele rurale este cauzată de supraaglomerarea locuinţelor, care face ca orice încercare de a stăvili o epidemie să fie cu totul zadarnică. Este de asemenea necontenit relevat faptul că, în pofida numeroaselor influenţe sănătoase ale vieţii la ţară, aglomerarea, care accelerează atît de mult răspîndirea bolilor infecţioase, favorizează şi apariţia bolilor neinfecţioase. Cei care au denunţat această stare de lucruri nu au trecut sub tăcere nici alte laturi rele ale ei. Chiar şi acolo unde iniţial nu s-au ocupat decît de probleme sanitare, ei au fost aproape siliţi să abordeze şi alte aspecte. Atunci cînd arătau cît de frecvente sînt cazurile cînd persoane adulte de ambele sexe, căsătorite şi necăsătorite, sînt înghesuite (huddled) în dormitoare neîncăpătoare, rapoartele lor trebuiau să ducă la convingerea că în condiţiile descrise pudoarea şi decenţa sînt încălcate în modul cel mai brutal şi că inevitabil orice moralitate este distrusă[167]. ...Astfel, în anexa la ultimul meu raport, dr. Ord, raportînd despre izbucnirea epidemiei de tifos la Wing, în Buchinghamshire, menţionează cazul unui tînăr bolnav de tifos, venit din Wingrave. În primele zile ale bolii el a dormit într-o încăpere împreună cu alte nouă persoane. După două săptămîni s-au îmbolnăvit şi alte persoane, iar după cîteva săptămîni cinci din cele nouă persoane s-au îmbolnăvit de tifos şi una a murit! În acelaşi timp, dr. Harvey de la spitalul St. George, care a fost la Wing în timpul epidemiei ca medic particular, vorbeşte în acelaşi sens: «O femeie tînără bolnavă de tifos dormea noaptea în aceeaşi încăpere cu tatăl, cu mama, cu copilul ei nelegitim, cu doi tineri, fraţi ai ei, şi cu două surori, fiecare avînd cîte un copil nelegitim, în total 10 persoane. Cu cîteva săptămîni mai înainte, în aceeaşi încăpere dormiseră 13 persoane»“[168].

Doctorul Hunter a cercetat 5.375 de cottages ale muncitorilor agricoli nu numai în districtele pur agricole, ci în toate comitatele din Anglia. Dintre aceste 5.375 de cottages, 2.195 nu aveau decît o singură cameră de dormit (care de multe ori era în acelaşi timp şi cameră de zi), 2.930 nu aveau decît două, iar 250 aveau mai mult de două. Iată o serie de exemple luate din douăsprezece comitate:

1. Bedfordshire.

Wrestlingworth: Dormitorul are o lungime de circa 12 picioare şi o lăţime de 10 picioare, cu toate că multe sînt mai mici. O căsuţă cu un singur cat e de multe ori împărţită printr-un perete de scînduri în două dormitoare; adesea un pat se află în bucătăria înaltă de 5 picioare şi 6 ţoli. Chiria: 3 l. st. Chiriaşii trebuie să-şi facă singuri latrinele; proprietarul locuinţei pune la dispoziţie doar groapa. Ori de cîte ori cineva îşi construieşte o latrină, aceasta e folosită de toţi vecinii. Casa unui oarecare Richardson era deosebit de frumoasă. Tencuiala de pe pereţi era umflată ca rochia unei cucoane care face o reverenţă. Acoperişul era convex într-o parte şi concav în cealaltă parte. Pe partea concavă stătea, din nefericire, un coş, un burlan strîmb făcut din lut şi din lemn, amintind trompa unui elefant. O prăjină lungă proptea coşul, gata să cadă. Uşa şi fereastra erau în formă de romb. Din 17 case vizitate, numai 4 au mai mult decît o cameră de dormit, şi acestea 4 sînt supraaglomerate. Cottages cu o singură cameră de dormit adăposteau 3 adulţi şi 3 copii sau o pereche căsătorită şi 6 copii etc.

Dunton: Chirii mari de 4—5 l. st., salariul săptămînal al bărbaţilor 10 şilingi. Ei speră că-şi vor scoate banii de chirie din împletiturile de paie pe care le face familia. Cu cît chiria e mai ridicată, cu atît mai mare e numărul celor care trebuie să stea împreună pentru a o plăti. Şase adulţi, care locuiesc cu patru copii într-o cameră de dormit, plătesc 3 l. st. şi 10 şilingi. Casa cea mai ieftină din Dunton, lungă pe din afară de 15 picioare şi lată de 10 picioare, e închiriată cu 3 l. st. Numai una dintre cele 14 case vizitate avea două camere de dormit. La o oarecare depărtare de sat se află o casă ai cărei pereţi exteriori sînt murdăriţi de excrementele

locatarilor; partea de jos a uşii e complet putrezită pe o porţiune de 9 ţoli. Seara această deschizătură este astupată cu cîteva cărămizi aşezate ingenios pe dinăuntru şi acoperite cu o bucată de rogojină. Jumătate din fereastră, cu geam şi cu pervaz, a căzut afară. Aici erau îngrămădiţi, fără nici un fel de mobile, 3 adulţi şi 5 copii. Dunton nu stă mai prost decît restul Biggleswade Union-ului.

2. Berkshire.

Beenham: în iunie 1864, un bărbat, o femeie şi 4 copii trăiau într-un cot (cottage cu un singur cat). O fiică s-a întors de la lucru bolnavă de scarlatină. Ea a murit. Un copil s-a îmbolnăvit şi a murit şi el. Cînd a fost chemat doctorul Hunter, mama şi un copil erau bolnavi de tifos. Tatăl şi un alt copil dormeau afară, dar dificultatea de a se asigura o izolare se vedea din faptul că rufele casei contaminate stăteau grămadă în piaţa supraaglomerată a acestui sat nenorocit, aşteptînd să fie spălate. Chiria pentru casa lui H. este de un şiling pe săptămînă; un singur dormitor pentru soţ, soţie şi 6 copii. O casă, închiriată cu 8 pence (pe săptămînă), lungă de 14 picioare şi 6 ţoli, lată de 7 picioare, iar bucătăria înaltă de 6 picioare; camera de dormit nu are ferestre, nici sobă şi nici o altă deschizătură în afară de cea care dă spre ieşire; casa nu are grădină de zarzavat. Pînă nu de mult locuiau aici un bărbat împreună cu două fete adulte şi un fiu adult; tatăl şi fiul dormeau în pat, iar fetele în săliţă. În timpul cît familia a locuit aici, fiecare dintre ele a avut cîte un copil; una a mers să nască la casa de muncă, iar apoi s-a întors acasă.

3. Bukinghamshire.

30 de cottages pe o suprafaţă de 1.000 de acri, în care trăiesc aici circa 130—140 de persoane. Parohia Bradenham se întinde pe 1.000 de acri; în 1851 ea număra 36 de case şi o populaţie formată din 84 de bărbaţi şi 54 de femei. Această inegalitate numerică dintre sexe a dispărut în 1861, cînd numărul bărbaţilor era de 98, iar cel al femeilor de 87, deci în 10 ani numărul bărbaţilor a crescut cu 14, iar cel al femeilor cu 33. Între timp numărul caselor scăzuse cu 1.

Winslow: este în cea mai mare parte reconstruit într-un stil corespunzător; se pare că cererea de case este mare, deoarece cocioabe sărăcăcioase se închiriază cu 1 şiling şi 1 şiling şi 3 pence pe săptămînă.

Water Eaton: Aici proprietarii, văzînd că populaţia creşte, au distrus circa 20% din casele existente. Întrebat dacă nu ar putea găsi o casă mai aproape, un muncitor sărac care trebuia să facă un drum de vreo 4 mile pînă la locul de muncă a răspuns: „Nu, ei se feresc ca de foc să primească un om cu o familie atît de numeroasă ca a mea“.

Tinker's End, lîngă Winslow: O cameră de dormit pentru 4 adulţi şi 5 copii avea lungimea de 11 picioare, lăţimea de 9 picioare şi înălţimea în punctul cel mai înalt de 6 picioare şi 5 ţoli; alta, avînd lungimea de 11 picioare şi 3 ţoli, lăţimea de 9 picioare şi înălţimea de 5 picioare şi 10 ţoli, adăpostea 6 persoane. Fiecare dintre aceste familii avea mai puţin spaţiu decît cel acordat unui condamnat la galere. Toate casele aveau doar o cameră de dormit şi o singură intrare; apă aveau foarte rar. Chiria săptămînală între 1 şiling şi 4 pence şi 2 şilingi. În cele 16 case vizitate nu era decît un singur om care cîştiga 10 şilingi pe săptă mînă. Cantitatea de aer care revenea unei persoane în cazul arătat era egală cu aceea pe care ar avea-o dacă ar sta închisă noaptea într-o cutie de 4 picioare[3]. E drept că cocioabele vechi au aerisire naturală suficientă.

4. Cambridgeshire.

Gamblingay aparţine mai multor proprietari. Are cele mai dărăpănate cots care pot să existe. Mulţi locuitori fac împletituri de paie. La Gamblingay domneşte o oboseală de moarte, o resemnare deznădăjduită în ceea ce priveşte murdăria. Neglijenţa care se observă în centru devine o adevărată tortură la periferie, la nord şi la sud, unde casele se degradează treptat. Cu toate că nu locuiesc acolo, landlorzii storc tot ce se poate stoarce din acest loc nenorocit. Chiriile sînt foarte ridicate; cîte 8—9 persoane sînt îngrămădite într-o singură cameră de dormit; în 2 cazuri, într-o cămăruţă dorm 6 adulţi cu cîte 1 copil sau 2 copii fiecare.

5. Essex.

În multe parohii din acest comitat, numărul de cottages scade concomitent cu acela al populaţiei. În nu mai puţin de 22 de parohii degradarea caselor nu a oprit totuşi creşterea populaţiei, respectiv n-a avut ca urmare alungarea ei, care are loc pretutindeni sub denumirea de „migraţiune în oraşe“. În Fingringhoe, parohie care se întinde pe o suprafaţă de 3.443 de acri, existau în 1851 145 de case; în 1861 nu mai erau decît 110, dar populaţia nu voia să plece şi reuşea să se înmulţească şi în aceste condiţii. În Ramsden Crays locuiau în 1851 252 de persoane în 61 de case; în 1861 262 de persoane erau înghesuite în 49 de case. În Basildon locuiau în 1851 pe o suprafaţă de 1.827 de acri 157 de persoane în 35 de case, iar la sfîrşitul deceniului 180 de persoane în 27 de case. În parohiile Fingringhoe, South Fambridge, Widford, Basildon şi Ramsden Crays locuiau în 1851 pe 8.449 de acri 1.392 de persoane în 316 case, iar în 1861 pe aceeaşi suprafaţă locuiau 1.473 de persoane în 249 de case.

6. Herefordshire.

Acest mic comitat a avut de suferit de pe urma „spiritului de evicţiune“ mai mult decît oricare alt comitat din Anglia. La Madley, cottages supraaglomerate, constînd de obicei din două camere de dormit, aparţin în mare parte fermierilor. Ei le dau lesne cu chirie cu 3 sau 4 l. st. pe an şi plătesc un salariu săptămînal de 9 şilingi!

7. Huntingdonshire.

Hartford avea în 1851 87 de case; scurt timp după aceea, în această mică parohie cu o suprafaţă de 1.720 de acri au fost distruse 19 cottages. Locuitori: 452 în 1831, 382 în 1851 şi 341 în 1861. Au fost vizitate patrusprezece cottages cu cîte o singură cameră de dormit. Într-una locuiau soţul, soţia, 3 fii adulţi, o fată adultă, 4 copii, în total 10; într-alta 3 adulţi, 6 copii. Una dintre camere în care dormeau 8 persoane era lungă de 12 picioare şi 10 ţoli, lată de 12 picioare şi 2 ţoli şi înaltă de 6 picioare şi 9 ţoli; volumul mediu, fără nişe, era de aproximativ 130 de picioare^3 de persoană. În cele 14 camere de dormit locuiau 34 de adulţi şi 33 de copii. Foarte puţine dintre aceste cottages au o grădină de zarzavat, dar mulţi dintre locatari puteau să arendeze mici parcele cu cîte 10 sau 12 şilingi rood-ul ($^1/_4$ de acru). Aceste parcele se află departe de locuinţă; casele nu au latrine. Familia e nevoită să folosească în acest scop parcela ei, sau — fie-mi iertate cele ce urmează — să se uşureze în sertarul unui dulap. Cînd e plin, este golit acolo unde conţinutul lui e necesar. În Japonia, circuitul acesta fiziologic se face în condiţii mai igienice.

8. Lincolnshire.

Langtoft: Aici, în casa lui Wright, locuieşte un bărbat împreună cu soția sa, cu soacra şi cu 5 copii; casa are bucătărie, spălătorie şi o cameră de dormit deasupra bucătăriei; bucătăria și camera de dormit au o lungime de 12 picioare şi 2 țoli şi o lățime de 9 picioare şi 5 țoli; întreaga suprafață are 21 de picioare şi 3 țoli lungime, 9 picioare şi 5 țoli lățime. Camera de dormit este mansardată. Pereții se îngustează în partea de sus asemenea unei căpățîni de zahăr; numai pe peretele din față este o ferestruică. De ce locuia aici? Fiindcă avea o grădină de zarzavat? Nu, ea era foarte mică. Din cauza chiriei? Nu, ea era ridicată: 1 şiling şi 3 pence pe săptămînă. Casa era aproape de locul de muncă? Nu, ea se afla la o depărtare de 6 mile, astfel că în fiecare zi locatarul ei trebuia să parcurgă pe jos dus şi întors 12 mile. Locuia aici pentru că acest cot era de închiriat şi voia să aibă un cot în care să stea numai el oriunde s-ar afla, la orice preț şi în orice stare. Dăm mai jos o statistică a 12 case din Langtoft, cu 12 dormitoare, 38 de adulți 36 de copii:

12 case din Langtoft

Case	Dormitoare	Adulți	Copii	Numărul de persoane	Case	Dormitoare	Adulți	Copii	Numărul de persoane
1	1	3	5	8	1	1	3	3	6
1	1	4	3	7	1	1	3	2	5
1	1	4	4	8	1	1	2	0	2
1	1	5	4	9	1	1	2	3	5
1	1	2	2	4	1	1	3	3	6
1	1	5	3	8	1	1	2	4	6

9. Kent.

Kennington era extrem de aglomerat în 1859, cînd a izbucit difteria, şi medicul parohiei a efectuat o anchetă oficială asupra situației populației mai sărace. El a stabilit că în această localitate, în care era nevoie de multe brațe de muncă, multe cots fuseseră distruse fără ca în locul lor să se fi clădit altele noi. Într-o circumscripție existau 4 case, denumite birdcages (colivii); fiecare avea 4 camere, cu următoarele dimensiuni în picioare şi țoli:

bucătăria..................................	9,5 × 8,11 × 6,6
spălătoria	8,6 × 4,6 × 6,6
camera de dormit.....................	8,5 × 5,10 × 6,3
camera de dormit.....................	8,3 × 8,4 × 6,3

10. Northamptonshire.

Brixworth, Pitsford şi Floore: în aceste sate vagabondează iarna pe drumuri 20—30 de oameni care nu au de lucru. Fermierii nu-şi lucrează totdeauna îndeajuns terenurile arabile şi grădinile de zarzavat, iar landlordul a găsit de cuviinţă să-şi comaseze toate fermele în 2 sau 3 ferme. De aici lipsa de lucru. În timp ce pămîntul aşteaptă să fie lucrat, muncitorii frustraţi îl privesc cu jind. Istoviţi de muncă în timpul verii şi muritori de foame în timpul iernii, nu e de mirare că spun în dialectul lor: „the parson and gentlefolks seem frit to death at them"[168a].

La Floore există cazuri cînd familii cu cîte 4, 5 şi 6 copii locuiesc într-o cameră de dormit dintre cele mai mici; ditto familii formate din 3 adulţi şi 5 copii sau soţ, soţie, bunic şi 6 copii bolnavi de scarlatină etc.; în două case cu două camere de dormit, 2 familii de cîte 8—9 adulţi.

11. Wiltshire.

Stratton: 31 de case vizitate; 8 nu au decît o singură cameră de dormit; Penhill în aceeaşi parohie. Un cot, închiriat cu 1 şiling şi 3 pence pe săptămînă, este locuit de 4 adulţi şi 4 copii; în afară de pereţi, nu are nimic bun începînd cu pardoseala făcută din pietre cioplite grosolan şi terminînd cu acoperişul de paie putred.

12. Worcestershire.

Aici n-au fost demolate multe case; dar din 1851 pînă în 1861 numărul locatarilor a crescut de la 4,2 la 4,6 de fiecare casă.

Badsey: Multe cots şi grădini de zarzavat. Unii fermieri declară că aceste cots sînt „a great nuisance here, because they bring the poor" (cots sînt un mare rău aici pentru că ele îi aduc pe săraci). Un gentleman declară:

„Săracii nu ar avea nimic de cîştigat; dacă s-ar mai clădi 500 de cots ele ar fi luate imediat, ca pîinea caldă; într-adevăr, cu cît se construiesc ma multe, cu atît se cer mai multe".

Prin urmare, după părerea lui, casele generează locuitori, care fireşte, exercită presiune asupra „mijloacelor locative"; iar doctorul Hunter remarcă:

„Ei bine, săracii aceştia trebuie să vină de undeva, şi întrucît la Badsey nu există nimic care să-i atragă în mod deosebit, cum ar fi, de pildă, filantropia, pe ei îi aduce aici numai groaza de a nu ajunge într-un loc şi mai rău. Dacă ar putea găsi o casă şi un petic de pămînt în apropierea locului lor de muncă, ei ar prefera, desigur, să nu vină la Badsey, unde pentru o palmă de pămînt plătesc de două ori mai mult decît un fermier".

Emigrarea continuă la oraşe, formarea continuă la sate a une populaţii „excedentare" ca urmare a concentrării fermelor arendate, a transformării pămîntului arabil în păşuni, a introducerii maşinilor etc. merg mînă în mînă cu alungarea continuă a populaţiei rurale ca urmare a demolării de cottages. Cu cît un district este mai depopulat, cu atît „suprapopulaţia" lui „relativă" e mai mare, cu atît presiunea exercitată de aceasta asupra mijloacelor de folosire a braţelor de muncă este mai mare, cu atît excedentul absolut al populaţiei rurale faţă de mijloacele ei locative este mai mare, cu atît este deci mai mare la sate suprapopulaţia locală şi aglomerarea, care constituie un pericol permanent de răspîndire a bolilor. Aglomerarea unor mase de oameni în satele şi în aşezările mici împrăştiate corespunde alungării lor forţate de pe pămînturi. Transformarea continuă a muncitorilor agricoli în „excedentari", însoţită, în pofida scăderii numărului lor, de creşterea masei produsului lor, este leagănul pauperismului. Pauperismul care îi ameninţă constituie motivul alungării lor şi principala cauză a condiţiilor de locuit mizerie care le frînge ultima putere de rezistenţă şi-i transformă în simpli sclavi ai

proprietarilor funciari[169)] şi ai fermierilor, astfel că salariul minim devine pentru ei o lege naturală. Pe de altă parte, în pofida „suprapopulației relative“, satul este totuşi insuficient populat. Lucrul acesta nu constituie un fenomen local, nu se întîlneşte numai în localitățile în care exodul spre oraşe, mine, construcții de căi ferate etc. este prea mare, ci pretutindeni atît în timpul secerişului, cît şi primăvara şi vara, în toate perioadele numeroase în care agricultura engleză, foarte îngrijită şi intensivă, are nevoie de brațe de muncă suplimentare. Muncitorii agricoli sînt întotdeauna prea mulți pentru nevoile medii ale agriculturii şi întotdeauna prea puțini pentru nevoile ei excepționale sau temporare[170)]. Din această cauză, în documentele oficiale sînt înregistrate reclamații contradictorii venite din aceleaşi localități, unele relevînd lipsa de brațe de muncă, altele existența unui excedent de brațe de muncă. Lipsa temporară sau locală de brațe de muncă nu are drept consecință o urcare a salariului, ci atragerea femeilor şi a copiilor la munca cîmpului şi micşorarea continuă a vîrstei la care muncitorul începe să lucreze. De îndată ce exploatarea femeilor şi a copiilor capătă o amploare mai mare, ea devine la rîndul ei un nou mijloc pentru trecerea în rîndurile populației excedentare a muncitorilor agricoli de sex masculin şi pentru menținerea salariului lor la un nivel scăzut. În partea de răsărit a Angliei creşte şi se dezvoltă rodul minunat al acestui cercle vicieux[*34], aşa-numitul gangsystem (sistemul cetelor sau al echipelor), despre care voi spune aici cîteva cuvinte[171)].

Sistemul cetelor e răspîndit aproape exclusiv în Lincolnshire, Huntingdonshire, Cambridgeshire, Norfolk, Suffolk şi Nottinghamshire; uneori poate fi întîlnit şi în comitatele învecinate: Northampton, Bedford şi Rutland. Aici luăm ca exemplu Lincolnshire. O mare parte din suprafața acestui comitat este un teren nou; el a fost obținut prin secarea mlaştinilor sau, ca şi în alte comitate menționate din răsăritul țării, a fost smuls mării. Maşina cu abur a făcut minuni la secarea mlaştinilor. Acolo unde altădată erau mlaştini sau nisipişti, se văd acum lanuri de grîu şi se obțin rentele funciare cele mai ridicate. Acelaşi lucru se poate spune şi despre pămînturile aluviale valorificate, ca, de pildă, insula Axholme şi alte parohii de pe malul Trentului. Pe măsură ce apăreau ferme noi, nu numai că nu se clădeau cottages noi, dar se demolau cele vechi, iar muncitorii erau aduşi din satele deschise, aşezate la depărtare de mile de-a lungul şoselelor care şerpuiesc printre dealuri. Înainte vreme numai aici se adăpostea populația pentru a se apăra împotriva îndelungatelor inundații din timpul iernii. Muncitorii care locuiau în permanență la fermele cu o suprafață de 400—1.000 de acri (aici ei se numesc „confined labourers“[*35] sîn folosiți exclusiv la munci agricole permanente şi grele, efectuate cu ajutorul cailor. La fiecare 100 de acri (1 acru = 40,49 ari, sau 1,584 morgeni prusieni) revine în medie abia un cottage. Un arendaș al unui teren mlăştinos (Fenland) a declarat, de pildă, comisiei de anchetă:

„Ferma mea are 320 de acri, numai pămînt arabil. Nu există nici un cottage. Acum la mine locuieşte un singur muncitor. Am patru rîndaşi, care locuiesc în împrejurimi. Munca uşoară care necesită multe brațe este îndeplinită de cete“[172)].

Pămîntul cere multe munci uşoare, ca plivitul, grăpatul, transportarea pe cîmp a îngrăşămintelor, îndepărtarea pietrelor etc. Toate aceste munci sînt efectuate de cete, adică de echipe organizate, care locuiesc în satele deschise.

Ceata este compusă din 10 pînă la 40 sau 50 de persoane, și anume femei, adolescenți de ambe sexe (între 13 şi 18 ani), deși la 13 ani băieții ies de obicei din ceată, în sfîrşit din copii de ambe sexe (între 6 şi 13 ani). În fruntea ei se află gangmaster-ul (şeful), întotdeauna un simplu muncitor agricol, de cele mai mult ori un aşa-zis „terchea-berchea“, o puşlama, un vagabond şi un bețiv, dar cu oarecare spirit de inițiativă şi savoir faire[*36]. El recruteaza ceata, care lucrează sub conducerea lui şi nu sub conducerea fermierului. Cu acesta din urmă el se învoieşte de obicei cu munca în acord, şi venitul său, care în medie nu depăşeşte cu mult pe acela al unui simplu muncitor agricol[173)], depinde aproape în întregime de dibăcia cu care

reuşeşte să stoarcă de la ceata lui cît mai multă muncă într-un timp cît mai scurt. Fermierii au descoperit că femeile nu lucrează cum trebuie decît sub conducerea unui bărbat, dar că, pe de altă parte, dacă au început lucrul, femeile şi copiii muncesc din răsputeri, ceea ce ştia deja Fourier[i)], pe cînd muncitorul adult de sex bărbătesc este destul de şiret ca pe cît posibil să-şi economisească forţele. Şeful umblă de la un domeniu la altul şi găseşte astfel de lucru cetei sale timp de 6—8 luni pe an. Pentru familiile de muncitori este mai avantajos şi mai sigur să aibă de-a face cu el decît cu fermierul, care nu angajează copii decît ocazional. Această împrejurare întăreşte atît de mult influenţa şefului în satele deschise, încît de obicei copiii nu pot fi angajaţi decît prin intermediul lui. Închirierea individuală a copiilor, separat de ceată, constituie o îndeletnicire accesorie a lui.

„Aspectele sumbre" ale sistemului de mai sus sînt munca excesivă a copiilor şi adolescenţilor, drumurile lungi pe care le fac zilnic pînă şi de la domeniile pe care lucrează, situate la 5, 6 şi uneori 7 mile depărtare, şi, în sfîrşit, demoralizarea cetei. Deşi şeful, numit în unele regiuni „the driver" (gonaciul), este înarmat cu o bîtă, el face numai arareori uz de ea; plîngerile împotriva unui tratament brutal constituie excepţii. El este un suveran democrat sau ceva asemănător vrăjitorului din Hameln. El are deci nevoie de popularitate în rîndurile supuşilor săi şi-i cîştigă pe aceştia datorită vieţii de nomad care înfloreşte sub oblăduirea lui. Un libertinaj grosolan, o destrăbălare zgomotoasă şi neruşinarea cea mai cinică domnesc în rîndurile cetei. Şeful plăteşte de obicei lefurile într-o cîrciumă şi apoi se întoarce acasă pe două cărări, în fruntea cetei, sprijinit de o parte şi de alta de cîte o femeie voinică şi urmat de copiii şi de adolescenţii care fac glume şi cîntă cîntece batjocoritoare şi obscene. La întoarcere are loc ceea ce Fourier numeşte „fanerogamie"[188]. Cazuri cînd fete de 13 şi 14 ani rămîn însărcinate cu tovarăşii lor de aceeaşi vîrstă sînt frecvente. Satele deschise care furnizează contingentele cetei devin adevărate Sodome şi Gomore[174)] şi dau de două ori mai mulţi copii nelegitimi decît tot restul regatului. Am arătat mai sus care este moralitatea după căsătorie a fetelor crescute la această şcoală. Copiii lor, în cazul cînd nu sînt răpuşi de opiu, sînt recruţii predestinaţi a cetelor.

Ceata, în forma ei clasică descrisă mai sus, se numeşte ceată publică, comună sau ambulantă (public, common or tramping gang). În afară de aceasta există şi cete particulare (private gangs). Ele au aceeaşi compoziţie ca şi ceata comună, dar numără mai puţini membri; aceştia nu muncesc sub conducerea unui şef, ci sub conducerea unui argat bătrîn pe care fermierul nu-l poate utiliza mai bine. Aici spiritul boem dispare, dar, după toate mărturiile, retribuirea muncii şi tratamentul copiilor sînt mai proaste.

Sistemul cetelor, care în ultimii ani[175)] se extinde tot mai mult, nu există, desigur, de dragul şefului. El există pentru îmbogăţirea marilor fermieri[176)] şi, respectiv, a landlorzilor[177)]. Pentru fermier nu există o metodă mai ingenioasă de a-şi reduce numărul de muncitori mult sub nivelul normal şi de a avea totuşi în permanenţă la dispoziţie mîna de lucru suplimentară pentru orice munci suplimentare, de a obţine cît mai multă muncă, cu cît mai puţini bani[178)] şi de a transforma în „excedentari" pe muncitorii adulţi de sex masculin. După aceste explicaţii se înţelege de ce, pe de o parte, se recunoaşte că muncitorul agricol suferă într-o măsură mai mare sau mai mică din cauza şomajului, iar pe de altă parte se declară că sistemul cetelor este „necesar" din cauza lipsei de muncitori de sex masculin şi a strămutării lor în oraşe[179)]. Cîmpul plivit de buruieni şi neghina umană din Lincolnshire etc. sînt cei doi poli opuşi ai producţiei capitaliste[180)].

f) Irlanda

În încheierea acestui capitol trebuie să mai aruncăm o privire asupra Irlandei. Ne vom referi în primul rînd la faptele care interesează aici.

Populaţia Irlandei a ajuns în 1841 la 8.222.664 de locuitori, a scăzut în 1851 la 6.623.985, în 1861 la 5.850.309, iar în 1866 la 5.500.000, adică aproximativ nivelul din 1801. Scăderea a început în anul de foamete 1846 şi în mai puţin de 20 de ani Irlanda a pierdut peste $^{5}/_{16}$ din întreaga ei populaţie[181)]. Numărul total al emigranţilor din mai 1851 pînă în iulie 1865 era de 1.591.487; în ultimii cinci ani, 1861—1865, era de peste o jumătate de milion. Numărul caselor locuite a scăzut în perioada 1851—1861 cu 52.990. Din 1851 pînă în 1861 numărul fermelor cu o suprafaţă de 15—30 de acri a crescut cu 61.000, al fermelor cu o suprafaţă de peste 30 de acri cu 109.000, în timp ce numărul total al fermelor a scăzut cu 120.000, scădere care se datora deci exclusiv dispariţiei fermelor cu o suprafaţă de mai puţin de 15 acri, cu alte cuvinte centralizării lor.

Scăderea numărului populaţiei, fireşte, a fost însoţită în general de o scădere a masei produselor. Pentru ceea ce ne interesează pe noi este suficient să examinăm cei 5 ani dintre 1861 şi 1865, în timpul cărora au emigrat peste o jumătate de milion de locuitori, iar cifra absolută a populaţiei a scăzut cu peste $^{1}/_{3}$milion. (Vezi tabelul A.)

Tabelul A

Şeptelul de vite

Anul	*Cai*		*Vite cornute mari*		
	total	scădere	total	scădere	creştere
1860....	619.811	—	3.606.374	—	—
1861....	614.232	5.579	3.471.688	134.686	—
1862....	602.894	11.338	3.254.890	216.798	—
1863....	579.978	22.916	3.144.231	110.659	—
1864....	562.158	17.820	3.262.294	—	118.063
1865....	557.867	14.291	3.493.414	—	231.120

Anul	*Oi*			*Porci*		
	total	scădere	creştere	total	scădere	creştere
1860....	3.542.080	—	—	1.271.072	—	—

1861....	3.556.050	—	13.970	1.102.042	169.030	—
1862....	3.456.132	99.918	—	1.154.324	—	52.282
1863....	3.308.204	147.928	—	1.067.458	86.866	—
1864....	3.366.941	—	53.737	1.058.480	8.978	—
1865....	3.688.742	—	321.801	1.299.893	—	241.413

Din tabelul de mai sus rezultă:

Cai	*Vite cornute mari*	*Oi*	*Porci*
Scădere absolută	Scădere absolută	Creştere absolută	Creştere absolută
71.944	112.960	146.662	28.821[182]

Să examinăm acum agricultura, care furnizează mijloacele de subzistenţă pentru oameni şi pentru vite. În tabelul B se indică scăderea şi creşterea anuală în comparaţie cu anul precedent. La cereale figurează grîul, ovăzul, orzul, secara, fasolea şi mazărea, la legume cartofii, napii, sfecla, varza, morcovii, păstîrnacul, borceagul etc.

Tabelul B

Creşterea sau scăderea suprafeţei cultivate şi a fîneţelor (respectiv păşuni) în acri

	Cereale	Legume		Păşuni și trifoi		In		Suprafaţa totală care serveşte pentru agricultură şi creşterea vitelor	
Anul	scădere	scădere	creştere	scădere	creştere	scădere	creştere	scădere	creştere
1861....	15.701	36.974	—	47.969	—	—	19.271	81.373	—
1862....	72.734	74.785	—	—	6.623	—	2.055	138.841	—
1863....	144.719	19.358	—	—	7.724	—	63.922	92.431	—
1864....	122.437	2.317	—	—	47.486	—	87.761	—	10.493
1865.....	72.450	—	25.421	—	68.970	50.159	—	28.218	—

1861-65	428.041	108.013	82.834	122.850	339.37

În 1865 suprafața „pășunilor" a crescut pînă la 127.470 de acri, îndeosebi datorită faptului că suprafața „pîrloagelor şi a turbăriilor" s-a redus cu 101.543 de acri. Comparînd anul 1865 cu anul 1864, constatăm la cereale o scădere de 246.667 de cuarteri, dintre care 48.999 la grîu, 166.605 la ovăz, 29.892 la orz etc.; la cartofi constatăm o scădere de 446.398 de tone, cu toate că suprafața cultivată a crescut în 1865 etc. (vezi tabelul C.)

De la mişcarea populației şi a producției agricole din Irlanda trecem la mişcarea din punga landlorzilor, a marilor fermieri şi a capitaliştilor industriali din această țară. Ea se reflectă în scăderea şi creşterea impozitului pe venit. Pentru înțelegerea tabelului D menționăm că rubrica D (profituri cu excepția celor ale fermierilor) cuprinde şi aşa-zisele profituri „profesionale", adică veniturile avocaților, ale medicilor etc, şi că rubricile C şi E, nespecificate aici, cuprind veniturile funcționarilor, ale ofițerilor, ale sinecuriştilor statului, ale creditorilor statului etc.

Tabelul C

Creşterea sau scăderea suprafeței cultivate, a produsului la acru şi a produsului total în 1865 în comparație cu 1864[183)]

Produsul	Suprafața cultivată în acri		Creştere sau scădere în 1865		Produsul la acru		Creştere sau scădere în 1865		Produsul total		Creştere sau scădere în 1865	
	1864	1865	+	-	1864	1865	+	-	1864	1865	+	-
					cwt.	cwt.	cwt.	cwt.	cuarteri	cuarteri	cuarteri	cuarteri
Grîu.......	276.483	266.989	—	9.494	13,3	13,0	—	0,3	875.782	826.783	—	48.999
Ovăz....	1.814.886	1.735.228	—	69.658	12,1	12,3	0,2	—	7.826.332	7.659.727	—	166.605
Orz......	172.700	177.102	4.402	—	15,9	14,9	—	1,0	761.909	732.017	—	29.892
Orzoaică..	8.894	10.091	1.197	—	16,4	14,8	—	1,6	15.160	13.989	—	1.171
Secară....					8,5	10,4	1,9	—	12.680	18.364	5.684	—

					tone	tone	tone	tone	tone	tone	tone	tone
Cartofi....	1.039.724	1.066.260	26.536	—	4,1	3,6	—	0,5	4.312.388	3.865.990	—	446.398
Napi.......	337.355	334.212	—	3.143	10,3	9,9	—	0,4	3.467.569	3.301.683	—	165.976
Sfeclă....	14.073	14.389	316	—	10,5	13,3	2,8	—	147.284	191.937	44.653	—
Varză....	31.821	33.622	1.801	—	9,3	10,4	1,1	—	297.375	350.252	52.877	—
In..........	301.693	251.433	—	50.260	34,2*	25,2*	—	9,0*	64.506	39.561	—	24.945
Fîn........	1.609.569	1.678.493	68.924	—	1,6	1,8	0,2	—	2.607.153	3.068.707	461.554	—

* Stone = 14 pfunzi.

Tabelul D

Venituri supuse impozitului pe venit în l. st.[184)]

	1860	1861	1862	1863	1864	1865
Rubrica A Renta funciară.........	12.893.829	13.003.554	13.398.938	13.494.091	13.470.700	13.801.616
Rubrica B Profitul fermierilor.....	2.765.387	2.773.644	2.937.899	2.938.823	2.930.874	2.946.072
Rubrica D Profituri industriale...	4.891.652	4.836.203	4.858.800	4.846.497	4.546.147	4.850.199
Totalul rubricilor A—E	22.962.885	22.998.394	23.597.574	23.658.631	23.236.298	23.930.340

La rubrica D, creşterea medie anuală a venitului reprezenta în 1853—1864 numai 0,93%, pe cînd în Marea Britanie ea reprezenta în aceeaşi perioadă 4,58%. Tabelul următor arată repartiţia profitului (fără profitul fermierilor) în anii 1864 şi 1865:

Tabelul E

Rubrica D. Venituri provenite din profituri (peste 60 l. st.) în Irlanda[185)]

	1864		1865	
	L.st.	Persoane	L.st.	Persoane
Venit anual total.......................	4.368.610	17.467	4.669.979	18.081
Venituri anuale de peste 60 l.st. şi sub 100 l.st..........................	238.726	5.015	222.575	4.703
Din venitul anual total..............	1.979.066	11.321	2.028.571	12.184
Rest din venitul anual total......	2.150.818	1.131	2.418.833	1.194
Din care..................................	1.073.906	1.010	1.097.927	1.044
	1.076.912	121	1.320.906	150
	430.535	95	584.458	122
	646.377	26	736.448	28
	262.819	3	274.528	3

Anglia, ţară cu o producţie capitalistă dezvoltată şi prin excelenţă industrială, ar fi pierit în urma unei pierderi de populaţie ca aceea pe care a suferit-o Irlanda. Dar Irlanda nu este în momentul de faţă decît un district agricol al Angliei, despărţit de ea printr-un canal lat, district care-i furnizează cereale, lînă, vite, muncitori şi soldaţi.

Depopularea a făcut ca mult pămînt să rămînă necultivat, a redus foarte mult cantitatea de produs agricol[186)] şi, deşi creşterea vitelor s-a extins, în unele ramuri ale acesteia se constată o

scădere absolută, iar în altele o creştere care abia merită să fie menționată şi care este întreruptă permanent de scăderi. Cu toate acestea, o dată cu scăderea numărului populației, renta funciară şi profitul fermierilor au crescut continuu, acesta din urmă totuşi nu atît de constant ca prima. Cauza este uşor de înțeles. Pe de o parte, datorită comasării fermelor şi transformării terenurilor arabile în păşuni, o parte tot mai mare din produsul total s-a transformat în plusprodus. Plusprodusul a crescut, deşi produsul total din care el constituie o parte a scăzut. Pe de altă parte, valoarea în bani a acestui plusprodus a crescut şi mai rapid decît masa lui, datorită faptului că în ultimii 20 de ani, şi îndeosebi în ultimii 10 ani, prețul de piață al cărnii, al lînii etc. din Anglia a crescut tot mai mult.

Mijloacele de producție fărîmițate care servesc producătorilor ca mijloace de muncă şi mijloace de subzistență, fără a fi valorificate prin încorporarea de muncă a altuia, nu sînt capital, după cum produsul consumat de propriul său producător nu este marfă. Dacă o dată cu masa populației a scăzut şi masa mijloacelor de producție folosite în agricultură, masa capitalului folosit în agricultură a crescut, pentru că o parte din mijloacele de producție mai înainte fărîmițate a fost transformată în capital.

Capitalul total al Irlandei investit în afara agriculturii, în industrie şi în comerț, a fost acumulat în ultimele două decenii în mod lent, cu mari şi continue oscilații. Cu atît mai rapid s-a dezvoltat însă concentrarea părților lui componente individuale. În sfîrşit, oricît de redusă a fost creşterea lui absolută, el a crescut relativ în raport cu numărul populației, care a scăzut.

Aşadar, sub ochii noştri se desfăşoară aici pe scară largă un proces cum nu şi-ar fi putut dori mai frumos economia ortodoxă pentru confirmarea dogmelor ei, potrivit cărora mizeria este rezultatul suprapopulației absolute, iar echilibrul se restabileşte prin depopulare. Ne găsim în fața unei experiențe care are cu totul altă importanță decît ciuma de la mijlocul secolului al XIV-lea, atît de preamărită de adepții lui Malthus[189]. În treacăt fie spus, dacă în sine era o naivitate pedantă să aplici etalonul secolului al XIV-lea la relațiile de producție şi la relațiile demografice corespunzătoare din secolul al XLX-lea, pe lîngă această naivitate se mai scăpa din vedere şi faptul că dacă de o parte a Canalului Mînecii, în Anglia, ciuma şi depopularea care a însoțit-o au fost urmate de eliberarea şi de îmbogățirea populației rurale, de cealaltă parte, în Franța, ele au avut drept consecință accentuarea aservirii şi a mizeriei[186a)].

În 1846 foametea a decimat în Irlanda peste 1.000.000 de oameni, dar exclusiv săraci. Ea a lăsat neştirbită avuția țării. Emigrația care i-a urmat şi care durează de douăzeci de ani, fiind şi astăzi încă în plină creştere, n-a distrus, ca de pildă războiul de 30 de ani, o dată cu oamenii şi mijloacele lor de producție. Geniul irlandez a descoperit o metodă absolut nouă pentru a transporta ca prin farmec un popor sărac la mii de mile de locul tragediei lui. Emigranții stabiliți în Statele Unite trimit acasă în fiecare an bani de drum celor rămaşi în țară. Fiecare grup care emigrează anul acesta atrage după sine alt grup în anul următor. Aşadar, emigrația, în loc să coste ceva Irlanda, constituie, dimpotrivă, unul dintre cele mai rentabile capitole ale operațiilor de export ale ei. Emigrația este, în sfîrşit, un proces sistematic, care nu face un gol temporar în masa populației, ci înghite anual un număr de oameni mai mare decît acela pe care îl compensează creşterea naturală a populației, astfel că nivelul absolut al populației scade an de an[186b)].

Care au fost consecințele pentru cei rămaşi, pentru muncitorii irlandezi scăpați de suprapopulație? Consecințele au fost că suprapopulația relativă este astăzi tot atît de mare ca înainte de 1846, că salariul e tot atît de scăzut şi munca a devenit şi mai grea, că mizeria de la sate duce spre o nouă criză. Cauzele sînt simple. Revoluția în agricultură merge mînă în mînă cu emigrația. Producția suprapopulației relative merge mult mai rapid decît scăderea absolută a populației. O privire asupra tabelului C ne arată că transformarea terenurilor arabile în păşuni trebuia să aibă în Irlanda repercusiuni mai puternice decît în Anglia. Aici, o dată cu

creşterea vitelor se dezvoltă producția de nutrețuri; în Irlanda ea scade. În timp ce întinderi mari de pămînt înainte cultivate sînt lăsate în paragină sau sînt transformate în păşuni permanente, o mare parte din pîrloage, înainte nefolosite, şi o mare parte din turbării servesc acum la extinderea creşterii vitelor. Fermierii mici şi mijlocii — îi includ aici pe toți cei care nu cultivă mai mult de 100 de acri — continuă să reprezinte circa $^{8}/_{10}$ din numărul total al fermierilor[186c)]. Concurența producției agricole capitaliste exercită asupra lor o presiune mult mai mare decît înainte şi, ca urmare, ei furnizează în mod permanent noi recruți clasei muncitorilor salariați. Unica mare industrie a Irlandei, industria inului, necesită relativ puțini muncitori adulți de sex masculin şi ocupă în genere, cu toată extinderea ei ca urmare a scumpirii bumbacului în 1861—1866, numai o parte relativ neînsemnată a populației. Ca oricare altă industrie mare, ea produce în permanență, prin fluctuații neîntrerupte în propria ei sferă, o suprapopulație relativă, chiar dacă masa de muncitori pe care ea o absoarbe creşte în mod absolut. Mizeria populației rurale este piedestalul pe care se ridică fabricile uriaşe de cămăşi etc., a căror armată de muncitori este răspîndită în cea mai mare parte la sate. Regăsim aici sistemul deja descris al muncii la domiciliu, care, prin munca excesivă și prost plătită, constituie un mijloc sistematic pentru crearea de muncitori „excedentari“. În sfîrşit, deşi scăderea numărului populației nu are aici urmări atît de dezastruoase ca într-o țară cu producție capitalistă dezvoltată, ea nu are loc nici fără repercusiuni continue asupra pieței interne. Breşele pe care le creează emigrația nu reduc numai cererea locală de brațe de muncă, ci şi veniturile micilor negustori, ale meseriaşilor, ale micilor întreprinzători în genere. Aceasta este cauza reducerii veniturilor între 60 şi 100 l. st. din tabelul E.

O prezentare clară a situației zilerilor agricoli din Irlanda se găseşte în rapoartele inspectorilor irlandezi care controlează aplicarea legii cu privire la asistența săracilor (1870)[186d)]. Funcționari ai unui regim care nu se menține decît cu ajutorul baionetelor și al stării de asediu, uneori declarată fățiş, alteori disimulată, ei trebuie să se exprime, spre deosebire de colegii lor din Anglia, cu multă precauție şi, totuşi, nu permit guvernului lor să-şi facă iluzii. Potrivit datelor lor, nivelul salariului, încă foarte scăzut la sate, a crescut totuşi în ultimii douăzeci de ani cu 50—60% şi este acum în medie de 6 pînă la 9 şilingi pe săptămînă. În spatele acestei sporiri aparente se ascunde însă o scădere reală a salariului, căci această sporire nici nu compensează măcar creşterea prețului mijloacelor de subzistență necesare survenită între timp; dovadă: următorul extras din conturile oficiale ale unei case de muncă din Irlanda.

Cheltuielile săptămînale medii pentru întreținerea unui om

Anul	Hrană	Îmbrăcăminte	Total
De la 29 sept. 1848 pînă la 29 sept. 1849	1 ş. $3^{1}/_{4}$ p.	0 ş. 3 p.	1 ş. $6^{1}/_{4}$ p.
De la 29 sept. 1868 pînă la 29 sept. 1869	2 ş. $7^{1}/_{4}$ p.	0 ş. 6 p.	3 ş. $1^{1}/_{4}$ p.

Prețul mijloacelor de subzistență necesare este, aşadar, aproape de două ori, iar acela al îmbrăcămintei exact de două ori mai ridicat decît acum douăzeci de ani.

Chiar făcînd abstracție de această disproporție, simpla comparare a nivelurilor salariului, exprimat în bani, este departe de a ne duce la concluzii juste. Înainte de foamete, la sate cea

mai mare parte a salariilor se plăteau în natură şi numai o mică parte în bani; în prezent plata în bani este o regulă generală. Chiar din acest fapt rezultă că, indiferent de dinamica salariului real, expresia lui în bani trebuia să crească.

„Înainte de foamete, zilerul agricol avea un petic de pămînt pe care cultiva cartofi şi creştea porci şi păsări. În prezent el trebuie să-şi cumpere toate mijloacele de subzistenţă şi nu mai are nici veniturile din vînzarea porcilor, a păsărilor şi ouălor"[187)].

Într-adevăr, înainte muncitorii agricoli se confundau cu micii fermieri şi nu alcătuiau de obicei decît ariergarda fermelor mijlocii şi mari la care găseau de lucru. Abia în urma catastrofei din 1846 ei au început să constituie o parte a clasei muncitorilor salariaţi propriu-zişi, o pătură deosebită, care nu mai era legată de patron decît prin relaţii băneşti.

Ştim care erau condiţiile lor de locuit înainte de 1846. De atunci ele s-au înrăutăţit şi mai mult. O parte din zilerii agricoli, care se micşorează însă din zi în zi, continuă să locuiască pe pămînturile fermierilor în cottages supraaglomerate, mult mai îngrozitoare decît ceea ce există mai îngrozitor în districtele agricole din Anglia. Aceasta este situaţia pretutindeni, cu excepţia cîtorva localităţi din Ulster; aceasta este situaţia în sud, în comitatele Cork, Limerick, Kilkenny etc.; în est, în Wicklow, Wexford etc.; în centru, în King's şi Queen's County, Dublin etc.; în nord, în Down, Antrim, Tyrone etc.; în vest, în Sligo, Roscommon, Mayo, Galway etc. „Este o ruşine — spune unul dintre inspectori — pentru religia şi civilizaţia acestei ţări"[187a)]. Pentru ca zilerii să se simtă mai bine în văgăunile lor, li se confiscă sistematic petice de pămînt pe care le au din timpuri imemoriale.

„Conştiinţa acestei stări de urgisire în care sînt ţinuţi de proprietarii funciari şi de administratorii lor a trezit la zilerii agricoli sentimentul corespunzător de antagonism şi de ură împotriva acelora care îi tratează ca rasă lipsită de drepturi"[187a)].

Primul act al revoluţiei în agricultură a fost distrugerea pe scară foarte largă şi ca la comandă a cocioabelor aflate pe cîmpurile lucrate de ei. Mulţi muncitori s-au văzut siliţi să-şi caute adăpost la sate şi la oraşe. Acolo au fost azvîrliţi, asemenea unor vechituri, în poduri, cocioabe, pivniţe şi în văgăunile din cartierele cele mai mizere. Mii de familii irlandeze, cărora, chiar după mărturiile englezilor pătrunşi de prejudecăţi naţionale, le sînt caracteristice un puternic ataşament faţă de căminul lor, o veselie senină şi puritatea moravurilor, s-au trezit astfel transplantate în aceste pepiniere ale viciului. Bărbaţii sînt nevoiţi să-şi caute acum de lucru la fermierii din vecinătate, care îi angajează numai cu ziua, adică pe baza celei mai precare forme de salariu; în afară aceasta,

„ei au acum de străbătut drumuri lungi pînă la fermă şi înapoi, de multe ori uzi pînă la piele şi expuşi la tot felul de adversităţi, care atrag adesea după sine extenuarea, boala şi deci mizeria"[187b)].

„Oraşele trebuiau să primească an de an surplusul de muncitori din districtele rurale"[187c)], şi după toate acestea este de mirare „că la oraşe şi în localităţile mici există un surplus de muncitori în timp ce la sate e lipsă de muncitori!"[187d)] Adevărul este că această lipsă nu se face simţită decît „în perioadele de munci agricole urgente, primăvara şi toamna, în timp ce în restul anului mulţi muncitori rămîn fără lucru"[187e)], că „după strînsul recoltei, din octombrie pînă în primăvară, cu greu pot găsi ceva de lucru"[187f)] şi că chiar atunci cînd au de lucru „ei pierd adesea zile întregi şi în munca lor intervin tot felul de întreruperi"[187g)].

Aceste consecinţe ale revoluţiei în agricultură, adică ale transformării terenurilor arabile în păşuni, ale folosirii maşinilor, ale celor mai stricte economii de muncă etc., sînt agravate încă şi mai mult de landlorzii-model, care, în loc să-şi cheltuiască renta în străinătate, binevoiesc să trăiască în Irlanda pe domeniile lor. Pentru a nu viola legea cererii şi ofertei, aceşti domni storc

„acum aproape întregul necesar de muncă de la micii fermieri, care sînt astfel siliți să muncească pentru landlorzii lor în schimbul unui salariu în general mai mic decît acela plătit zilerilor obişnuiți, fără să mai vorbim de neplăcerile şi de pagubele pe care le au fiindcă sînt siliți să-şi neglijeze propriile lor ogoare în perioada critică a însămînțărilor sau a culesului“[187h)].

Nesiguranța şi neregularitatea muncii, şomajul frecvent şi prelungit, toate aceste simptome ale unei suprapopulații relative figurează, aşadar, în rapoartele inspectorilor care controlează aplicarea legii cu privire la asistența săracilor ca un flagel al proletariatului agricol irlandez. Ne amintim că fenomene asemănătoare am întîlnit şi la proletariatul agricol englez. Deosebirea constă în faptul că în Anglia, țară industrială, armata industrială de rezervă se recrutează la sate, pe cînd în Irlanda, țară agricolă, armata agricolă de rezervă se recrutează la oraşe, unde se refugiază muncitorii agricoli alungați de la sate. În Anglia, muncitorii agricoli excedentari devin muncitori de fabrică; în Irlanda însă, muncitorii agricoli alungați la oraşe, deşi exercită presiune asupra salariilor de aici, rămîn totuşi muncitori agricoli şi, în căutare de lucru, se reîntorc mereu la sate.

Autorii rapoartelor oficiale rezumă în felul următor situația materială a zilerilor agricoli:

„Deşi trăiesc extrem de modest, salariul abia le ajunge ca să acopere cheltuielile pentru hrană şi locuință ale lor şi ale familiilor lor; pentru îmbrăcăminte le trebuie alte venituri... Condițiile de locuit şi toate celelalte lipsuri fac ca această clasă să fie expusă în mod deosebit tifosului şi tuberculozei“[187i)].

De aceea nu este de mirare că, potrivit mărturiei unanime a autorilor rapoartelor, în rîndurile acestei clase mocneşte o nemulțumire sumbră, că ea doreşte reîntoarcerea trecutului, că urăşte prezentul, că priveşte cu deznădejde viitorul, „cade uşor sub influența dăunătoare a demagogilor“ şi trăieşte doar cu gîndul de a emigra în America. Iată în ce loc binecuvîntat s-a transformat înverzita Erin[190] datorită panaceului malthusian, depopularea!

Un singur exemplu e suficient pentru a ilustra bunul trai al muncitorilor manufacturieri irlandezi:

„În recenta mea inspecție în nordul Irlandei — spune inspectorul de fabrici englez Robert Baker[i)] — m-au impresionat eforturile unui muncitor irlandez calificat de a da o bună educație copiilor săi din mijloacele sale foarte reduse. Voi reproduce textual spusele lui. Că e muncitor calificat se vede din faptul că e folosit la confecționarea de articole pentru piața din Manchester. Johnson: Sînt beetler[*38] şi lucrez de la 6 dimineața pînă la 11 noaptea, de luni pînă vineri; sîmbătă terminăm lucrul la 6 seara şi avem 3 ore pentru masă și odihnă. Am 5 copii. Pentru munca pe care o fac primesc 10 şilingi şi 6 pence pe săptămînă; soția mea lucrează de asemenea şi primeşte 5 şilingi pe săptămînă. Fetița cea mai mare, de 12 ani, are grijă de gospodărie. Ea ne găteşte și este singurul nostru ajutor. Ea îi pregăteşte pe cei mici cînd pleacă la şcoală. Soția mea se scoală şi pleacă o dată cu mine. O fată care trece pe lîngă casa noastră mă trezeşte la 5 şi jumătate dimineața. Nu mîncăm nimic înainte de a pleca la lucru. Peste zi fetița de 12 ani îngrijeşte de cei mici. Dimineața mîncăm la 8 şi în acest scop venim acasă. O dată pe săptămînă bem ceai; în restul zilelor mîncăm o fiertură (stirabout), uneori din făină de ovăz, alteori din făină de porumb, după cum sîntem în stare să ne procurăm una sau alta. Iarna avem, în afară de făina de porumb, puțin zahăr şi apă. Vara culegem cei cîțiva cartofi pe care îi cultivăm singuri pe un petic de pămînt şi, cînd s-au terminat, ne întoarcem la fiertură. Aşa este zi de zi tot anul, fie duminică, fie zi de lucru. Seara, după ce termin munca, sînt întotdeauna foarte obosit. Foarte rar se întîmplă să avem o bucățică de carne. Trei dintre copiii noștri merg la şcoală şi plătim 1 pence pe săptămînă pentru fiecare. Chiria este 9 pence pe săptămînă, turba şi încălzitul ne costă cel puțin 1 şiling şi 6 pence în două săptămîni“[188)].

Acestea sînt salariile irlandeze, aceasta este viața irlandezilor!

Într-adevăr, mizeria din Irlanda este din nou problema la ordinea zilei în Anglia. La sfîrşitul anului 1866 şi începutul a lui 1867, lordul Dufferin[i], unul dintre marii magnați funciari irlandezi, şi-a propus să soluționeze problema în coloanele ziarului „Times“. „Ce gest uman din partea unui mare domn!“[191]

Din tabelul E s-a văzut că în timp ce în 1864, dintr-un profit total de 4.368.610 l. st., trei maeştri în arta de a stoarce plusvaloare au băgat în buzunar numai 262.819, în 1865 dintr-un profit total de 4.669.979 l. st. aceiaşi trei virtuoşi ai „abstinenței“ au băgat în buzunar 274.528 l. st., în 1864 26 au băgat în buzunar 646.377 l. st., în 1865 28 au băgat în buzunar 736.448 l. st., în 1864 121 au băgat în buzunar 1.076.912 l. st., în 1865 150 au băgat în buzunar 1.320.906 l. st., în 1864 1.131 au băgat în buzunar 2.150.818 l. st., aproape jumătate din profitul total anual, în 1865 1.194 au băgat buzunar 2.418.833 l. st., mai mult de jumătate din profitul total anual. Dar partea leului din renta națională anuală, pe care o înghite un număr infim de magnați funciari în Anglia, Scoția şi Irlanda, este atît de anormal de mare, încît înțelepciunea de stat britanică socoteşte nimerit să nu publice material statistic cu privire la repartiția rentei funciare, aşa cum publică cu privire la repartiția profitului. Lordul Dufferin este unul dintre aceşti magnați funciari. A crede că rentele şi profiturile pot fi vreodată „excedentare“ sau că abundența lor are o anumită legătură cu abundența mizeriei poporului este, desigur, o idee pe cît de „puțin respectabilă“, pe atît de „nesănătoasă“ (unsound). Dumnealui ia în considerare numai faptele. Iar faptele arată că, pe măsură ce populația Irlandei scade, rentele irlandeze cresc, că depopularea îi „prieşte“ proprietarului funciar, deci şi pămîntului, deci şi poporului, care nu e decît o anexă a pămîntului. Aşadar, lordul declară că Irlanda continuă să fie suprapopulată şi că emigrarea are loc prea încet. Pentru a fi pe deplin fericită, Irlanda trebuie să mai scape de cel puțin $^{1}/_{3}$ de milion de muncitori. Să nu vă închipuiți cumva că acest lord, care pe deasupra are şi veleități de poet, e vreun medic din şcoala lui Sangrado[i], care, ori de cîte ori vedea că starea bolnavului său nu se ameliorează, prescria să i se ia sînge şi iar sînge, pînă cînd pacientul, pierzîndu-şi tot sîngele din vine, se vindeca definitiv. Lordul Dufferin cere o nouă luare de sînge de numai $^{1}/_{3}$ de milion de oameni în loc de circa 2.000.000, fără de care în Erin într-adevăr nu va fi posibilă împărăția de o mie de ani. Faptul acesta poate fi uşor dovedit.

Numărul şi suprafața fermelor arendate în Irlanda în 1864

1		2		3		4	
Ferme cu mai puțin de un acru		Ferme cu 1—5 acri		Ferme cu 5—15 acri		Ferme cu 15—30 de acri	
Numărul	*Acri*	*Numărul*	*Acri*	*Numărul*	*Acri*	*Numărul*	*Acri*
48.653	25.394	82.037	288.916	176.368	1.836.310	136.578	3.051.343

5	6	7	8
Ferme cu 30—50 de acri	Ferme cu 50—100 de acri	Ferme cu peste 100 de acri	Suprafața totală

Număru l	Acri	Număru l	Acri	Număru l	Acri	Acri
71.961	2.906.274	54.247	3.983.880	31.927	8.227.807	20.319.924[188a)]

În perioada 1851—1861 centralizarea a distrus îndeosebi ferme din primele trei categorii, cu o suprafaţă variind între mai puţin de 1 acru pînă la 15 acri. Ele sînt primele care trebuie să dispară. Aceasta înseamnă 307.058 de fermieri „excedentari" şi, avînd în vedere că fiecare familie este formată în medie din cel puţin 4 persoane, 1.228.232 de persoane. Chiar dacă se presupune că $^1/_4$ va putea fi din nou absorbită după terminarea revoluţiei în agricultură, ceea ce este puţin probabil, şi în acest caz trebuie să emigreze 921.174 de persoane. Fermele din categoriile 4, 5 şi 6, cu o suprafaţă între 15 şi 100 de acri, sînt, lucru de mult ştiut în Anglia, prea mici pentru o cultură de cereale pe baze capitaliste şi cu totul insuficiente pentru creşterea oilor. Făcînd aceeaşi presupunere ca mai sus, trebuie să mai emigreze deci încă 788.761 de persoane, în total 1.709.532. Şi, comme l'appétit vient en mangeant[*39] ochii beneficiarilor rentei funciare vor descoperi curînd că şi cu 3.500.000 de locuitori Irlanda este o ţară săracă pentru că este suprapopulată, că, în consecinţă, depopularea ei trebuie să meargă cu mult mai departe pentru ca ea să-şi îndeplinească adevărata ei menire, aceea de a fi o crescătorie de oi şi o regiune de păşuni pentru Anglia[188b)].

Această metodă rentabilă are, ca toate lucrurile bune din lumea aceasta, neajunsurile ei. Paralel cu acumularea rentei funciare în Irlanda, are loc în acelaşi ritm acumularea irlandezilor în America. Irlandezul, înlăturat de oi şi de vaci, reînvie de partea cealaltă a oceanului ca fenian[192]. Şi în faţa bătrînei stăpîne a mărilor se ridică din ce în ce mai ameninţătoare tînăra republică uriaşă.

Acerba fata Romanos agunt
Scelusque fraternae necis[193].

Capitolul douăzeci şi patru

Aşa-numita acumulare primitivă

1. Misterul acumulării primitive

Am văzut cum banii se transformă în capital, cum capitalul produce plusvaloare şi cum pe seama plusvalorii sporeşte capitalul. Dar acumularea capitalului presupune plusvaloare, plusvaloarea presupune producţie capitalistă, iar aceasta presupune, la rîndul ei, existenţa unor mari mase de capital şi de forţă de muncă în mîna producătorilor de mărfuri. Toată această mişcare pare să fie un cerc vicios, din care nu putem ieşi decît dacă presupunem o acumulare „primitivă" („previous accumulation" la Adam Smith[i)]), premergătoare acumulării capitaliste, o acumulare care nu este rezultatul modului de producţie capitalist, ci punctul lui de plecare.

Această acumulare primitivă joacă în economia politică aproximativ acelaşi rol pe care îl joacă în teologie păcatul originar. Adam[i)] a muşcat din măr şi prin acest fapt păcatul a pus stăpînire pe neamul omenesc. Originea acestui păcat este explicată printr-o anecdotă din vremuri străvechi. În timpuri imemoriale au existat, pe de o parte, oameni harnici, inteligenţi şi înainte de toate strîngători şi pe de altă parte vagabonzi leneşi, care risipeau tot ce aveau şi chiar mai mult decît atît. E drept că în legenda biblică despre păcatul originar se spune cum omul a fost condamnat să-și mănînce pîinea în sudoarea frunţii; istoria păcatului originar economic dezvăluie cum au putut să apară oameni care nu au avut nevoie de acest lucru. Dar n-are importanţă. Aşa s-a făcut că primii au acumulat bogăţii şi că ceilalţi nu au avut de vîndut, în cele din urmă, decît propria lor piele. De la acest păcat originar datează sărăcia maselor largi, care şi astăzi încă, deşi muncesc, nu au de vîndut nimic decît pe ele însele, şi

bogăția celor puțini, care crește încontinuu, cu toate că ei de mult au încetat să muncească. Asemenea platitudini puerile întru apărarea proprietății sînt repetate într-una francezilor, cîndva atît de spirituali, de d-l Thiers[i], de pildă, şi cu ce seriozitate solemnă de bărbat de stat! Dar, din moment ce este vorba de problema proprietății, e o datorie sfîntă să susții punctul de vedere al abecedarului ca singurul punct de vedere just pentru toate vîrstele şi pentru toate treptele de dezvoltare. După cum se ştie, în istoria reală, cucerirea, subjugarea, jaful şi asasinatul, într-un cuvînt violența joacă rolul de frunte. Dar în blajina economie politică a domnit întotdeauna idila. Dreptul şi „munca“ au fost întotdeauna singurele mijloace de îmbogățire, excepție făcînd, bineînțeles, de fiecare dată „anul acesta“. În realitate, metodele acumulării, primitive sînt oricum vreți, numai idilice nu.

Banii şi marfa, ca şi mijloacele de producție şi mijloacele de subzistență, nu sînt de la bun început capital. Ele trebuie să fie transformate în capital. Dar această transformare este posibilă numai în anumite condiții, care se reduc la următoarele: două categorii foarte diferite de posesori de marfă trebuie să se întîlnească şi să ia contact: pe de o parte, posesorii de bani, de mijloace de producție şi de mijloace de subzistență, care urmăresc să valorifice prin cumpărare de forță de muncă a altuia suma de valoare pe care şi-au însuşit-o; pe de altă parte, muncitorii liberi, vînzători ai propriei lor forțe de muncă şi deci vînzători de muncă. Muncitori liberi în dublu sens: ei nu aparțin direct mijloacelor de producție, cum este cazul cu sclavii, şerbii etc., dar nici mijloacele de producție nu le aparțin lor, cum este cazul cu țăranul care-și lucrează singur pămîntul etc.; dimpotrivă, ei sînt liberi de mijloacele de producție, sînt eliberați de ele, privați de ele. Cu această polarizare a pieței de mărfuri se creează condițiile fundamentale ale producției capitaliste. Relația-capital presupune separarea muncitorilor de proprietatea asupra condițiilor de realizare a muncii. Din momentul în care producția capitalistă stă pe picioarele ei proprii, ea nu numai că menține această separare, ci o şi reproduce pe o scară mereu lărgită. Aşadar, procesul care creează relația-capital nu poate să fie nimic altceva decît procesul de separare a muncitorului de proprietatea asupra condițiilor sale de muncă, un proces care transformă, pe de o parte, mijloacele de subzistență şi mijloacele de producție sociale în capital şi, pe de altă parte, pe producătorii nemijlociți în muncitori salariați. Aşa-numita acumulare primitivă nu este deci nimic altceva decît procesul istoric de separare a producătorilor de mijloacele de producție. Procesul acesta apare ca „primitiv“, deoarece el constituie preistoria capitalului şi a modului de producție care îi corespunde.

Structura economică a societății capitaliste a provenit din structura economică a societății feudale. Destrămarea acesteia a eliberat elementele celeilalte.

Producătorul nemijlocit, muncitorul, poate să dispună de propria sa persoană abia după ce încetează de a mai fi legat de pămînt şi de a mai fi şerbul sau iobagul altei persoane. Pentru a deveni vînzător liber de forță de muncă, vînzător care îşi duce marfa oriunde ea este cerută, el mai trebuie să scape de sub dominația breslelor, de regulamentele lor cu privire la ucenici şi la calfe şi de celelalte prescripții coercitive în ceea ce priveşte munca. Aşadar, procesul istoric prin care producătorii sînt transformați în muncitori salariați apare, pe de o parte, ca o eliberare a lor de servituțile feudale şi de regimul coercitiv al breslelor; şi acesta este singurul aspect care există pentru istoricii noştri burghezi. Dar, pe de altă parte, cei eliberați devin propriii lor vînzători abia după ce le-au fost luate toate mijloacele de producție şi toate garanțiile de existență oferite de vechile instituții feudale. Istoria acestei exproprieri a lor este înscrisă în analele omenirii cu litere de sînge şi de foc.

Capitaliştii industriali, aceşti noi potentați, trebuiau, la rîndul lor, să înlăture nu numai pe meşterii breslaşi, ci şi pe feudali, posesorii izvoarelor avuției. Sub acest aspect, ridicarea lor apare ca rezultat al unei lupte victorioase împotriva puterii feudale şi a privilegiilor ei revoltătoare, precum şi împotriva breslelor şi cătuşelor pe care acestea le puseseră dezvoltării

libere a producţiei şi exploatării libere a omului de către om. Dar cavalerii industriei au reuşit să-i înlăture pe cavalerii spadei numai datorită faptului că s-au folosit de evenimentele survenite fără ca ei să fi avut vreun amestec. Ei s-au ridicat prin mijloace tot atît de josnice ca acelea prin care altădată libertul roman a devenit stăpîn al patronului său.

Punctul de plecare al dezvoltării care dă naştere atît muncitorului salariat, cît şi capitalistului a fost robia muncitorului Această dezvoltare a constat într-o schimbare a formei acestei înrobiri, în transformarea exploatării feudale în exploatare capitalistă. Pentru a înțelege această dezvoltare nu trebuie să ne întoarcerm în trecutul îndepărtat. Cu toate că primele elemente ale producției capitaliste se întîlnesc sporadic în unele oraşe de pe țărmul Mediteranei încă în secolul al XIV-lea şi al XV-lea, începutul erei capitaliste datează abia din secolul al XVI-lea. Acolo unde ea apare, desființarea serbiei este de mult un fapt împlinit, iar gloria evului mediu, existența oraşelor libere, este de mult apusă.

Epocale în istoria acumulării primitive sînt toate transformările care servesc drept pîrghii clasei capitaliste în formare, şi în primul rînd momentele cînd mari mase de oameni sînt rupte brusc şi violent de mijloacele lor de subzistență şi aruncate pe piața muncii ca proletari puşi în afara legii. Exproprierea pămîntului producătorului agricol, al țăranului, constituie baza întregului proces. Istoria ei are în diferite țări aspecte diferite şi trece prin diferitele faze într-o succesiune diferită şi în epoci istorice diferite. În forma sa clasică, ea are loc numai în Anglia, pe care o şi folosim din această cauză ca exemplu[189)].

2. Exproprierea pămînturilor populației rurale

În Anglia, șerbia a dispărut de fapt la sfîrşitul secolului al XIV-lea. Majoritatea covîrşitoare a populației[190)] consta atunci, şi cu atît mai mult în secolul al XV-lea, din țărani liberi care aveau gospodării de sine stătătoare, oricare ar fi fost firma feudală îndărătul căreia se ascundea proprietatea lor. Pe domenii senioriale mai mari, bailiff-ul (administratorul), cîndva el însuşi şerb, a fost înlocuit de fermierul liber. Muncitorii salariați din agricultură erau parte țărani care în timpul lor liber munceau la marii proprietari de pămînt, parte o clasă deosebită, independentă, relativ şi absolut puțin numeroasă, a muncitorilor salariați propriu-zişi. De fapt, şi aceştia din urmă erau în acelaşi timp țărani care îşi cultivau singuri parcelele, întrucît, pe lîngă salariu, mai primeau 4 acri sau mai mult de pămînt arabil şi un cottage. În afară de aceasta, împreună cu țăranii propriu-zişi, ei foloseau pămînturile obştii, pe care îşi păşteau vitele şi de pe care îşi luau şi combustibilul: lemne, turbă etc.[191)]. În toate țările din Europa, producția feudală se caracterizează prin împărțirea pămîntului între un număr cît mai mare de țărani neliberi. Puterea seniorului feudal, ca şi aceea a oricărui suveran, nu depindea de mărimea rentei, ci de numărul supuşilor săi, iar acesta depindea de numărul țăranilor cu gospodării de sine stătătoare[192)]. Cu toate că, după cucerirea normandă, pămîntul Angliei a fost împărțit în baronii uriaşe, din care una singură cuprindea de multe ori 900 de domenii seniorale vechi anglo-saxone, el era presărat cu mici gospodării țărăneşti, şi numai pe alocuri între ele se aflau domenii senioriale mai mari. Această situație, concomitent cu înflorirea oraşelor, caracteristică pentru secolul al XV-lea, a permis crearea acelei avuții naționale pe care cancelarul Fortescue[i)] o descrie atît de elocvent în lucrarea sa „De Laudibus Legum Angliae“, dar ea a exclus posibilita creării unei avuții capitaliste.

Preludiul revoluției care a dat naştere bazei modului de producție capitalist are loc în ultima treime a secolului al XV-lea și în primele decenii ale secolului al XVI-lea. O masă de proletari puşi în afara legii a fost aruncată pe piața muncii prin desființarea suitelor feudale, care, după cum observă foarte just James Steuart[i)] „umpleau peste tot casele şi curțile fără nici un folos“[195]. Cu toate că puterea regală, ea însăşi produs al dezvoltării burgheze, accelera forțat, în tendința ei spre suveranitatea absolută, desființarea suitelor, ea nu a fost, totuşi,

singura cauză a acestei desființări. Înfruntînd regalitatea şi parlamentul, marele senior feudal a creat un proletariat infinit mai numeros prin uzurparea pămînturilor obștii şi alungarea țăranilor de pe pămîntul asupra căruia ei aveau acelaşi drept de proprietate feudal ca şi el însuşi. Impulsul direct pentru această acțiune l-a dat în Anglia îndeosebi dezvoltarea manufacturii de lînă din Flandra şi creşterea corespunzătoare a prețurilor la lînă. Vechea nobilime feudală fusese înghițită de marile războaie feudale; cea nouă este vlăstarul epocii sale, pentru care banii sînt forța supremă. Transformarea pămîntului arabil în păşuni pentru oi devine deci lozinca acestei nobilimi noi. În lucrarea sa „Description of England. Prefixed to Holinshed[i]'s Chronicles", Harrison[i] arată cum exproprierea țăranilor cu gospodărie mică a ruinat țara. „What care our great incroachers!" (Ce le pasă marilor noştri uzurpatori?) Locuințele țăranilor şi cottage-urile muncitorilor au fost distruse cu forța sau lăsate în paragină.

„Dacă am lua — spune Harrison — inventarele vechi ale fiecărui domeniu seniorial în parte, am constata că nenumăratele case şi gospodării țărăneşti mici au dispărut, că pămîntul hrăneşte acum mult mai puțini oameni şi că multe oraşe au decăzut, deşi alături de ele înfloresc oraşe noi... Aş avea multe de spus despre oraşe şi sate care au fost distruse şi transformate în păşuni pentru oi şi pe care nu se mai află decît casele seniorilor".

Plîngerile din aceste cronici vechi sînt totdeauna exagerate, dar ele descriu fidel impresia pe care revoluția în relațiile de producție a făcut-o asupra contemporanilor. Comparația între scrierile cancelarilor Fortescue şi Thomas Morus[i] arată prăpastia care desparte secolul al XV-lea de secolul al XVI-lea. După cum foarte just spune Thornton[i], clasa muncitoare engleză a căzut, fără nici un fel de faze intermediare, din epoca ei de aur, în epoca de fier.

Legislația s-a speriat de această revoluție. Ea nu ajunsese încă la acel grad de civilizație în care „Wealth of the Nation"[*2], adică crearea capitalului şi exploatarea şi pauperizarea necruțătoare a maselor populare, sînt considerate ca ultima Thule a oricărei înțelepciuni politice. În a sa istorie a domniei lui Henric al VII-lea[i], Bacon[i] spune:

„În această epocă" (1489) „se înmulțiră plîngerile împotriva prefacerii pămîntului arabil în păşuni" (pentru oi etc.) „pe care le pot păzi uşor numai cîțiva păstori; pămînturi date în arendă, pe viață sau pe timp de un an (din care trăia o mare parte din yeomeni), au fost prefăcute în mari domenii. Faptul acesta a ruinat poporul şi, ca urmare, a ruinat oraşele, bisericile şi a redus dijmele... Regele şi parlamentul au dovedit o înțelepciune demnă de laudă, căutînd să îndrepte răul... Ei au luat măsuri împotriva acestor uzurpări a pămînturilor obştii care decimau populația (depopulating inclosures) şi împotriva extinderii păşunilor (depopulating pasture), care însoțea aceste uzurpări şi decima de asemenea populația".

Prin Act-ul din 1489, cap. 19, Henric al VII-lea interzicea demolarea caselor țărăneşti care aparțineau gospodăriilor cu cel puțin 20 de acri de pămînt. Act-ul promulgat de Henric al VIII-lea[i] în al 25-lea an de domnie reînnoieşte această lege. Aici se spune, între altele, că

„multe pămînturi arendate şi mari cirezi de vite, îndeosebi oi, se află în mîini puține, din care cauză rentele funciare au crescut foarte mult, şi agricultura (tillage) a decăzut foarte mult, biserici şi case au fost demolate şi mase mari de oameni nu se mai pot întreține pe ei înşişi şi familiile lor".

De aceea legea prevede refacerea gospodăriilor lăsate în paragină, stabileşte raportul dintre pămîntul arabil şi păşuni etc. Un Act din 1533 protestează că unii proprietari au cîte 24.000 de oi şi limitează numărul acestora la 2.000[193)]. Nici plîngerile maselor populare, nici legile împotriva exproprierii micilor fermieri şi țărani, promulgate în decurs de 150 de ani începînd de la Henric al VII-lea, nu au dat rezultate, Misterul insuccesului lor ni-l dezvăluie, fără s-o ştie, Bacon.

„Act-ul lui Henric al VII-lea — spune el în „Essays, civil and moral“, sect. 29 — era profund şi demn de laudă, pentru că el crea gospodării agricole de o mărime normală, adică asigura cultivatorilor suficient pămînt pentru ca ei să dea supuşi destul de înstăriţi şi care să nu fie dependenţi şi pentru ca plugul să fie în mîna unor proprietari şi nu a unor năimiţi“ (to keep the plough in the hand of the owners and not hirelings“)[193a)].

Sistemul capitalist cerea, dimpotrivă, aservirea maselor populare, transformarea lor în salariaţi şi transformarea mijloacelor de muncă în capital. În cursul acestei perioade de tranziţie, legislaţia a căutat să menţină cei 4 acri de pămînt pe lîngă cottage-ul muncitorului salariat agricol şi a interzis acestuia primirea de chiriaşi în cottage. Încă în 1627, sub Carol I[i)], un oarecare Roger Crocker din Fontmill a fost condamnat pentru faptul că a construit un cottage pe manor[*3]-ul din Fontmill fără să-i repartizeze 4 acri de pămînt ca anexă permanentă; încă în 1638, sub Carol I, a fost numită o comisie regală pentru a impune respectarea vechilor legi, în special a legii cu privire la cei 4 acri de pămînt; Cromwell[i)] a interzis şi el ca pe o rază de 4 mile distanţă de Londra să se construiască cottages dacă nu au parcele de 4 acri. Încă în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, muncitorul agricol se mai plîngea justiţiei dacă nu avea pe lîngă cottage-ul lui o parcelă de 1 pînă la 2 acri de pămînt. Astăzi e fericit dacă cottage-ul lui are o mică grădină de zarzavat sau dacă poate să aibă, nu prea departe de casă, un petic de pămînt de cîţiva stînjeni[2].

„Proprietarii funciari şi fermierii — spune doctorul Hunter[i)] — acţionează aici mînă în mînă. Cîţiva acri pe lîngă cottage l-ar face pe muncitor prea independent“[194)].

Exproprierea prin violenţă a maselor populare a căpătat un nou impuls foarte puternic în secolul al XVI-lea ca urmare a Reformei şi a jefuirii colosale a domeniilor bisericeşti care a însoţit-o. În timpul Reformei, biserica catolică era proprietară feudală a unei mari părţi din pămîntul Angliei. Desfiinţarea mănăstirilor etc. a aruncat pe călugări în rîndurile proletariatului. Bunurile bisericeşti înseşi au fost în mare parte dăruite unor favoriţi rapace ai regelui sau vîndute la preţuri derizorii fermierilor şi orăşenilor speculanţi, care au alungat în masă pe vechii ţărani arendaşi ereditari şi le-au comasat gospodăriile. Dreptul garantat prin lege al ţăranilor săraciţi asupra unei părţi din zeciuiala încasată de biserici a fost desfiinţat tacit[195)]. „Pauper ubique jacet“[196], a exclamat regina Elisabeta[i)] după o călătorie prin Anglia. În al 43-lea an al domniei ei, pauperismul a trebuit să fie recunoscut, în sfîrşit, în mod oficial prin introducerea impozitului în folosul săracilor.

„Autorii acestei legi s-au jenat să spună deschis motivele ei şi de aceea au publicat-o, împotriva oricărei tradiţii, fără preambul“[196)].

Prin 16 Car. I, 4[*2], legea a fost declarată perpetuă şi de fapt abia în 1834 a căpătat o formă nouă, mai riguroasă[197)]. Aceste urmări directe ale Reformei nu au fost însă cel mai important rezultat al ei. Proprietatea bisericească a constituit bastionul religios al relaţiilor tradiţionale de proprietate funciară. După căderea lui nu mai puteau să reziste nici aceste relaţii[198)].

Încă în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea, yeomanii, ţăranii liberi, erau mai numeroşi decît clasa fermierilor. Ei au constituit principalul punct de sprijin al lui Cromwell şi, chiar după mărturisirea lui Macaulay, contrastau în mod izbitor cu nobilii beţivi şi cu slugile lor, popii de la ţară, care aveau obligaţia de a se îngriji de măritişul „servitoarei favorite“ a stăpînului. Chiar şi muncitorii salariaţi agricoli mai erau coproprietari ai proprietăţii obşteşti. În jurul anului 1750 yeomanii au dispărut[199)], iar în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea a dispărut şi ultimul vestigiu al proprietăţii în obşte a ţăranilor. Aici facem abstracţie de resorturile pur economice ale revoluţiei în agricultură. Pe noi ne interesează pîrghiile ei violente.

În timpul restaurării Stuarţilor[i], proprietarii funciari au legiferat o uzurpare, care pe continent s-a efectuat pretutindeni fără a se recurge la formalităţi legale. Ei au desfiinţat modul feudal de organizare a terenurilor, adică şi-au declinat obligaţiile pe care le aveau faţă de stat, „au despăgubit“ statul prin impozitele impuse ţărănimii şi celorlalte mase populare, au revendicat dreptul modern de proprietate privată asupra domeniilor deţinute, numai în baza unor titluri feudale şi, în sfîrşit, au impus legile cu privire la domiciliere (laws of settlement), care, mutatis mutandis, au avut asupra ţăranilor englezi efectul pe care l-a avut ucazul tătarului Boris Godunov[i] asupra ţărănimii ruse[197].

Aşa-numita „glorious Revolution“[198] a adus la putere, o dată cu Wilhelm al III-lea[i] de Orania[200)], pe proprietarii funciari şi pe capitalişti, maeştri în arta de a stoarce plusvaloare. Ei au inaugurat era nouă jefuind într-o măsură colosală domeniile statului, lucru care pînă atunci se făcea numai într-o măsură moderată. Aceste pămînturi erau dăruite sau vîndute la preţuri derizorii ori pur şi simplu anexate domeniilor particulare prin uzurpare directă[201)]. Toate acestea s-au făcut fără a se respecta cît de cît prevederile legii. Domeniile statului însuşite în mod atît de fraudulos, împreună cu bunurile jefuite de la biserică în măsura în care acestea nu s-au pierdut în timpul revoluţiei republicane, constituie baza actualelor domenii princiare ale oligarhiei engleze[202)]. Capitaliştii-burghezi au favorizat această operaţie, între altele pentru a transforma pămîntul într-un simplu obiect de comerţ, pentru a lărgi sfera marii producţii agricole, pentru a spori afluxul proletarilor liberi puşi în afara legii care părăseau satele etc. În afară de aceasta, noua aristocraţie funciară era aliata firească a noii bancocraţii, a marii finanţe, care abia ieşise din găoace, şi a marilor proprietari de manufacturi, al căror reazem pe atunci erau taxele vamale protecţioniste. Burghezia engleză a procedat conform intereselor ei şi din acest punct de vedere a procedat tot atît de just ca şi orăşenii suedezi, care, dimpotrivă, aliindu-se cu ţărănimea, reazemul lor economic, i-au sprijinit pe regii lor ajutîndu-i să smulgă cu forţa din mîna oligarhiei pămînturile coroanei (începînd din 1604, iar mai tîrziu sub Carol al X-lea[i] şi Carol al XI-lea[i]).

Proprietatea în obşte, cu totul diferită de proprietatea de stat de care ne-am ocupat pînă acum, a fost o instituţie germanică veche, care s-a menţinut sub învelişul feudalismului. Am văzut că uzurparea ei prin violenţă, însoţită de obicei de transformarea pămînturilor arabile în păşuni, a început la sfîrşitul secolului al XV-lea şi a continuat în secolul al XVI-lea. Dar atunci procesul acesta s-a desfăşurat sub forma unor acte de violenţă individuale, împotriva cărora legislaţia a luptat zadarnic timp de 150 de ani. Progresul realizat în secolul al XVIII-lea se manifestă în faptul că legea însăşi devine acum instrumentul de jefuire a pămîntului care aparţine poporului, cu toate că marii fermieri continuă să folosească şi micile lor metode proprii[203)]. Forma parlamentară a acestei jefuiri o constituie „Bills for Inclosures of Commons“ (Legile cu privire la împrejmuirea pămînturilor obştii), adică decrete prin care landlorzii îşi dăruiesc singuri, ca proprietate privată, pămînturi ale poporului, decrete pentru exproprierea poporului. Sir F. M. Eden[i], care a încercat să prezinte proprietatea în obşte drept proprietate privată a marilor proprietari funciari care au luat locul feudalilor, combate propria sa pledoarie meşteşugită prin aceea că cere el însuşi o „lege parlamentară generală cu privire la împrejmuirea pămîntuturilor obştii“, recunoscînd deci că pentru transformarea lor în proprietate privată este nevoie de o lovitură de stat parlamentară şi insistînd să se legifereze „despăgubirea“ săracilor expropriaţi[204)].

Cînd locul yeomenilor independenţi l-au luat tenants-at-will, mici fermieri ale căror contracte erau încheiate pe un an, o ceată servilă şi dependentă de bunul plac al landlordului, jefuirea sistematică a pămînturilor obştii alături de jefuirea domeniilor statului a contribuit îndeosebi la crearea acelor mari ferme care în secolul al XVIII-lea se numeau ferme capitale[205)] sau ferme comerciale[206)]; aceleaşi cauze au contribuit la transformarea populaţiei rurale în proletariat, la „eliberarea“ acesteia pentru industrie.

Dar secolul al XVIII-lea nu a înțeles în aceeaşi măsură ca secolul al XIX-lea identitatea dintre avuția națională şi sărăcia poporului. De aici o polemică dintre cele mai aprige în literatura economică a vremii în legătură cu „inclosure of commons“. Din materialul imens de care dispun redau aici numai cîteva pasaje care ilustrează în mod deosebit situația din acea vreme.

„În multe parohii din Hertfordshire — scrie o pană indignată — 24 de ferme, avînd în medie 50—150 de acri fiecare, au fost comasate în 3 ferme“[207]. „În Northamptonshire şi în Lincolnshire, împrejmuirea pămînturilor obştii a avut o mare amploare; cele mai multe dintre domeniile noi rezultate din aceste împrejmuiri au fost transformate în păşuni; ca urmare, pe multe domenii nu se cultivă acum nici 50 de acri, de unde mai înainte se cultivau cîte 1.500... Ruinele caselor, hambarelor, grajdurilor etc.“ sînt singurele urme ale locuitorilor de altădată. „Din o sută de case şi de familii au rămas în unele locuri... 8 sau 10... în cele mai multe dintre parohiile în care împrejmuirea s-a făcut abia cu 15 sau 20 de ani în urmă sînt foarte puțini proprietari funciari în comparație cu numărul de proprietari care lucrau pămîntul atunci cînd ogoarele erau neîmprejmuite. Sînt frecvente cazurile cînd 4 sau 5 crescători de vite bogați uzurpează domenii mari, recent împrejmuite, care mai înainte se aflau în mîna a 20—30 de fermieri şi a unui număr egal de mici proprietari şi de alți locuitori. Toți aceştia sînt alungați împreună cu familiile de pe pămînturile lor şi totodată şi multe alte familii care munceau la ei şi îşi cîştigau astfel existența“[208].

Sub pretextul împrejmuirii, landlorzii au acaparat nu numai pămînturile necultivate învecinate cu domeniile lor, ci adesea chiar pămînturi cultivate în comun sau luate în arendă de la obşte de diferite persoane în schimbul unei plăți.

„Vorbesc aici de împrejmuirea unor ogoare şi terenuri deschise care fuseseră cultivate. Chiar şi autorii care susțin împrejmuirile recunosc că drept urmare a acestora se accentuează monopolul fermelor mari, se ridică prețurile mijloace lor de subzistență şi se reduce populația... şi chiar împrejmuirea pîrloagelor aşa cum e practicată în prezent, lipseşte pe sărac de o parte din mijloacele de subzistență şi măreşte ferme care şi aşa sînt prea mari“[209]. „Dacă pămîntul — spune doctorul Price[i] — ajunge în mîna cîtorva mari fermieri, micii fermieri“ (pe care mai înainte el îi caracterizase drept „masă de mici proprietari şi mici fermieri care se întrețin, pe ei înşişi şi familiile lor, din produsul pămîntului pe care îl lucrează, din creşterea oilor, a păsărilor, a porcilor etc. pe care le hrănesc pe pămîntul obştii, astfel încît aproape că nici nu trebuie să cumpere mijloace de subzistență de pe piață“) „se transformă în oameni nevoiți să-şi procure prin muncă prestată pentru alții mijloacele de subzistență şi să cumpere toate cele necesare de pe piață... Se efectuează, poate, mai multă muncă pentru că există mai multă constrîngere la muncă... Oraşele şi manufacturile vor creşte, pentru că într-acolo sînt alungați tot mai mulți oameni, nevoiți să caute de lucru. Iată rezultatele pe care concentrarea fermelor trebuia să le aibă în mod necesar şi pe care, de ani de zile, le-a avut realmente în regatul nostru“[210].

El rezumă consecințele generale ale inclosures în felul următor:

„În general, situația claselor inferioare ale populației s-a înrăutățit în aproape toate privințele; proprietarii funciari mai mici şi micii fermieri sînt reduşi la nivelul zilerilor şi al năimiților; totodată, în această situație lor le este mult mai greu să-şi procure cele necesare“[211].

Într-adevăr, uzurparea pămînturilor obştii şi revoluția în agricultură care a însoțit-o au avut un efect atît de puternic asupra muncitorilor agricoli, încît, după cum spune însuşi Eden, în 1765—1780 salariul lor a început să scadă sub nivelul minim şi să fie completat din fondurile oficiale ale asistenței săracilor. Salariul lor, spune el, „nu ajungea decît pentru satisfacerea trebuințelor celor mai stringente ale vieții“.

Să vedem acum ce spune un partizan al împrejmuirilor şi adversar al doctorului Price.

„Nu este justă concluzia că țara se depopulează pentru că oamenii nu-şi mai risipesc munca pe cîmp... Dacă după ce țăranii cu gospodărie mică au fost transformați în oameni nevoiți să muncească pentru alții s-a pus în funcțiune o mai mare cantitate de muncă, acest fapt este doar un avantaj pe care națiunea“ (din care, bineînțeles, nu fac parte țăranii care au suferit transformarea) „trebuie să-l dorească... Produsul va fi mai mare dacă munca lor combinată va fi folosită pe o singură fermă; în felul acesta se creează un excedent pentru manufacturi şi, în consecință, numărul manufacturilor — mine de aur ale națiunii — creşte în raport cu cantitatea de cereale produse“[212)].

O pildă de calmul stoic cu care economiştii privesc violarea cea mai flagrantă a „dreptului sacru al proprietății“ şi violența cea mai brutală folosită împotriva persoanelor atunci cînd ele sînt necesare pentru crearea bazei modului de producție capitalisl ne oferă, între alții, sir F. M. Eden, care pe deasupra are vederi de nuanță tory şi mai e şi „filantrop“. Întregul şir de jafuri, orori şi suferințe care au însoțit exproprierea prin violență a poporului începînd din ultima treime a secolului al XV-lea pînă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea îl duce doar la reflecția finală foarte „comodă“:

„Era necesar să se stabilească o proporție justă (due) între suprafața cultivată şi păşuni. Încă în cursul întregului secol al XIV-lea şi în cea mai mare parte a secolului al XV-lea un acru de păşune revenea la 2, 3 şi chiar 4 acri de pămînt cultivat. La mijlocul secolului al XVI-lea, proporția se schimbă în aşa fel, încît la 2 acri de păşune revin 2 acri de pămînt cultivat; mai tîrziu la 2 acri de păşune revine 1 acru de pămînt cultivat, pînă cînd, în cele din urmă, s-a ajuns la proporția justă de 3 acri de păşune la 1 acru de pămînt cultivat“.

În secolul al XIX-lea a dispărut, fireşte, pînă şi amintirea legăturii dintre agricultor şi proprietatea în obşte. Nu mai vorbim de timpurile de mai tîrziu. Oare populația rurală a primit un ban despăgubire pentru cei 3.511.770 de acri de pămînturi obşteşti care i-au fost răpiți între anii 1810 şi 1831 şi dăruiți landlorzilor de către parlamentul format din landlorzi?

În sfîrşit, ultimul mare proces de expropriere a pămîntului agricultorilor este aşa-zisul clearing of Estates (curățirea domeniilor, de fapt curățirea lor de oameni). „Curățirea“ a constituit culmea metodelor engleze de expropriere cercetate pînă acum. După cum am văzut în secțiunea anterioară cînd am vorbit despre stările moderne, acum, cînd nu mai există țărani independenți care ar putea fi alungați, se ajunge pînă la „curățirea“ cottages-urilor țărăneşti aşa încît muncitorii agricoli nu mai găsesc locul necesar pentru o locuință nici chiar pe pămîntul pe care îl lucrează. Ce înseamni însă „clearing of Estates“ în sensul propriu al cuvîntului nu puten afla decît în părțile muntoase ale Scoției, acest pămînt al făgăduinței din romanele moderne. Acolo procesul se distinge prin caracterul său sistematic, prin amploarea cu care se efectuează dintr-o singură lovitură (în Irlanda, landlorzii mătură dintr-o dată mai multe sate; în părțile muntoase ale Scoției „se curăță“ dintr-o dată întinderi de mărimea unor ducate germane) şi, în sfîrşit, prin forma specială a proprietății funciare expropriate.

Celții din părțile muntoase ale Scoției trăiau în clanuri, fiecare clan fiind proprietarul pămîntului pe care îl ocupa. Reprezentantul, şeful sau „omul mare“ al clanului, era proprietarul acestui pămînt numai în virtutea titlului, aşa cum regina Angliei este, în virtutea titlului, proprietara întregului fond funciar național

Cînd guvernul englez a reuşit să pună capăt războaielor intestine dintre aceşti „oameni mari“ şi incursiunilor lor permanente în cîmpiile Scoției, şefii clanurilor nu au renunțat nicidecum la vechea lor îndeletnicire, jaful; ei i-au schimbat doar forma. Cu de la sine putere ei au transformat dreptul de proprietate în virtutea titlului în drept de proprietate privată şi, întrucît au întîmpinat rezistență din partea membrilor clanurilor, au hotărît să-i alunge pe aceştia cu forța.

„Un rege al Angliei ar putea să-şi aroge în acelaşi mod dreptul de a-şi arunca supuşii în mare“,

spune profesorul Newman[213)]. Această revoluţie, care a început în Scoţia după ultima răzvrătire a partizanilor pretendentului[201], poate fi urmărită în primele ei faze în lucrările lui sir James Steuart[214)] şi James Anderson[215)]. În secolul al XVIII-lea, gaelilor[203] alungaţi de pe pămînturile lor li s-a interzis în acelaşi timp să emigreze, pentru ca astfel să fie siliţi să plece la Glasgow şi în alte oraşe industriale[216)]. Ca exemplu al metodei dominante în secolul al XIX-lea[217)]este suficient să menţionăm „curăţirile“ făcute de ducesa de Sutherland[i)]. Imediat după ce a preluat frînele conducerii, această persoană, foarte luminată în materie de economie, a hotărît să recurgă la un tratament economic radical şi să transforme în păşuni pentru oi întregul teritoriu al comitatului, a cărui populaţie scăzuse ca urmare a unor procese anterioare asemănătoare la 15.000 de oameni. În 1814—1820 aceşti 15.000 de locuitori, circa 3.000 de familii, au fost alungaţi şi exterminaţi în mod sistematic. Toate satele lor au fost distruse şi arse, toate ogoarele lor transformate în păşuni. Soldaţi britanici au fost însărcinaţi cu executarea ordinului; ei au ajuns la ciocniri cu băştinaşii. O bătrînă a fost arsă în cottage-ul din care nu voia să plece. În felul acesta, doamna ducesă şi-a însuşit 794.000 de acri de pămînt care aparţineau din timpuri imemoriale clanului. Băştinaşilor alungaţi ea le-a repartizat circa 6.000 de acri la malul mării, cîte doi acri de familie. Acest pămînt nu fusese niciodată lucrat şi nu aducea proprietarilor lui nici un venit. În mărinimia ei, ducesa e mers atît de departe, încît a dat în arendă membrilor clanului care timp de secole îşi vărsaseră sîngele pentru această familie, pămînt cu o arendă medie de 2 şilingi şi 6 pence la acru. Întregu pămînt furat clanului ea l-a împărţit în 29 de mari ferme de oi, locuite fiecare de cîte o singură familie, în cea mai mare parte argaţi ai fermierilor englezi. În 1825 cei 15.000 de gaeli fuseseră deja înlocuiţi cu 131.000 de oi. Băştinaşii care erau alungaţi pe malul mării încercau să trăiască din pescuit. Ei s-au transformat în adevărate amfibii şi trăiau, cum spune un autor englez, jumătate pe pămînt şi jumătate pe apă, dar şi pămîntul şi apa laolaltă nu le asigurau existenţa decît pe jumătate[218)].

Dar bravii gaeli aveau să ispăşească şi mai greu idolatria lor romantică, montană faţă de „oamenii mari“ ai clanului. „Oameni mari“ au început să simtă mirosul de peşte. Ei au adulmecat profitul şi au dat în arendă ţărmul mării marilor negustori de peşte din Londra. Gaelii au fost alungaţi pentru a doua oară[219)].

În cele din urmă însă, o parte a păşunilor pentru oi a fost transformată din nou în terenuri de vînătoare. Se ştie că în Anglia nu există păduri propriu-zise. Vînatul din parcurile aristocraţiei nu este decît un fel de animal domestic gras ca aldermenul din Londra. Scoţia este deci, ultimul refugiu al acestei „pasiuni nobile“.

„În regiunile muntoase — scrie Somers[i)] în 1848 — pădurile s-au extins considerabil. Aici, într-o parte a Gaick-ului, vedeţi pădurea nouă de la Glenfeshie şi dincolo, în cealaltă parte, pădurea nouă de la Ardverikie. În faţă aveţi Bleak-Mount, un pustiu uriaş, creat recent. De la est spre vest, de la împrejurimile Aberdeen-ului pînă la stîncile din Oban vedem acum o pădure continuă, în timp ce în alte părţi ale regiunii muntoase se întind pădurile noi de la Loch Archaig, Glengarry, Glenmoriston etc... Transformarea pămîntului în păşuni pentru oi... i-a alungat pe gaeli pe pămînturi neroditoare. Acum oile încep să fie înlocuite cu vînat mare, ceea ce face ca mizeria gaelilor să fie şi mai mare... Parcurile de vînătoare[219a)] şi poporul nu pot coexista. Unul dintre ele trebuie în orice caz să părăsească terenul. Dacă în următorii 25 de ani parcurile de vînătoare vor creşte ca număr şi ca întindere, în acelaşi ritm în care au crescut în cei 25 de ani anteriori, nu va mai rămîne nici un gael pe pămîntul său natal. Mişcarea aceasta din rîndurile proprietarilor funciari din regiunile muntoase se datorează în parte modei, snobismului aristocratic, pasiunii pentru vînătoare etc., în parte însă comerţului cu vînat, pur şi simplu în vederea obţinerii de profituri. Căci de fapt un teren dintr-o regiune muntoasă

transformat în parc de vînătoare este adesea mult mai rentabil decît acelaşi teren transformat în păşune pentru oi... Amatorul care caută un parc de vînătoare este gata să plătească numai atît cît îi permite punga... Calamitățile care s-au abătut asupra regiunii muntoase a Scoției sînt tot atît de mari ca acelea care s-au abătut asupra Angliei ca urmare a politicii regilor normanzi. Vînatul mare are un spațiu mai mare, în schimb oamenii sînt înghesuiți pe un spațiu tot mai mic... Poporului i-au fost răpite treptat libertățile... Şi asuprirea creşte pe zi ce trece. Pentru landlorzi «curățirea» şi alungarea populației reprezintă un principiu imuabil, o necesitate agrotehnică tot aşa cum pe pămînturile virgine din America şi din Australia se desrădăcinează copacii şi arbuştii. Operația îşi urmează cursul, încet şi organizat“[220].

Jefuirea bunurilor biserriceşti, înstrăinarea frauduloasă a domeniilor statului, jefuirea proprietății obştii, transformarea prin uzurpare şi teroare necruțătoare a proprietății feudale şi de clan în proprietate privată modernă, acestea au fost metodele idilice ale acumulării primitive. În felul acesta s-a reuşit să se cucerească teren pentru agricultura capitalistă, să se înglobeze capitalului pămîntul şi să se creeze pentru industria de la oraş afluxul necesar de proletari puşi în afara legii.

3. Legislația draconică de la sfîrşitul secolului al XV-lea împotriva expropriaților. Legile promulgate în scopul scăderii salariilor

Era imposibil ca cei alungați ca urmare a desființării suitelor feudale şi a exproprierilor forțate repetate, era imposibil ca acest proletariat pus în afara legii să fie absorbit de manufactura în dezvoltare tot atît de repede cum a fost creat. Pe de altă parte, oamenii scoşi brusc de pe făgaşul obişnuit al vieții lor nu se puteau deprinde tot atît de brusc cu disciplina noii lor situații. Cei mai mulți dintre ei s-au transformat în cerşetori, hoți, vagabonzi, unii datorită vocației, dar cea mai mare parte datorită împrejurărilor. Din această cauză, la sfîrşitul secolului al XV-lea şi în tot cursul secolului al XVI-lea, în întreaga Europă occidentală au fost promulgate legi draconice împotriva vagabondajului. Strămoşii actualei clase muncitoare au fost pedepsiți în primul rînd pentru faptul că au fost transformați în vagabonzi şi în pauperi. Legislația îi considera infractori „de bunăvoie“, pornind de la premisa că depinde de voința lor ca să continue sau nu să muncească în vechile condiții, care nu mai existau.

În Anglia, această legislație a fost inaugurată sub Henric al VII-lea.

Sub Henric al VIII-lea, în 1530, cerşetorii bătrîni şi inapți de muncă primesc o autorizație de a cerşi. Dimpotrivă, vagabonzii apți de muncă vor fi biciuiți şi închişi. Ei vor fi legați de o căruță şi biciuiți pînă la sînge, apoi vor presta un jurămînt că se vor întoarce la locul lor de baştină sau acolo unde au locuit în ultimii trei ani şi că „se vor apuca de lucru“ (to put himself to labour). Ce ironie crudă! Act-ul promulgat în cel de-al 27-lea an de domnie a lui Henric al VIII-lea confirmă aceste prevederi şi le înăspreşte prin prevederi noi. Vagabonzii recidivişti sînt pedepsiți cu o nouă biciuire şi cu tăierea unei jumătăți de ureche: la a treia infracțiune vinovatul este executat ca fiind un criminal periculos şi un duşman al societății.

Eduard al VI-lea[i], în 1547, primul său an de domnie, promulgă o lege care prevede că oricine refuză să muncească va fi dat ca sclav persoanei care l-a denunțat ca trîntor. Stăpînul trebuie să-i dea pîine şi apă, băuturi slabe şi resturi de carne după cum va crede de cuviință. El îl poate sili, bătîndu-l cu biciul şi punîndu-l în lanțuri, să facă orice muncă, oricît de respingătoare. Dacă sclavul lipseşte timp de 14 zile, este condamnat la sclavie pe viață şi înfierat pe frunte sau pe obraz cu litera S, iar dacă fuge pentru a treia oară este executat ca fiind vinovat de crimă împotriva statului. Stăpînul îl poate vinde, îl poate lăsa moştenire, îl poate închiria ca sclav, ca pe orice alt bun mobil sau ca pe o vită. Dacă sclavii uneltesc împotriva stăpînilor, ei sînt de asemenea executați. La cererea stăpînilor, judecătorii de pace

au datoria să-i caute pe sclavii fugari. Dacă se constată că unul dintre aceştia a vagabondat timp de 3 zile, el este trimis la locul lui de baştină, înfierat cu fierul roşu pe piept cu litera V şi, ţinut în lanţuri, este folosit pentru munca la drumuri sau la alte munci. Dacă vagabondul indică un loc de baştină fals, el va deveni, drept pedeapsă, sclavul pe viaţă al localităţii respective, al locuitorilor sau al corporaţiei, şi va fi înfierat cu litera S. Oricine are dreptul să le ia vagabonzilor copiii şi să-i ţină ca ucenici, pe băieţi pînă la 24 de ani, pe fete pînă la 20 de ani. Dacă fug, ei devin pînă la această vîrstă sclavii meşterilor, care îi pot pune în lanţuri, îi pot biciui etc. Stăpînul poate pune un inel de fier la gîtul, la braţele sau la picioarele sclavului său pentru a-l recunoaşte mai uşor şi a fi mai sigur de el[221)]. Ultima parte a acestei legi prevede că anumiţi săraci vor presta muncă pentru localitatea sau persoanele care le dau de mîncare şi de băut şi care vor să le găsească de lucru. Acest soi de sclavi parohiali s-a menţinut în Anglia pînă în secolul al XIX-lea inclusiv sub numele de roundsmen (umblători).

Legea promulgată de Elisabeta în 1572 prevede ca cerşetorii care nu au autorizaţie şi care au depăşit vîrsta de 14 ani să fie biciuiţi şi înfieraţi pe lobul urechii stîngi dacă nu se găseşte cineva care să vrea să-i ia în serviciu pe timp de doi ani; în caz de recidivă, dacă au trecut de 18 ani, ei sînt executaţi dacă nu vrea nimeni să-i ia în serviciu pe timp de doi ani; la a treia infracţiune însă ei sînt executaţi fără cruţare ca fiind vinovaţi de crimă împotriva statului. Legi asemănătoare: cea din al 18-lea an de domnie a Elisabetei, cap. 13, şi cea din 1597[221a)].

În timpul domniei lui Iacob I[i)], oricine rătăceşte din loc în loc şi cerşeşte este declarat vagabond. Judecătorii de pace din Petty Session[206] sînt împuterniciţi să-i condamne pe vagabonzi la biciuire publică, la închisoare pe timp de 6 luni la prima infracţiune şi pe timp de 2 ani la a doua infracţiune. În timpul detenţiunii, ei vor fi biciuiţi ori de cîte ori şi oricît vor crede de cuviinţă judecătorii de pace... Vagabonzii incorigibili şi periculoşi vor fi înfieraţi pe umărul stîng cu litera R şi condamnaţi la muncă silnică, iar dacă vor mai fi prinşi cerşind ei vor fi executaţi fără milă. Aceste prevederi ale legii au fost în vigoare pînă la începutul secolulu al XVIII-lea şi au fost abrogate abia prin Act-ul promulgat în cel de-al 12-lea an de domnie a reginei Anna[i)], cap. 23.

Legi asemănătoare au existat şi în Franţa, unde la mijlocul secolului al XVII-lea vagabonzii din Paris au creat un regat al vagabonzilor (royaume des truands). Încă în primii ani ai domniei lui Ludovic ai XVI-lea[i)] s-a emis o ordonanţă (13 iulie 1777) potrivi căreia orice om sănătos între 16 şi 60 de ani, fără mijloace de existentă şi fără profesiune, este trimis la galere. Măsuri asemănătoare sînt prevăzute pentru Ţările de Jos în statutul din octombrie 1537 al lui Carol al V-lea[i)], în primul edict din 19 martie 1614 al statelor şi oraşelor olandeze, în proclamaţia din 25 iunie 1649 a Provinciilor Unite etc.

În felul acesta, populaţia rurală, expropriată, alungată de pe pămîntul ei şi redusă la vagabondaj, a fost silită prin legi monstruoase, teroriste, care prevedeau biciuirea, stigmatizarea şi tortura, să se încadreze în disciplina necesară sistemului muncii salariate.

Nu este suficient ca la un pol să apară condiţiile de muncă sub formă de capital şi la celălalt pol oameni care nu au altceva de vînzare decît forţa lor de muncă. De asemenea nu este suficient ca ei să fie puşi în situaţia de a se vinde de bunăvoie pe sine. O dată cu producţia capitalistă se dezvoltă clasa muncitoare, care, prin educaţie, tradiţie, obiceiuri recunoaşte cerinţele acestui mod de producţie ca legi naturale de la sine înţelese. Organizarea procesului de producţie capitalist dezvoltat înfrînge orice rezistenţă, crearea în permanenţă a unei suprapopulaţii relative menţine legei cererii şi a ofertei de muncă şi, prin urmare, salariul în limite corespunzătoare necesităţilor de valorificare ale capitalului, constrîngerea tacită a relaţiilor economice pecetluieşte dominaţia capitalistului asupra muncitorului. E drept că se mai face uz de constrîngerea nemijlocită, extraeconomică, dar numai în mod excepţional. Atunci cînd lucrurile decurg normal, muncitorul poate fi lăsat în voia „legilor naturale ale

producției“, adică a dependenței sale față de capital, izvorîte chiar din condițiile de producție, garantate şi eternizate de ele. Altfel se petrec lucrurile în timpul genezei istorice a producției capitaliste. Burghezia în dezvoltare are nevoie şi foloseşte puterea de stat pentru „a reglementa“ salariul, cu alte cuvinte pentru a-l menține cu forța în limite favorabile stoarcerii de plusvaloare, pentru a prelungi ziua de muncă şi pentru a-l menține pe muncitorul însuşi într-o dependență normală față de capital.. Acesta este un moment esențial al aşa-numitei acumulări primitive.

Clasa muncitorilor salariați, care a apărut în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, reprezenta atunci şi în secolul următor doar o parte infimă din populație; poziția ei era puternic protejată, la sate de gospodăria țărănească independentă şi la oraşe de organizarea corporatistă. La sate şi la oraşe, meşterul şi muncitorul se găseau din punct de vedere social aproape unul de celălalt. Subordonarea muncii față de capital era doar formală, cu alte cuvinte modul de producție însuşi nu poseda încă un caracter specific capitalist. Elementul variabil al capitalului depăşea cu mult elementul său constant. Din această cauză, cererea de muncă salariată creştea rapid o dată cu acumularea capitalului, în timp ce oferta de muncă salariată n-o urma decît încet. O mare parte din produsul național, transformată ulterior în fond de acumulare a capitalului, intră încă în fondul de consum al muncitorului.

Legislația cu privire la munca salariată, care urmăreşte de la bun început exploatarea muncitorului şi îi este la fel de ostilă în tot cursul evoluției ei[222)], a fost inaugurată în Anglia de Statute of Labourers[*9], emis de Eduard al III-lea[i)] în 1349. În Franța îi corespunde ordonanța din 1350, emisă în numele regelui Ioan[i)]. Legislația engleză şi cea franceză merg paralel şi sînt identice în ceea ce priveşte conținutul. Nu voi vorbi despre statutele muncitorilor ca mijloc de prelungire a zilei de muncă, deoarece sub acest aspect ele au fost analizate (capitolul 8, subcapitolul 5).

Statute of Labourers a fost promulgat la insistența Camerei comunelor.

„Înainte — declară cu naivitate un tory — săracii cereau salarii atît de ridicate, încît acestea amenințau industria şi avuția. Acum salariul lor este atît de scăzut, încît amenință din nou industria şi avuția, dar în alt mod şi poate mai primejdios decît atunci“[223)].

A fost stabilit prin lege un tarif de salarizare valabil pentru sat şi oraş, pentru munca cu bucata şi cu ziua. Muncitorii agrcoli trebuie să se angajeze cu anul, cei de la oraş „după libera învoială“. Este interzis, sub pedeapsa de a fi trimis la închisoare, să se plătească salarii mai mari decît cele prevăzute în statut, iar primirea unui salariu mai mare se pedepseşte cu mai multă asprime decît plata lui. Astfel, chiar la paragrafele 18 şi 19 din statutul ucenicilor promulgat în timpul Elisabetei, se mai prevede încă pedeapsa cu 10 zile de închisoare pentru cel ce plăteşte un salariu mai mare, dar cu 21 de zile pentru cel care îl primeşte. Un statut din 1360 înăsprea pedepsele şi mergea pînă la a-l împuternici pe patron să facă uz de constrîngere fizică pentru a sili pe muncitor să lucreze la tariful stabilit prin lege. Orice asocieri, contracte, jurăminte etc., prin care zidarii şi dulgherii se legau între ei fost au declarate nule şi neavenite. Asocierea muncitorilor este considerată o crimă gravă, începînd din secolul al XIV-lea pînă 1825, cînd au fost abrogate legile cu privire la interzicerea asocierilor[209]. Spiritul statutului muncitorilor din 1349 şi al tuturor legilor care au urmat reiese limpede din faptul că statul stabileşte numai maximum de salariu, dar nu şi minimum de salariu.

După cum se ştie, în secolul al XVI-lea situația muncitorilor s-a înrăutățit foarte mult. Salariul în bani a crescut, dar nu proporțional cu deprecierea banilor şi cu creşterea corespunzătoare a prețurilor mărfurilor. Aşadar, în realitate salariul a scăzut. Cu toate acestea, legile care urmăreau scăderea lui au rămas în vigoare, ca şi tăiatul urechilor şi stigmatizarea celor „pe care nimeni nu voia să-i ia în serviciu“. Prin statutul ucenicilor, promulgat de Elisabeta în cel de-al 5-lea an de domnie, cap. 3, judecătorii de pace erau împuterniciți să stabilească un

anumit nivel al salariului şi să-l modifice după anotimp şi după preţul mărfurilor. Iacob I a extins această reglementare a muncii şi asupra ţesătorilor, a torcătorilor şi a tuturor categoriilor de muncitori[224)], iar George al II-lea[i)] a extins asupra tuturor manufacturilor legile cu privire la interzicerea asocierii muncitorilor.

În perioada manufacturieră propriu-zisă, modul de producţie capitalist era suficient consolidat pentru a face ca reglementarea prin lege a salariului să fie tot atît de nerealizabilă pe cît de inutilă; totuşi, pentru orice eventualitate, s-au păstrat armele din vechiul arsenal. Încă legea promulgată de George al II-lea în cel de-al 8-lea an de domnie a sa interzice să se plătească calfelor de croitor din Londra şi din împrejurimi un salariu zilnic mai mare de 2 şilingi şi $7^1/_2$pence, cu excepţia cazurilor de doliu naţional. Legea promulgată de George al III-lea[i)] în cel de-al 13-lea an de domnie, cap. 68, acorda judecătorilor de pace dreptul de a reglementa salariile muncitorilor din industria mătăsii; în 1796 mai erau încă necesare două hotărîri ale instanţelor supreme pentru a se hotărî dacă ordonanţele judecătorilor de pace cu privire la salarii sînt valabile şi pentru muncitorii neagricoli; încă în 1799 un act parlamentar confirmă că salariul minerilor din Scoţia este reglementat prin statutul Elisabetei şi prin două legi scoţiene din 1661 şi 1671. Cît de mult se schimbase însă situaţia între timp se vede dintr-un caz fără precedent în practica Camerei comunelor. Aici, unde timp de peste 400 de ani s-au fabricat legi care stabileau maximul de salariu care în nici un caz nu trebuia depăşit, Whitbread[i)] a propus în 1796 să se stabilească prin lege minimum de salariu pentru muncitorii agricoli. Pitt[i)] s-a opus, dar a recunoscut că „situaţia săracilor este îngrozitoare (cruel)". În sfîrşit, în 1813 legile cu privire la reglementarea salariilor au fost abrogate. Ele deveniseră o anomalie ridicolă în condiţiile cînd capitalistul reglementa munca în fabrica sa după o legislaţie proprie şi completa salariul muncitorului agricol pînă la minimul necesar prin impozitul în folosul săracilor. Dar şi în prezent sînt în vigoare prevederile statutelor muncitorilor privind contractele dintre patroni şi muncitori, termenele de preaviz etc., prevederi potrivit cărora patronul care nu respectă contractul suportă rigorile legilor civile în timp ce muncitorul care nu respectă contractul suportă rigorile legilor penale.

Legile draconice cu privire la interzicerea asocierilor au căzut în 1825 în faţa atitudinii ameninţătoare a proletariatului. Dar ele au căzut numai în parte. Unele frumoase rămăşiţe ale vechilor statute au dispărut abia în 1859. În sfîrşit, la 29 iunie 1871 a fost promulgată o lege parlamentară care pretindea că desfiinţează ultimele rămăşiţe ale acestei legislaţii de clasă prin recunoaşterea juridică a trade-unionurilor. Dar o lege parlamentară promulgată la aceeaşi dată (An act to amend the criminal law relating to violence, threats and molestation[*10] restabilea în fapt vechea situaţie într-o formă nouă. Prin acest truc parlamentar, mijloacele de care se puteau folosi muncitorii în caz de grevă sau de lock-out (grevă a fabricanţilor care se aliază şi închid concomitent fabricile) erau sustrase dreptului comun şi supuse unei legislaţii penale excepţionale, a cărei interpretare depindea întru totul de fabricanţii înşişi în calitatea lor de judecători de pace. Cu doi ani în urmă, aceeaşi Cameră a comunelor şi acelaşi domn Gladstone[i)] prezentaseră, cu onestitatea cunoscută, un proiect de lege pentru abrogarea tuturor legilor penale excepţionale îndreptate împotriva clase muncitoare. Dar acest proiect nu a depăşit a doua citire şi în felul acesta lucrurile au fost tărăgănate pînă cînd „marele partid liberal" a căpătat în sfîrşit curajul, în urma unei alianţe cu toryi, să ia atitudine hotărîtă împotriva proletariatului care-l adusese la putere. Nemulţumit de această trădare, „marele partid liberal" a permis judecătorilor englezi, întotdeauna gata să linguşească clasa stăpînitoare în slujba căreia erau, să dezgroape vechea lege cu privire la „conspiraţii"[210] şi s-o aplice asociaţiilor muncitoreşti. Vedem deci că parlamentul englez a renunţat numai de nevoie şi sub presiunea maselor la legile îndreptate împotriva grevelor şi a trade-unionurilor, după ce deţinuse el însuşi timp de cinci secole, cu un egoism cinic, poziţia unui trade-union permanent al capitaliştilor îndreptat împotriva muncitorilor,

Chiar în momentul izbucnirii furtunii revoluționare, burghezia franceză a îndrăznit să le retragă din nou muncitorilor dreptul de asociere de-abia cucerit. Prin decretul din 14 iunie 1791, ea declară orice asociere a muncitorilor drept un „atentat la libertatea şi declarația drepturilor omului", pasibil de o amendă de 500 de livre şi de retragerea pe timp de un an a tuturor drepturilor civile active[225)]. Această lege, care prin măsuri polițiste limitează concurența dintre capital şi muncă la un cadru convenabil capitalului, a supraviețuit revoluțiilor şi schimbărilor dinastice. Nici chiar Teroarea[211] nu s-a atins de ea. Abia recent ea a fost radiată din Code Pénal. Nimic mai caracteristic decît pretextul acestei lovituri de stat burgheze. „Deşi — spune raportorul Le Chapelier[i)] — este de dorit ca salariul să fie mai mare decît este în prezent pentru ca cel care-l primeşte să scape de dependența absolută, aproape înrobitoare, determinată de insuficiența mijloacelor de subzistență necesare", totuşi nu li se poate permite muncitorilor să se înțeleagă între ei în ceea ce priveşte interesele lor, să acționeze în comun pentru a atenua „dependența lor absolută, aproape înrobitoare", deoarece prin aceasta ei ar viola „libertatea foştilor lor patroni, actualii întreprinzători" (libertatea de a-i menține pe muncitori în sclavie!), şi deoarece o asociere îndreptată împotriva despotismului foştilor patroni din corporații este — închipuiți-vă! — o restabilire a corporațiilor desființate de constituția franceză![226)]

4. Geneza fermierilor capitalişti

După ce am analizat modul violent în care au fost creați proletarii puşi în afara legii, disciplina sîngeroasă care i-a transformat în muncitori salariați, murdarele măsuri dictate de înalte considerente de stat, care, prin metode polițiste, intensifică, o dată cu gradul de exploatare a muncii, şi acumularea capitalului, se pune întrebarea: care este originea capitaliştilor? Căci exproprierea populației rurale creează nemijlocit numai pe marii proprietari funciari. În ceea ce priveşte geneza fermierului, putem s-o urmărim pas cu pas, întrucît ea este un proces lent, care durează multe secole. Situația şerbilor înşişi şi alături de ei a micilor proprietari funciari liberi în ceea ce priveşte proprietatea era foarte diferită, de aceea şi eliberarea lor s-a făcut în condiții economice foarte diferite.

În Anglia, prima formă sub care apare fermierul este aceea a bailiff-ului, el însuşi şerb. Situația lui este asemănătoare aceleia a villicus-ului în Roma antică, avînd însă o sferă de activitate mai restrînsă. În a doua jumătate a secolului al XIV-lea, locul bailiff-ului este luat de fermier, căruia landlordul îi dă sămînță, vite şi unelte agricole. Situația lui nu este prea diferită de aceea a țăranului. Singura deosebire este că el exploatează mai multă muncă salariată. Curînd el devine métayer, fermier care lucrează pămîntul în parte. El avansează o parte din capitalul necesar agriculturii, cealaltă parte o avansează landlordului. Produsul total şi-l împart între ei în proporția stabilită prin contract. În Anglia această formă dispare curînd, cedînd locul fermierului propriu-zis, care îşi valorifică capitalul propriu prin folosirea muncitorilor salariați şi plăteşte landlordului o parte din plusprodus, în bani sau în natură, ca rentă funciară.

În secolul al XV-lea, atîta timp cît țăranii independenți şi muncitorii agricoli, care pe lîngă munca salariată se ocupau şi de gospodăria lor de sine stătătoare şi îşi sporeau avutul prin munca lor, nivelul de viață al fermierului şi sfera lui de producție erau mediocre. Revoluția în agricultură din ultima treime a secolul al XV-lea, care continuă aproape în tot secolul al XVI-lea (cu excepția totuşi a ultimelor decenii), îl îmbogățeşte pe fermier cu aceeaşi rapiditate cu care sărăceşte populația rurală[227)]. Uzurparea izlazurilor obştii etc. îi permite să-şi sporească mult numărul vitelor aproape fără cheltuieli, iar vitele îi dau mai multe îngrăşăminte pentru pămîntul lui.

În secolul al XVI-lea intervine un moment de o importau hotărîtoare. La acea dată contractele de arendă se încheiau pe termen lung, adesea pe 99 de ani. Scăderea continuă a valorii metalelor nobile, şi în consecinţă a valorii banilor, aducea fermierilor beneficii uriaşe. Ea provoca scăderea salariului, abstracţie făcînd de toate celelalte împrejurări examinate mai sus. O parte a salariului se transformă în profit al fermierului. Creşterea continuă a preţurilor la cereale, lînă, carne, într-un cuvînt la toate produsele agricole, sporeşte capitalul bănesc al fermierului, fără vreo contribuţie din partea lui, în timp ce renta funciară pe care el trebuie s-o plătească era calculată la valoarea veche a banilor[228)]. În felul acesta el se îmbogăţea atît pe seama muncitorilor săi salariaţi, cît şi pe seama landlordului său. Nu este deci de mirare că la sfîrşitul secolului al XVI-lea Anglia poseda o clasă de „fermieri capitalişti“ bogaţi pentru condiţiile de atunci[229)].

5. Repercusiunile revoluţiei în agricultură asupra industriei. Crearea pieţei interne pentru capitalul industrial

Exproprierea intermitentă şi mereu repetată, precum şi alungarea populaţiei rurale furnizau, după cum am văzut, industriei orăşeneşti mereu alte mase de proletari, care se găseau cu totul în afara relaţiilor de breaslă, împrejurare fericită care îl determină pe bătrînul A. Anderson[i)] (a nu se confunda cu James Anderson) să creadă, în lucrarea sa consacrată istoriei comerţului[212], în intervenţia directă a providenţei. Trebuie să ne mai oprim o clipă asupra acestui aspect al acumulării primitive. Răririi populaţiei rurale independente, cu gospodării de sine stătătoare, nu-i corespunde numai condensarea proletariatului industrial, aşa cum Geoffroy Saint-Hilaire[i)] explică condensarea materiei cosmice în unele locuri prin rarefierea ei în altele[230)]. Deşi numărul cultivatorilor scăzuse, pămîntul producea acum tot atît sau chiar mai mult decît înainte pentru că revoluţia în relaţiile de proprietate asupra pămîntului a fost însoţită de îmbunătăţirea metodelor de cultivare, de o cooperare mai largă, de concentrarea mijloacelor de producţie etc. şi pentru că muncitorii agricoli salariaţi nu erau supuşi numai unei încordări mai mari[231)], dar şi sfera lor de producţie în care ei munceau pentru sine se îngusta tot mai mult. O dată cu o parte a populaţiei rurale se eliberează, aşadar, şi fostele ei mijloace de subzistenţă. Ele se transformă acum în elemente materiale ale capitalului variabil. Ţăranul aruncat pe drumuri trebuie să cumpere valoarea lor de la noul său stăpîn, capitalistul industrial, sub forma salariului. Cu materiile prime autohtone furnizate industriei de către agricultură se întîmplă acelaşi lucru ca şi cu mijloacele de subzistenţă. Ele se transformă într-un element al capitalului constant.

Să presupunem, de pildă, că o parte din ţăranii din Westfalia, care în timpul lui Frederic al II-lea, chiar dacă nu torceau fire de mătase, torceau cu toţii in, a fost expropriată şi alungată de pe pămînturile ei, şi că partea rămasă s-a transformat în zileri, care lucrează la marii fermieri. În acelaşi timp apar mari filaturi şi ţesătorii de in, în care cei „eliberaţi“ de pămînt intră ca muncitori salariaţi. Inul este acelaşi ca mai înainte. Nici o fibră nu s-a schimbat, dar în trupul său a intrat un nou suflet social. El formează acum o parte a capitalului constant al proprietarului manufacturii. Inul, care înainte era repartizat asupra unui număr uriaş de mici producători, care îl cultivau ei înşişi şi-l torceau în cantităţi mici împreună cu familiile lor, este concentrat acum în mîna unui capitalist care îi pune pe alţii să-l toarcă şi să-l ţească pentru el. Plusul de muncă cheltuit cu torsul inului se realiza înainte în venituri suplimentare ale nenumăratelor familii ţărăneşti sau chiar, pe vremea lui Frederic al II-lea, în impozite pour le roi de Prusse[*13]. Acum el se realizează sub forma profiturilor cîtorva capitalişti. Fusurile şi războaiele de ţesut, răspîndite înainte în întreaga regiune, sînt concentrate acum, ca şi muncitorii, ca şi materiile prime, în cîteva mari cazărmi ale muncii. Şi din acest moment fusurile, războaiele de ţesut şi materiile prime s-au transformat, din mijloace ale unei existenţe independente a torcătorilor şi ţesătorilor, în mijloace de a-i comanda[232)] şi de a stoarce de la ei

muncă neplătită. Privind marile manufacturi, ca şi marile ferme, nu putem spune că ele sînt formate prin reunirea unui mare număr de mici unități de producție şi prin exproprierea unui mare număr de mici producători independenți. Totuşi, observatorul imparțial nu se lasă indus în eroare. Pe vremea lui Mirabeau, leul revoluției, marile manufacturi se mai numeau încă manufactures réunies, ateliere reunite, aşa cum se vorbeşte în prezent de pămînturi reunite.

„Nu se acordă atenție — spune Mirabeau — decît marilor manufacturi în care lucrează sute de oameni sub conducerea unui director şi care sînt numite de obicei manufacturi reunite (manufactures réunies). În schimb, atelierele în care lucrează răzleți un mare număr de muncitori, fiecare pe cont propriu, nu se bucură de nici o atenție. Ele sînt lăsate cu totul pe planul al doilea. Este o mare greşeală, căci numai ele alcătuiesc o parte într-adevăr importantă a avuției naționale... Fabrica reunită (fabrique réunie) poate să îmbogățească extraordinar unul sau doi patroni, dar muncitorii sînt simpli zileri, mai bine sau mai prost plătiți, şi nu participă cu nimic la bunăstarea patronului. Fabrica separată (fabrique séparée), dimpotrivă, nu îmbogăţeşte pe nimeni, dar o mulțime de muncitori au o situație bună... Numărul muncitorilor harnici şi economi va creşte, pentru că ei văd într-o viață cumpătată şi în muncă un mijloc de a-şi îmbunatăți simțitor situația şi nu de a obține o mică ridicare a salariilor, care nu va fi niciodată o realizare importantă pentru viitor, ci va da oamenilor cel mult posibilitatea de a trăi ceva mai bine, dar numai de azi pe mîine. Manufacturile individuale, separate, legate de cele mai multe ori de mica gospodărie rurală sînt singurele libere“[233].

Exproprierea şi alungarea unei părți a populației rurale eliberează o dată cu muncitorii nu numai mijloacele lor de subzistență şi materialul lor de muncă pentru capitalul industrial, ci creează și piața internă.

Într-adevăr, aceleaşi evenimente care îi transformă pe micii agricultori în muncitori salariați şi mijloacele lor de subzistență și de muncă în elemente materiale ale capitalului creează totodată pentru acesta din urmă piața internă. Înainte familia țărănească producea şi prelucra singură mijloacele de subzistență şi materiile prime, pe care apoi le consuma în cea mai mare parte ea însăşi. Aceste materii prime şi aceste mijloace de subzistență au devenit acum mărfuri; marele fermier le vinde, manufacturile sînt piața lui. Fire, pînză, stofe groase de lînă, obiecte ale căror materii prime se găseau la îndemîna oricărei familii țărăneşti şi erau toarse şi țesute de ea pentru propriile ei trebuințe, devin acum articole de manufactură, a căror piață de desfacere sînt tocmai districtele rurale. Numeroasa clientelă împrăştiată, care pînă acum era servită de o sumedenie de mici producători ce lucrau pe cont propriu, se concentrează acum într-o singură piață uriaşă, aprovizionată de capitalul indttstrial[234]. Astfel, mînă în mînă cu exproprierea țăranilor, care înainte aveau gospodării proprii şi cu despărțirea lor de mijloacele de producție proprii, merge distrugerea industriilor auxiliare de la sate, procesul de separare a manufacturii de agricultură. Şi numai distrugerea industriei casnice țărăneşti poate da pieței interne a unei țări extinderea şi stabilitatea de care are nevoie modul de producție capitalist.

Dar perioada manufacturieră propriu-zisă nu reuşeşte să efectueze o transformare radicală. Ne amintim că ea nu pune stăpînire pe producția națională decît parțial, bazîndu-se întotdeauna pe meseriile de la oraşe şi pe industria casnică țărănească auxiliară. Dacă pe aceasta din urmă ea o distruge sub o formă oarecare, în anumite puncte, în unele ramuri speciale de activitate ea o creează din nou în alte puncte, deoarece are nevoie de ea pentru prelucrarea materiei prime pînă la o anumită fază. De aceea ea creează o clasă nouă de mici agricultori pentru care cultivarea pămîntului este o îndeletnicire secundară, îndeletnicirea principală fiind munca industrială, al cărei produs îl vînd manufacturii, direct sau prin intermediul negustorului. Aceasta este o cauză, deşi nu cauza principală, a unui fenomen care-l dezorientează în primul moment pe cercetătorul istoriei engleze. Începînd din ultima treime a secolului al XV-lea, el dă mereu de plîngeri, întrerupte doar la anumite intervale, împotriva dezvoltării gospodăriei capitaliste la sate şi împotriva distrugerii progresive a țărănimii. Pe de altă parte însă, el vede

că această țărănime continuă să existe, deşi în număr mai mic şi în condiții din ce în ce mai proaste[235)]. Cauza principală este următoarea: în Anglia precumpăneşte alternativ cînd cultura cerealelor, cînd creşterea vitelor şi în funcție de aceasta variază volumul producției țărăneşti. Abia marea industrie cu maşinile ei oferă o bază constantă agriculturii capitaliste, expropriază în mod radical majoritatea covîrşitoare a populației rurale şi desăvîrşeşte separarea agriculturii de industria casnică țărănească, smulgînd rădăcinile acesteia: torsul şi țesutul[236)]. Aşadar, numai marea industrie este aceea care cucereşte pentru capitalul industrial întreaga piață internă[237)].

6. Geneza capitalistului industrial

Geneza capitalistului industrial[238)] nu are loc treptat ca aceea a fermierului. Nu încape îndoială că mulți mici meşteri breslaşi, încă şi mai mulți mici meseriaşi independenți sau chiar muncitori salariați s-au transformat în mici capitalişti, iar prin exploatarea pe scară tot mai largă a muncii salariate şi, respectiv, prin acumularea capitalului în capitalişti sans phrase[*15]. În faza copilăriei producției capitaliste, lucrurile s-au petrecut de cele mai multe ori ca în faza copilăriei existenței oraşelor medievale, cînd problema care dintre şerbii fugiți să fie meşter şi care slugă s-a rezolvat, în majoritatea cazurilor, în funcție de data mai veche sau mai recentă a fugii lor. Dar ritmul de melc al acestei metode nu corespunde nicidecum nevoilor comerciale ale noii piețe mondiale, pe care creaseră marile descoperiri de la sfîrşitul secolului al XV-lea. Evul mediu a lăsat moştenire două forme diferite ale capitalului — capitalul cămătăresc şi capitalul comercial — care ajung la maturizare în cele mai diferite formațiuni social-economice şi care, înaintea erei modului de producție capitalist, sînt considerate drept capital quand même[*16].

„În prezent, toată avuția societății trece mai întîi în mîna capitalistului... El plăteşte proprietarului funciar renta, muncitorului salariul, celui ce strînge dările şi zeciuiala ceea ce i se cuvine şi păstrează pentru sine însuşi o parte mare, în realitate partea cea mai mare, care sporeşte zilnic din produsul anual al muncii. Capitalistul poate fi considerat acum ca cel dintîi proprietar al întregii avuții sociale, cu toate că nici o lege nu i-a conferit acest drept de proprietate... Această schimbare în sfera proprietății a fost efectuată prin luarea de dobîndă la capital... şi este destul de ciudat că legiuitorii din întreaga Europă voiau să împiedice acest lucru prin legi împotriva cametei... Puterea capitalistului asupra întregii avuții a țării este o revoluție totală în dreptul de proprietate; care este legea sau seria de legi care a provocat-o?“[239)]

Autorul ar fi trebuit să ştie că revoluțiile nu se fac cu ajutorul legilor.

Capitalul bănesc, format prin camătă şi comerț, a fost împiedicat să se transforme în capital industrial, la sate de către orînduirea feudală, iar la oraşe de către bresle[240)]. Aceste bariere au căzut o dată cu desființarea suitelor feudale, cu exproprierea şi cu alungarea unei părți din populația rurală. Noile manufacturi au apărut în porturile maritime de export sau în diferite puncte din țară, aflate în afara controlului vechilor oraşe şi al breslelor. De aici lupta îndîrjită dusă în Anglia de corporate towns[*17] împotriva acestor noi pepiniere ale industriei.

Descoperirea zăcămintelor de aur şi de argint din America, exterminarea, înrobirea şi îngroparea de vie a populației băştinaşe în mine, începutul cuceririi şi jefuirii Indiilor Orientale, transformarea Africii într-o rezervație de vînătoare de negri, aşa au arătat zorile erei producției capitaliste. Aceste procese idilice sînt momente principale ale acumulării primitive. Ele sînt urmate de războiul comercial al națiunilor europene, a cărui arenă a fost globul pămîntesc. Acest război începe cu despărțirea Țărilor de Jos de Spania, ia proporții uriaşe în

războiul antiiacobin al Angliei şi continuă în prezent cu războaiele „opiului“ duse împotriva Chinei etc.

Diferitele momente ale acumulării primitive se repartizează, în ordine mai mult sau mai puţin cronologică, îndeosebi între Spania, Portugalia, Olanda, Franţa şi Anglia. În Anglia, la sfîrşitul secolului al XVII-lea, ele se concentrează în mod sistematic în sistemul colonial, în sistemul împrumuturilor de stat, în sistemul fiscal modern şi în sistemul protecţionist. Aceste metode se bizuie, în parte, pe violenţa cea mai brutală, ca, de pildă, sistemul colonial. Toate însă folosesc puterea de stat, adică violenţa socială concentrată şi organizată, pentru a accelera procesul de transformare a modului de producţie feudal în mod de producţie capitalist şi pentru a scurta stadiile de tranziţie. Violenţa este moaşa oricărei societăţi vechi care poartă în pîntece o societate nouă. Violenţa însăşi este o potenţă economică.

W. Howitt[i], un om care şi-a făcut din creştinism o specialitate, spune despre sistemul colonial creştin:

„Barbariile şi ororile aşa-ziselor rase creştine în toate regiunile lumii şi împotriva tuturor popoarelor pe care au reuşit să le subjuge depăşesc ororile săvîrşite în oricare altă epocă din istoria universală de o altă rasă, oricît de sălbatică şi de înapoiată, oricît de crudă şi de neruşinată“[241].

Istoria sistemului colonial olandez — şi Olanda era naţiunea capitalistă model în secolul al XVII-lea — „oferă o imagine unică a trădării, corupţiei, asasinatului şi infamiei“[242]. Nu există ceva mai caracteristic decît sistemul practicat de olandezi pentru a fura oameni din Celebes pe care îi foloseau ca sclavi în Java. Hoţii de oameni erau instruiţi special în acest scop. Hoţul, tălmaciul şi vînzătorul erau factorii principali ai acestui comerţ, iar prinţii indigeni principalii vînzători. Tinerii furaţi erau ascunşi în închisorile secrete din Celebes pînă atingeau vîrsta la care puteau fi transportaţi cu corăbiile de sclavi. Într-un raport oficial se spune:

„Numai oraşul Makassar, de pildă, este plin de închisori secrete, una mai îngrozitoare ca alta, ticsite de nefericitele victime ale rapacităţii şi tiraniei, victime care, smulse cu forţa de lîngă familiile lor, stau ferecate în lanţuri“.

Pentru a pune stăpînire pe Malaca, olandezii l-au corupt pe guvernatorul portughez. În 1641 el le-a dat voie să intre în oraş. Ei au alergat imediat la reşedinţa lui şi l-au asasinat pentru „a se abţine“ de la plata sumei de 21.875 1. st., sumă pentru care se lăsase corupt. Oriunde ajungeau, urmau pustiirea şi depopularea. Banjuwangi, o provincie a Javei, număra în 1750 peste 80.000 de locuitori; în 1811 ea nu mai avea decît 8.000. Iată ce înseamnă le doux commerce[*18]!

După cum se ştie, Compania engleză a Indiilor Orientale[214] a obţinut, în afară de puterea politică în Indiile Orientale, şi monopolul exclusiv al comerţului cu ceai, ca şi al comerţului cu China în general, precum şi al transporturilor de mărfuri din şi spre Europa. Dar navigaţia de-a lungul coastelor Indiei şi între insule, precum şi comerţul în interiorul Indiei, au devenit monopolul înalţilor demnitari ai companiei. Monopolul sării, al opiului, al betelului şi al altor mărfuri constituia un izvor inepuizabil de bogăţie. Preţurile erau fixate chiar de funcţionarii companiei, care îl jecmăneau pe nenorocitul hindus după bunul lor plac. Guvernatorul general participa la acest comerţ particular. Favoriţii săi obţineau contracte în condiţii în care ei reuşeau, mai bine decît alchimiştii, să facă aur din nimic. Averi mari răsăreau ca ciupercile într-o singură zi; acumularea primitivă se făcea fără ca un singur şiling să fi fost avansat. Procesul intentat lui Warren Hastings[i] abundă în asemenea exemple. Iată unul dintre ele. Un contract pentru livrare de opiu este acordat unui oarecare Sullivan în momentul plecării sale, în interes de serviciu, într-o regiune a Indiei foarte depărtată de locul unde se produce opiu. Sullivan vinde contractul său cu 40.000 l. st. unui oarecare Binn, Binn îl vinde în aceeaşi zi cu

60.000 l. st., iar cumpărătorul ultim, care a şi executat contractul, declară că el a mai realizat un cîştig imens. Potrivit unui document prezentat parlamentului, din 1757 pînă în 1766 compania şi funcționarii ei s-au lăsat gratificați de hinduşi cu 6.000.000 l. st. În 1769—1770 englezii provoacă o foamete, cumpărînd tot orezul şi refuzînd să-l vîndă altfel decît la prețuri fabuloase[243)].

Tratamentul aplicat indigenilor întrecea, fireşte, orice măsură pe plantațiile pe care se lucra numai pentru export, ca, de pildă, în Indiile Occidentale şi în țările bogate şi dens populate, lăsate pradă crimei şi jafului, ca, de pildă, Mexicul şi Indiile Orientale. Dar şi în coloniile propriu-zise s-a manifestat caracterul creştin al acumulării primitive. Puritanii din Noua Anglie, aceşti virtuoşi ai protestantismului lucid, au hotărît în 1703 în Assembly a lor să acorde un premiu de 40 l. st. pentru fiecare scalp de indian şi pentru fiecare prizonier din rîndurile pieilor-roşii, în 1720 un premiu de 100 l. st. pentru fiecare scalp, iar în 1744, după ce în Massachusetts-Bay unul dintre triburi fusese declarat rebel, următoarele premii: pentru un scalp de bărbat de 12 ani sau mai mult 100 l. st. în valută nouă, pentru prizonieri bărbați cîte 105 l. st., pentru femei şi copii cîte 50 l. st., pentru un scalp de femeie sau de copil 50 l. st.! Cîteva decenii mai tîrziu sistemul colonial se răzbună pe urmaşii, care se răzvrătiseră între timp, ai pioşilor pilgrim fathers. Ei au fost ciopîrțiți cu securile de către indienii instigați şi plătiți de englezi. Parlamentul englez a declarat copoii şi scalparea ca „mijloace pe care dumnezeu şi natura le-au pus în mîna sa".

Sistemul colonial a contribuit la dezvoltarea forțată a comerțului şi navigației. „Societățile Monopolia" (Luther) au fost pîrghii puternice ale concentrării capitalului. Coloniile au asigurat piețe de desfacere pentru manufacturile tot mai numeroase, iar monopolul pieței le-a asigurat o acumulare sporită. Comorile dobîndite în afara Europei prin jaf direct, înrobire şi asasinări se întorceau în metropolă, unde erau transformate în capital. Olanda, prima țară care a dezvoltat în toată amploarea sistemul colonial, a atins încă în 1648 apogeul puterii sale comerciale.

„Ea stăpînea aproape în exclusivitate comerțul Indiilor orientale și căile comerciale între sud-vestul şi nord-estul Europei. Pescuitul, navigația şi manufacturile ei întreceau pe cele ale oricărei alte țări. Capitalurile acestei republici erau, poate, mai mari decît capitalurile din tot restul Europei luate laolaltă"[215].

Gülich[i)] uită să adauge: încă în 1648 populația Olandei era mai extenuată, mai sărăcită şi mai oprimată decît toată populația din restul Europei.

În prezent, supremația industrială atrage după sine supremația comercială. Dimpotrivă, în perioada manufacturieră propriu-zisă supremația comercială asigura şi supremația industrială. De aici rolul preponderent pe care l-a jucat atunci sistemul colonial. El a fost „divinitatea străină" care a fost aşezată în altar alături de vechile divinități ale Europei şi care, într-o bună zi, le-a înlăturat pe toate dintr-o singură lovitură. El a proclamat arta de a stoarce profit ca fiind ultimul şi singurul scop al omenirii.

Sistemul creditului public, adică sistemul datoriei publice, ale cărui începuturi le descoperim încă în evul mediu în Genova și Veneția, s-a răspîndit în timpul perioadei manufacturiere în întreaga Europă. Sistemul colonial, cu comerțul său maritim şi războaiele sale comerciale, i-a servit drept seră. El a apărut astfel mai întîi în Olanda. Datoria publică, adică înstrăinarea statului — indiferent dacă e despotic, constituțional sau republican — își pune amprenta pe era capitalistă. Singura parte a aşa-zisei avuții naționale care intră într-adevăr în posesiunea comună a popoarelor moderne este datoria lor publică[243a)]. De aici, în mod consecvent, doctrina modernă potrivit căreia un popor este cu atît mai bogat cu cît datoria lui publică este mai mare. Creditul public devine credoul capitalului. Şi o dată cu apariția datoriei publice

păcatul de moarte nu mai este hulirea sfîntului duh, ci încălcarea jurămîntului de credință față de datoria publică.

Datoria publică devine una dintre pîrghiile cele mai puternice ale acumulării primitive. Ca o baghetă magică ea înzestrează banii neproductivi cu forța productivă şi îi transformă astfel în capital, fără ca ei să aibă nevoie în acest scop să se expună dificultăților şi riscului, indisolubil legate, de folosirea lor în industrie şi chiar în operații cămătăreşti. Creditorii statului nu dau de fapt nimic, căci suma împrumutată se transformă în titluri de creanță asupra statului, transmisibile, care continuă să funcționeze în mîna lor, ca şi cum ar fi numerar de aceeaşi valoare. Dar, în afară de clasa rentierilor trîndavi, creată în modul acesta şi de bogăția improvizată a financiarilor care au rolul de intermediari între guvern şi națiune, în afară de otcupcici de impozite, comercianți, fabricanți particulari, în mîna cărora ajunge, sub formă de capital picat din cer, o bună parte din orice împrumut de stat, datoria publică a creat societățile pe acțiuni, comerțul cu efecte de tot felul, agiotajul, într-un cuvînt jocul de bursă şi bancocrația modernă.

Din momentul apariției lor, marile bănci, împopoțonate cu titlul de bănci naționale, nu erau decît asociații de speculanți particulari, care se puneau la dispoziția guvernelor şi, datorită privilegiilor obținute, puteau să le avanseze bani. De aceea criteriul infailibil al acumulării datoriei publice este urcarea progresivă a acțiunilor acestor bănci, a căror dezvoltare deplină începe o dată cu înființarea Băncii Angliei (1694). Banca Angliei a început prin a acorda guvernului împrumuturi în bani cu dobîndă de 8%; totodată ea a fost împuternicită de parlament să bată monedă din acelaşi capital, pe care l-a împrumutat din nou publicului sub formă de bancnote. Cu aceste bancnote ea avea dreptul să sconteze polițe, să dea împrumuturi pe mărfuri şi să cumpere metale nobile. N-a durat mult şi banii aceştia de credit fabricați chiar de ea au devenit moneda în care Banca Angliei acorda statului împrumuturi şi plătea în contul statului dobînzile la datoria publică. Nu era destul că ea dădea cu o mînă pentru a lua mai mult cu cealaltă; chiar atunci cînd primea, ea mai rămînea creditoarea permanentă a națiunii pînă la ultimul ban pe care îl dăduse. Treptat ea a devenit depozitarul necesar al rezervei metalice a țării şi centrul de gravitație al întregului credit comercial. În aceeaşi perioadă în care în Anglia vrăjitoarele nu mai erau arse pe rug, au început să fie spînzurați falsificatorii de bancnote. Impresia produsă asupra contemporanilor de apariția subită a acestei clici de bancocrați, de financiari, rentieri, mijlocitori, speculanți şi rechini de bursă se vede din scrierile din acea vreme, de pildă din scrierile lui Bolingbroke[i) 243b)].

O dată cu datoria publică a apărut un sistem internațional de credit, care disimulează adesea unul dintre izvoarele acumulării primitive la un popor sau altul. Astfel, mîrşăviile sistemului venețian de jaf constituie o asemenea bază disimulată a avuției capitaliste a Olandei, căreia Veneția aflată în declin îi împrumuta mari sume de bani. Aceleaşi relații au existat şi între Olanda şi Anglia. Încă la începutul secolului al XVIII-lea, manufacturile olandeze au fost mult depăşite de cele engleze, iar Olanda a încetat de a fi națiunea comercială şi industrială dominantă. De aceea, în perioada dintre 1701 şi 1776, una dintre principalele ei afaceri devine darea cu împrumut a unor capitaluri uriaşe, îndeosebi Angliei, puternicul ei concurent. Relații asemănătoare există în prezent între Anglia şi Statele Unite. Multe capitaluri care apar astăzi fără certificat de naştere în Statele Unite sînt sînge de copii capitalizat abia ieri în Anglia.

Întrucît datoria publică se întemeiază pe veniturile statului care trebuie să acopere dobînzile anuale şi alte plăți, sistemul fiscal modern a devenit o completare necesară a sistemului împrumuturilor de stat. Împrumuturile dau guvernului posibilitatea de a face față unor cheltuieli extraordinare fără ca acest lucru să fie simțit imediat de contribuabil, dar tot ele reclamă pînă la urmă o mărire a impozitelor. Pe de altă parte, mărirea impozitelor, determinată de acumularea unor datorii contractate succesiv, sileşte guvernul la fiecare nouă cheltuială extraordinară să contracteze noi împrumuturi. Sistemul fiscal modern, a cărui axă o

constituie impozitele pe mijloacele de subzistență de strictă necesitate (deci scumpirea lor) poartă, aşadar, în sine germenul unei sporiri automate a impozitelor. Impunerea excesivă nu este un fapt întîmplător, ci mai degrabă un principiu. Din această cauză, în Olanda, țară unde acest sistem a fost aplicat pentru prima oară, marele patriot de Witt[i)] l-a prezentat, în Maximele[216] sale, ca fiind cel mai bun sistem pentru a face din muncitorul salariat un om supus, cumpătat, harnic şi... gata să presteze o muncă excesivă. Dar aici pe noi ne interesează nu atît influența dezastruoasă pe care sistemul fiscal modern o exercită asupra situației muncitorului salariat, cît exproprierea prin violență a țăranului, a meseriaşului, într-un cuvînt a tuturor elementelor micii burghezii, determinată de acest sistem. În această privință nu există păreri diferite nici măcar la economiştii burghezi. Acțiunea expropriatoare a sistemului fiscal este accentuată de sistemul protecționist, care este o parte integrantă a sa.

Rolul important pe care datoria publică şi sistemul fiscal corespunzător îl joacă în capitalizarea avuției şi în exproprierea maselor a indus în eroare o serie de autori, între care Cobbett, Doubleday[i)] şi alții, care considerau datoria publică şi sistemul fiscal drept prima cauză a mizeriei popoarelor moderne.

Sistemul protecționist a fost un mijloc artificial de a fabrica fabricanți, de a expropria muncitori independenți, de a capitaliza mijloacele de producție şi mijloacele de subzistență naționale, de a accelera forțat trecerea de la modul de producție vechi la cel modern. Statele europene şi-au disputat brevetul acestei invenții şi, odată intrate în serviciul maeştrilor în arta de a stoarce plusvaloare, ele nu s-au mulțumit să jefuiască în acest scop propriile lor popoare, în mod indirect prin taxe vamale protecționiste şi în mod direct prin prime de export etc. Ele au distrus prin mijloace violente orice industrie în țările vecine dependente, aşa cum, de pildă, a distrus Anglia manufactura de lînă din Irlanda. Pe continent, datorită procedeului lui Colbert[i)], procesul a fost mult simplificat. Capitalul inițial al industriaşului vine aici, în parte, direct din vistieria statului.

„De ce să căutăm atît de departe — exclamă Mirabeau — cauza înfloririi manufacturii în Saxonia înainte de războiul de şapte ani? Este suficient să ne gîndim la cele 180.000.000 datorie publică!“[244)]

Sistemul colonial, datoria publică, povara impozitelor, protecționismul, războaiele comerciale etc., toate aceste vlăstare ale perioadei manufacturii propriu-zise iau o amploare uriaşă în perioada copilăriei marii industrii. Naşterea acesteia din urmă este marcată prin uriaşul furt irodian de copii. Fabricile, ca şi flota regală, îşi recrutează muncitorii făcînd uz de forță. Nici sir F. M. Eden, care a rămas indiferent la ororile care au însoțit exproprierea pămîntului populației rurale începînd din ultima treime a secolului al XV-lea pînă în timpul lui, pînă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, care, încîntat, a salutat acest proces „necesar“ pentru „crearea“ agriculturii capitaliste şi a „raportului just între pămîntul arabil şi păşune“, nici chiar el nu reuşeşte să înțeleagă necesitatea economică a furtului de copii şi a sclaviei copiilor în scopul de a transforma producția manufacturieră în producție de fabrică şi de a crea o corelație justă între capital şi forța de muncă. El spune:

„Merită, poate, ca publicul să cbibzuiască dacă o manufactură, pentru a funcționa cu succes, trebuie să fure din cottages şi din case de muncă copii săraci, care sînt puşi să lucreze în grupuri cu schimbul cea mai mare parte a nopții fără odihnă, dacă o manufactură care, afară de aceasta, ține laolaltă bărbați şi femei de vîrste diferite şi cu înclinații diferite, ceea ce duce, datorită exemplelor rele, la depravare şi libertinaj, dacă o asemenea manufactură poate să sporească fericirea națională şi pe cea individuală?“[245)] „În Derbyshire, Nottinghamshire şi îndeosebi în Lancashire — scrie Fielden[i)] — maşinile recent inventate au fost introduse în fabrici mari, aflate în apropierea unor rîuri mari capabile să pună în mişcare roata hidraulică. În aceste locuri, departe de oraşe, a fost nevoie dintr-o dată de mii de brațe de muncă;

îndeosebi Lancashire, pînă atunci relativ puțin populat şi neroditor, a avut cea mai mare nevoie de oameni. Deosebit de căutate erau degetele mici şi îndemînatice ale copiilor. Curînd a devenit obicei recrutarea de ucenici (!) din diferite case de muncă parohiale din Londra, din Birmingham şi din alte părți. Multe, multe mii de aceste ființe mici şi neajutorate, între 7 şi 13 sau 14 ani, au fost astfel expediate în nord. De obicei patronul" (adică hoțul de copii) „le dădea ucenicilor îmbrăcăminte, mîncare şi un adăpost în casele de ucenici de pe lîngă fabrici. Se angajau supraveghetori care să le supravegheze munca. Era în interesul acestor vătafi de sclavi ca să-i pună pe copii să muncească cît mai mult posibil, deoarece retribuirea lor depindea de cantitatea de produse stoarsă de la fiecare copil. Cruzimea era o urmare firească... În multe districte industriale, îndeosebi în Lancashire, aceste ființe nevinovate şi neajutorate vîndute fabricanților au fost supuse celor mai revoltătoare torturi. Copiii erau chinuiți pînă la moarte de munca excesivă..., erau biciuiți, ferecați în lanțuri şi supuşi celor mai rafinate şi mai îngrozitoare torturi; istoviți de foame încît erau numai piele şi oase, ei erau adesea mînați la muncă cu biciul... Uneori ei au fost împinşi chiar la sinucidere... Frumoasele şi romanticele văi din Derbyshire, Nottinghamshire şi Lancashire, ferite de ochiul publicului, au devenit locuri de supliciu şi adesea de asasinate!... Profiturile fabricanților erau uriaşe. Faptul acesta nu făcea deoît să le ațîțe foamea de lup. Ei au început să practice munca de noapte, adică, după ce extenuau un grup de muncitori prin munca de zi, ei aveau pregătit alt grup pentru munca de noapte; schimbul de zi ocupa paturile pe care schimbul de noapte abia le părăsise, şi viceversa. Este o tradiție populară în Lancashire ca paturile să nu se răcească niciodată"[246)].

O dată cu dezvoltarea producției capitaliste în cursul perioadei manufacturiere, opinia publică din Europa a pierdut ultima rămăşiță de conştiință şi de ruşine. Națiunile se mîndreau în mod cinic cu orice infamie de vreme ce era un mijloc de acumulare a capitalului. Citiți, de pildă, naivele anale comerciale ale filistinului A. Anderson[217]. Aici e proclamat cu surle şi trîmbițe ca un triumf al înțelepciunii politice engleze faptul că la încheierea păcii de la Utrecht, prin „asiento"[218], Anglia a silit Spania să-i recunoască dreptul de a face comerț cu negri între Africa şi America spaniolă, comerț pe care pînă atunci îl făcea numai între Africa şi Indiile occidentale engleze. Anglia a primit dreptul ca pînă în 1743 să livreze Americii spaniole cîte 4.800 de negri anual. Prin aceasta se crea un paravan oficial pentru contrabanda engleză. Oraşul Liverpool s-a dezvoltat pe baza comerțului cu sclavi. Acest comerț a fost metoda lui de acumulare primitivă. Şi astăzi „lumea bună" din Liverpool este Pindarul[i)] comerțului cu sclavi, care — vezi lucrarea citată a doctorului Aikin apărută în 1795 — „face din spiritul comercial o pasiune, creează marinari minunați şi aduce o mulțime de bani". În 1730 Liverpool avea pentru comerțul cu sclavi 15 corăbii, în 1751 53, în 1760 74, în 1770 96 şi în 1792 132.

Introducînd în Anglia sclavia copiilor, industria bumbacului a stimulat totodată transformarea sclaviei în Statele Unite, care pînă atunci avea o formă mai mult sau mai puțin patriarhală, într-un sistem comercial de exploatare. În general, sclaviei voalate a muncitorilor salariați în Europa îi trebuia drept piedestal sclavia sans phrase[*21] în Lumea nouă[247)].

Tantae molis erat[219] de a se crea condiții pentru manifestarea liberă a „legilor naturale eterne" ale modului de producție capitalist, de a se desăvîrşi procesul de separare a muncitorilor de condițiile muncii lor, de a se transforma la un pol mijloacele sociale de producție şi mijloacele de subzistență în capital, iar la polul opus masele populare în muncitori salariați, în „săraci care muncesc" liberi, acest produs uimitor al istoriei moderne[248)]. Dacă, după Augier[i)], banii „vin pe lume cu pete naturale de sînge pe unul din obraji"[249)], capitalul vine pe lume mînjit de sînge și pătat pe tot trupul din cap pînă în picioare[250)].

7. Tendința istorică a acumulării capitaliste

Aşadar, la ce se reduce acumularea primitivă a capitalului, adică geneza lui istorică? În măsura în care nu este transformare directă a sclavilor şi a şerbilor în muncitori salariați, prin urmare simplă schimbare de formă, ea nu înseamnă decît exproprierea producătorilor nemijlociți, adică desfiinţarea proprietății private, bazată pe munca proprie.

Proprietatea privată, ca opus al proprietății colective, sociale, nu există decît acolo unde mijloacele de muncă şi condițiile exterioare ale muncii aparțin unor persoane particulare. Dar în funcție de faptul că aceste persoane particulare sînt muncitori sau cei care nu muncesc, se schimbă însuşi caracterul proprietății private. Infinitatea de nuanțe pe care ea le prezintă la prima vedere nu reflectă decît stările intermediare aflate între aceste două extreme.

Proprietatea privată a muncitorului asupra mijloacelor sale de producție este baza micii producții, iar mica producție este o condiție necesară pentru dezvoltarea producției sociale şi a individualității libere a muncitorului însuşi. E drept că acest mod de producție există şi în sclavagism, şi în feudalism, precum şi în alte relații de dependență personală. Dar el nu înfloreşte, nu-şi desfăşoară întreaga energie, nu-şi cucereşte forma clasică adecvată decît acolo unde muncitorul este proprietar privat liber al condițiilor sale de muncă folosite de el însuşi, acolo unde țăranul este proprietar al ogorului pe care îl cultivă, iar meseriaşul proprietar al uneltelor pe care le minuieşte cu virtuozitate.

Acest mod de producție presupune fărîmițarea pămîntului şi a celorlalte mijloace de producție. El exclude atît concentrarea acestora din urmă, cît şi cooperarea, diviziunea muncii în cadrul aceloraşi procese de producție, dominarea şi reglementarea socială a naturii, dezvoltarea liberă a forțelor de producție sociale. El nu este compatibil decît cu limitele naturale, înguste ale producției şi ale societății. A-l eterniza ar însemna, după cum spune pe bună dreptate Pecqueur[i)], „a decreta mediocritatea generală“[220]. Pe o anumită treaptă de dezvoltare, el produce mijloacele materiale ale propriei sale distrugeri. Din acest moment în societate se trezesc forțe şi pasiuni care se simt încătuşate de el. Acest mod de producție trebuie desfiinţat şi este desfiinţat. Desfiinţarea lui, transformarea mijloacelor de producție individuale şi fărîmițate în mijloace de producție socialmente concentrate, deci a proprietății minuscule a multora într-o uriaşă proprietate a cîtorva, adică exproprierea pămîntului maselor populare largi, exproprierea mijloacelor lor de subzistență şi uneltelor lor de muncă, această îngrozitoare şi anevoioasă expropriere a maselor populare, constituie preistoria capitalului. Ea cuprinde o serie întreagă de metode violente, dintre care am menționat mai sus numai pe cele mai importante, care au făcut epocă ca metode ale acumulării primitive a capitalului. Exproprierea producătorilor nemijlociți se face cu vandalismul cel mai necruțător şi sub impulsul patimilor celor mai infame, mai murdare, mai meschine şi mai odioase. Proprietatea privată, dobîndită prin muncă proprie şi bazată, ca să zicem aşa, pe contopirea muncitorului individual, independent, cu condițiile sale de muncă, este înlăturată de proprietatea privată capitalistă, bazată pe exploatarea muncii altuia, dar libere din punct de vedere formal[251)].

Cînd acest proces de transformare a destrămat în profunzime şi în amploare societatea veche, cînd muncitorii au fost transformați în proletari, iar condițiile lor de muncă în capital, cînd modul de producție capitalist stă pe propriile sale picioare, atunci socializarea ulterioară a muncii, transformarea ulterioară a pămîntului şi a celorlalte mijloace de producție în mijloace de producție exploatate pe scară socială, deci comune, prin urmare exproprierea ulterioară a proprietarilor privați, capătă o formă nouă. Cel ce urmează să fie expropriat acum nu mai este muncitorul care lucrează independent, ci capitalistul care exploatează un număr mare de muncitori.

Această expropriere se înfăptuieşte prin jocul legilor imanente ale producției capitaliste însăşi, prin centralizarea capitalurilor. Un capitalist răpune un număr mare de alți capitalişti. Mînă în mînă cu această centralizare, adică cu exproprierea unui număr mare de capitalişti de către un

număr mic, se dezvoltă pe o scară mereu crescîndă cooperarea în procesul muncii, aplicarea tehnică conştientă a ştiinței, exploatarea sistematică a pămîntului, transformarea mijloacelor de muncă în mijloace de muncă ce nu pot fi folosite decît în comun, economisirea tuturor mijloacelor de producție prin folosirea lor ca mijloace de producție ale unei munci sociale combinate, atragerea tuturor popoarelor în orbita pieței mondiale şi prin aceasta caracterul internaţional al regimului capitalist. O dată cu micşorarea continuă a numărului magnaților capitalului, care uzurpă şi monopolizează toate avantajele acestui proces de transformare, creşte mizeria, asuprirea, înrobirea, degradarea, exploatarea, dar şi revolta clasei muncitoare, al cărei număr sporeşte neîncetat şi care este educată, unită şi organizată prin însuşi mecanismul procesului de producție capitalist. Monopolul capitalului devine o cătuşe pentru modul de producție care a înflorit o dată cu el şi prin el. Centralizarea mijloacelor de producție şi socializarea muncii ajung la un punct la care devin incompatibile cu învelişul lor capitalist. Acesta este sfărîmat. Proprietății private capitaliste i-a sunat ceasul. Expropriatorii sînt expropriați.

Modul de însuşire capitalist, care rezultă din modul de producție capitalist, deci proprietatea privată capitalistă, este prima negație a proprietății private individuale, bazată pe munca proprie. Dar producția capitalistă generează cu necesitatea unui proces natural propria ei negare. Aceasta este negarea negației. Ea nu restabileşte proprietatea privată, ci proprietatea individuală, dar pe baza realizărilor erei capitaliste: a cooperării şi a proprietății comune asupra pămîntului şi asupra mijloacelor de producție produse de munca însăşi.

Transformarea proprietății private fărîmițate, bazată pe munca proprie a indivizilor, în proprietate capitalistă este, desigur, un proces mult mai îndelungat, mai violent şi mai dificil decît transformarea proprietății capitaliste, care în fapt se bazează deja pe producția socială, în proprietate socială. Acolo era vorba de exproprierea maselor populare de către un număr restrîns de uzurpatori; aici este vorba de exproprierea unui număr restrîns de uzurpatori de către masele populare[252)].

Capitolul douăzeci şi cinci

Teoria modernă a colonizării[253)]

Economia politică confundă din punct de vedere principial două categorii foarte diferite de proprietate privată, din care una se bazează pe munca proprie a producătorului şi cealaltă pe exploatarea muncii altuia. Ea uită că aceasta din urmă nu este numai opusul celei dintîi, dar şi creşte pe mormîntul ei.

În Europa occidentală, patria economiei politice, procesul acumulării primitive este mai mult sau mai puțin încheiat. Aici regimul capitalist sau şi-a supus direct întreaga producție națională sau, acolo unde relațiile sînt mai puțin dezvoltate, controlează cel puțin indirect păturile sociale în declin, care continuă să existe alături de el şi care aparțin modului de producție perimat. Acestei lumi a capitalului economistul îi aplică concepțiile de drept şi de proprietate ale lumii precapitaliste cu un zel cu atît mai mare şi cu o onctuozitate cu atît mai mare, cu cît ideologia îi este mai puternic contrazisă de fapte.

Altfel stau lucrurile în colonii. Regimul capitalist întîmpină aici la fiecare pas piedici din partea producătorului, care, în calitate de posesor al propriilor sale condiții de muncă, se îmbogățeşte pe sine din munca sa, şi nu pe capitalist. Contradicția dintre aceste două sisteme economice diametral opuse se manifestă aici, practic în lupta lor. Acolo unde capitalistul se sprijină pe puterea metropolei sale, el caută să înlăture prin violență modul de producție și de însuşire bazat pe munca proprie a producătorului. Aceleaşi interese care îl determină în metropolă pe sicofantul capitalului, pe economist, să fundamenteze din punct de vedere teoretic identitatea dintre modul de producție capitalist şi opusul său, aceleaşi interese îl

împinge aici „to make a clean breast of it“[*1] şi să proclame cu glas tare opoziția dintre cele două moduri de producție. În acest scop el demonstrează că dezvoltarea forței productive sociale a muncii, cooperarea, diviziunea muncii, folosirea pe scară largă a maşinilor etc. sînt imposibile fără exproprierea muncitorilor şi fără transformarea corespunzătoare a mijloacelor lor de producție în capital. În interesul aşa-numitei avuții naționale, el caută mijloace artificiale pentru a provoca sărăcia poporului. Platoşa sa apologetică se sfarmă aici, bucată cu bucată, ca iasca uscată.

Marele merit al lui E. G. Wakefield[i)] nu este de a fi spus ceva nou despre colonii[254)], ci de a fi descoperit în colonii adevărul despre relațiile capitaliste din metropolă.. Aşa cum, la începuturile sale, sistemul protecționist[255)] tindea să fabrice capitalişti în metropolă, tot astfel teoria colonizării a lui Wakefield, pe care Anglia a încercat un timp s-o pună în practică pe cale legislativă, tindea să fabrice muncitori salariați în colonii. Este ceea ce numeşte el „systematic colonization“ (colonizare sistematică).

În primul rînd Wakefield a descoperit în colonii că faptul de a avea bani, mijloace de subzistență, maşini şi alte mijloace de producție nu face dintr-un om un capitalist atîta timp cît nu există elementul complementar, muncitorul salariat, atîta timp cît nu există celălalt om, care este pus în situația de a se vinde de bunăvoie pe sine însuşi. El a descoperit de asemenea că capitalul nu este un lucru, ci o relație socială între persoane, mijlocită de lucruri[256)]. Domnul Peel[i)], se plînge el, a luat cu sine din Anglia în Noua Olandă, pe malul rîului Swan, mijloace de subzistență şi mijloace de producție în valoare de 50.000 l. st. Domnul Peel a fost atît de prevăzător, încît a luat cu el şi 3.000 de muncitori, bărbați, femei şi copii. Ajuns la destinație, „domnul Peel rămase fără un singur slujitor care să-i facă patul sau să-i aducă apă de la rîu“[257)]. Bietul domn Peel! El a prevăzut totul, dar a uitat să exporte relațiile de producție engleze pe malul rîului Swan!

Pentru a înțelege descoperirile lui Wakefield, despre care vom vorbi mai jos, sînt necesare două observații preliminare. Ştim că, dacă mijloacele de producție şi mijloacele de subzistență sînt proprietatea producătorului nemijlocit, ele nu sînt capital. Ele devin capital numai în condiții în care servesc concomitent ca mijloace de exploatare şi ca mijloace de dominare a muncitorului. Acest suflet capitalist al lor este însă atît de strîns legat în capul economistului de substanța lor materială, încît el le numeşte în toate împrejurările capital, chiar şi atunci cînd sînt exact contrariul. Astfel procedează şi Wakefield. Mai departe: fărîmițarea mijloacelor de producție, proprietate individuală a multor lucrători cu gospodării de sine stătătoare şi independenți unii de alții, este numită de el repartizare egală a capitalului. Cu economistul se întîmplă acelaşi lucru ca şi cu juristul feudal. Acesta din urmă aplica chiar şi relațiilor pur băneşti etichetele sale de drept feudal.

„Dacă — spune Wakefield — capitalul ar fi repartizat în proporții egale între toți membrii societății, nimeni n-ar avea interesul să acumuleze mai mult capital decît ar putea utiliza cu propriile lui mîini. Acesta este cazul, într-o anumită măsură, în noile colonii americane, unde pasiunea pentru proprietatea funciară împiedică existența unei clase de muncitori salariați“[258)].

Aşadar, atîta timp cît muncitorul poate acumula pentru sine însuşi — şi el poate să facă acest lucru atîta timp cît rămîne proprietarul mijloacelor sale de producție —, acumularea capitalistă şi modul de producție capitalist sînt imposibile. Lipseşte clasa muncitorilor salariați, indispensabilă în acest scop. În ce mod a fost efectuată însă, în vechea Europă exproprierea muncitorului de condițiile sale de muncă, adică în ce mod au apărut capitalul şi munca salariată? Printr-un contract social[*2] extrem de original.

„Omenirea... a adoptat o metodă simplă pentru stimularea acumulării capitalului“, care îi apărea, bineînțeles, de pe vremea lui Adam[i)] ca ultim şi unic scop al existenței ei; „ea s-a

împărțit în proprietari de capital şi în proprietari de muncă... Această împărțire a fost rezultatul unei înțelegeri şi combinări liber consimțite“[259].

Într-un cuvînt, masa omenirii s-a expropriat pe sine însăşi în onoarea „acumulării capitalului“. În acest caz însă ar trebui să se presupună că instinctul acestei abnegații fanatice ar trebui să se manifeste cu toată forța îndeosebi în colonii, căci numai acolo există oameni şi împrejurări care ar putea transpune acest contrat social din imperiul viselor în imperiul realității. Dar atunci la ce mai e nevoie, în genere, de „colonizare sistematică“ în opoziție cu colonizarea naturală? Dar, dar:

„este îndoielnic că în statele nordice ale Uniunii americane o zecime a populației aparține categoriei muncitorilor salariați... În Anglia... marea masă a populației este alcătuită din muncitori salariați“[260].

Mai mult, tendința de autoexpropriere a omenirii muncitoare în onoarea capitalului este atît de neînsemnată, încît sclavia, chiar potrivit lui Wakefield, constituie unica bază naturală a avuției coloniale. Colonizarea sistematică a sa este un simplu pis aller[*3], dat fiind că are de-a face cu oameni liberi, nu cu sclavi.

„Primii colonişti spanioli din Santo Domingo n-au avut muncitori din Spania. Dar fără muncitori“ (adică fără sclavie) „capitalul ar fi dispărut sau cel puțin s-ar fi redus la mici proporții în care fiecare individ îl poate utiliza cu propriile lui mîini. Aşa s-a şi întîmplat într-adevăr în ultima colonie întemeiată de englezi, unde un capital mare, constînd din sămînță, vite şi unelte, s-a irosit din lipsă de muncitori salariați şi unde nici un colonist nu posedă un capital mai mare decît poate utiliza cu propriile lui mîini“[261].

Am văzut că exproprierea pămîntului maselor populare constituie baza modului de producție capitalist. Esența unei colonii libere constă, dimpotrivă, în aceea că masa pămîntului mai este încă proprietatea poporului şi că, în consecință, fiecare colonist poate transforma o parte din pămînt în proprietate privată şi în mijloc de producție individual, fără a-l împiedica pe colonistul care vine mai tîrziu să facă acelaşi lucru[262]. Acesta este secretul atît al înfloririi coloniilor cît şi al racilei lor: rezistența în fața stabilirii capitalului.

„Acolo unde pămîntul este foarte ieftin şi toți oamenii sînt liberi, acolo unde fiecare poate obține după dorință o bucată de pămînt pentru sine, acolo nu numai că munca este foarte scumpă dacă ținem seama de partea care revine muncitorilor din produsul său, dar în general este foarte greu să se obțină muncă combinată indiferent la ce preț“[263].

Dat fiind că în colonii separarea muncitorului de condițiile de muncă şi de rădăcina lor — pămîntul — nu există încă sau există numai sporadic ori pe un spațiu prea limitat, nu există încă nici separarea agriculturii de industrie, nici industria casnică țărănească nu este încă desființată. Cum să existe atunci piață internă pentru capital?

„Nici o parte din populația Americii nu se ocupă exclusiv cu agricultura, cu excepția sclavilor şi a proprietarilor lor, care combină capitalul şi munca pentru lucrări mari. Americanii liberi care-şi cultivă singuri pămîntul au în acelaşi timp multe alte îndeletniciri. De obicei ei îşi confecționează singuri o parte din mobilele şi uneltele necesare. Adesea ei îşi construiesc singuri casele şi duc produsul propriei lor industrii pe piețe îndepărtate. Ei sînt în acelaşi timp torcători şi țesători, fac săpun şi luminări, încălțăminte şi îmbrăcăminte pentru consumul lor propriu. În America, agricultura este adesea ocupația accesorie a unui fierar, a unui morar sau a unui mic comerciant“[264].

Unde rămîne, între asemenea oameni ciudați, „teren de abstinență“ pentru capitalist?

Marea frumusețe a producției capitaliste constă nu numai în aceea că ea reproduce în mod permanent pe muncitorul salariat ca muncitor salariat, dar şi în aceea că pe măsura acumulării

capitalului ea produce încontinuu o suprapopulaţie relativă de muncitori salariaţi. În felul acesta, legea cererii şi ofertei de muncă este menţinută pe făgaşul dorit, fluctuaţiile salariului sînt limitate corespunzător exploatării capitaliste şi, în sfîrşit, se asigură dependenţa socială, atît de indispensabilă, a muncitorului faţă de capitalist — o relaţie de dependenţă absolută, pe care acasă, în metropolă, economistul poate s-o prezinte în mod mincinos şi prolix ca o relaţie contractuală liberă între vînzător şi cumpărător, între doi posesori de marfă la fel de independenţi, posesor al mărfii capital şi posesor al mărfii muncă. Dar în colonii această frumoasă iluzie se destramă. Populaţia absolută creşte aici mult mai repede decît în metropolă, dat fiind că mulţi muncitori vin pe lume maturi şi totuşi piaţa muncii nu este niciodată saturată. Legea cererii şi ofertei de muncă suferă un eşec. Pe de o parte, lumea veche trimite acolo în permanenţă capital avid de exploatare şi setos de abstinenţă; pe de altă parte, reproducţia regulată de muncitori salariaţi ca muncitori salariaţi se loveşte de piedicile cele mai neplăcute şi în parte de neînvins. Şi ce-i mai pasă de producţia de muncitori salariaţi excedentari în raport cu acumularea capitalului! Muncitorul salariat de azi devine mîine ţăran sau meseriaş independent, care lucrează pe cont propriu. El dispare de pe piaţa muncii, dar nu în casa de muncă. Această transformare permanentă a muncitorilor salariaţi în producători independenţi — care, în loc să muncească pentru capital, muncesc pentru ei înşişi şi, în loc să-l îmbogăţească pe domnul capitalist, se îmbogăţesc pe ei înşişi — exercită, la rîndul ei, o influenţă foarte dăunătoare asupra situaţiei de pe piaţa muncii. Nu este vorba numai de faptul că gradul de exploatare a muncitorului salariat rămîne scandalos de scăzut, ci şi de faptul că muncitorul pierde o dată cu relaţia de dependenţă şi sentimentul de dependenţă faţă de capitalistul abstinent. De aici toate neajunsurile pe care bravul nostru E. G. Wakefield le descrie în mod atît de sincer, de elocvent şi de emoţionant.

Oferta de muncă salariată, se plînge el, nu este nici constantă, nici regulată, nici suficientă. Ea „este în permanenţă nu numai prea mică, ci şi nesigură“[265].

„Deşi produsul care urmează să fie împărţit între muncitor şi capitalist este mare, muncitorul ia o parte atît de mare, încît el devine repede capitalist... Dimpotrivă, puţini sînt în stare, chiar dacă trăiesc neobişnuit de mult, să acumuleze mase mari de avuţie“[266].

Muncitorii nu permit pur şi simplu capitalistului să se abţină de la retribuirea celei mai mari părţi a muncii lor. Capitalistului nu-i foloseşte la nimic dacă, fiind prevăzător, importă din Europa, o dată cu propriul său capital, şi pe propriii săi muncitori salariaţi.

„Curînd ei încetează de a fi muncitori salariaţi şi se transformă în ţărani independenţi sau chiar în concurenţi ai foştilor lor patroni, chiar pe piaţa muncii salariate“[267].

Imaginaţi-vă ce grozăvie! Bravul capitalist a importat din Europa, cu banii lui, pe propriii lui concurenţi! Asta-i culmea! Nu este de mirare că Wakefield se plînge de lipsa relaţiei de dependenţă şi a sentimentului de dependenţă al muncitorilor salariaţi în colonii. „Din cauza salariilor ridicate — spune discipolul său Merivale[i] —, în colonii există tendinţa nestăvilită de a obţine muncă mai ieftină şi mai docilă, de a avea o clasă căreia capitalistul să-i poată dicta condiţiile în loc ca ea să i le dicteze lui... În ţările cu civilizaţie veche, muncitorul, deşi liber, este, în virtutea unor legi naturale, dependent de capitalist; în colonii, această dependenţă trebuie creată prin mijloace artificiale[268].

Care sînt însă, după părerea lui Wakefield, consecinţele acestei situaţii proaste în colonii? Un „sistem barbar de dispersare“ a producătorilor şi a avuţiei naţionale[269]. Fărîmiţarea mijloacelor de producţie între nenumăraţi proprietari care lucrează pe cont propriu distruge, o dată cu centralizarea capitalului, orice bază a unei munci combinate. Orice întreprindere de durată, care cuprinde un şir de ani şi care cere investiţii de capital fix, întîmpină greutăţi. În Europa, capitalul nu ezită nici o clipă, căci clasa muncitoare constituie o anexă vie a lui, care există totdeauna din abundenţă şi îi stă întotdeauna la dispoziţie. Dar în ţările coloniale?

Wakefield relatează o întîmplare cît se poate de tristă. A stat de vorbă cu nişte capitalişti din Canada şi din statul New York, unde — trebuie menționat — valul imigrației este adesea oprit şi lasă un sediment de muncitori „excedentari“.

„Capitalul nostru“ — suspină unul dintre personajele melodramei — era pregătit pentru multe operații a căror executare necesită mult timp; dar puteam noi să începem atare operații cu nişte muncitori despre care ştiam că ne vor întoarce curînd spatele? Dacă am fi fost siguri că vom putea reține munca acestor imigranți, i-am fi angajat pe loc cu plăcere şi chiar la prețuri ridicate. Mai mult, avînd certitudinea că-i pierdem, i-am fi angajat totuşi dacă am fi fost siguri de un nou aflux de imigranți corespunzător nevoilor noastre“[270)].

După ce Wakefield prezintă cu lux de amănunte contrastul dintre agricultura capitalistă engleză cu munca ei „combinată“ şi gospodăria țărănească fărîmițată din America, el ne arată involuntar şi reversul medaliei. El prezintă masa populației americane ca fiind înstărită, independentă, întreprinzătoare şi relativ cultă, în timp ce

„muncitorul agricol englez este un nenorocit în zdrențe (a miserable wretch), un pauper... În ce țară în afară de America de Nord şi alte cîteva colonii noi salariile plătite pentru munca liberă folosită la sate depăşesc în mod substanțial mijloacele de subzistență cele mai necesare ale muncitorului?... Caii folosiți la munca agricolă în Anglia sînt, fără îndoială, mult mai bine hrăniți decît agricultorul englez, deoarece ei reprezintă o proprietate valoroasă[271)].

Dar never mind[*6]; avuția națională este, prin însăşi natura sa, identică cu mizeria poporului.

Cum poate fi însă vindecată plaga anticapitalistă a coloniilor? Dacă am transforma dintr-o dată tot pămîntul din proprietate a poporului în proprietate privată, am distruge într-adevăr rădăcinile răului, dar şi coloniile. Arta este să împuşti doi iepuri dintr-o dată. Trebuie ca guvernul să fixeze pentru pămîntul virgin un preț artificial, independent de legea cererii şi ofertei, care să-l silească pe imigrant să lucreze mai multă vreme ca muncitor salariat pînă ce va putea cîştiga destui bani pentru a cumpăra pămînt[272)] şi a se transforma în țăran independent. Fondul creat din vînzarea pămîntului la un preț relativ inaccesibil muncitorului salariat, cu alte cuvinte fondul de bani stors din salariu prin violarea legii sacre a cererii şi ofertei, guvernul trebuie la rîndul lui să-l utilizeze, pe măsură ce se formează, pentru a importa cu el oameni fără căpătîi din Europa în colonii şi a asigura astfel domnului capitalist piața muncii salariate. În aceste condiții, tout sera pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles[222]. Acesta este marele secret al „colonizării sistematice“.

„Înfăptuindu-se acest plan — exclamă Wakefield triumfător —, oferta de muncă va fi constantă şi regulată; în primul rînd, întrucît nici un muncitor nu va putea să-şi procure pămînt înainte de a fi lucrat pentru bani, toți muncitorii imigrați, prin faptul că lucrează combinat în schimbul salariului, ar produce pentru patronul lor capital pentru a-i da posibilitatea să folosească mai multă muncă; în al doilea rînd, oricine ar renunța la munca salariată şi ar deveni proprietar funciar ar asigura, tocmai prin cumpărarea pămîntului, un fond destinat importării de muncă proaspătă în colonii“[273)].

Prețul pămîntului, impus de către stat, trebuie să fie, bineînțeles, „suficient“ (sufficient price), adică atît de ridicat, „încît să-i împiedice pe muncitori să devină țărani independenți pînă cînd vor sosi alții care să le ia locul pe piața muncii salariate“[274)]. Acest „preț suficient al pămîntului“ nu este decît un eufemism pentru prețul de răscumpărare pe care muncitorul îl plăteşte capitalistului în schimbul permisiunii de a se retrage de pe piața muncii salariate pe bucata lui de pămînt. El trebuie să producă mai întîi pentru domnul capitalist „capital“, pentru ca acesta să poată exploata mai mulți muncitori şi să aducă apoi, pe piața muncii, un „om în loc“, pe care cîrmuirea îl expediază pe cheltuiala lui, peste mare, fostului lui stăpîn capitalist.

Este cît se poate de caracteristic faptul că guvernul englez a aplicat ani de-a rîndul această metodă de „acumulare primitivă“, recomandată de domnul Wakefield îndeosebi pentru colonii. Eşecul a fost, bineînţeles, tot atît de ruşinos ca şi acela al legii bancare a lui Peel[223]. Singura consecinţă a fost devierea afluxului emigraţiei dinspre coloniile engleze spre Statele Unite. Între timp, progresul producţiei capitaliste în Europa, însoţit de presiunea crescîndă a guvernului, a făcut ca reţeta lui Wakefield să fie inutilă. Pe de o parte, torentul uriaş şi neîntrerupt de oameni împins an de an spre America lasă sedimente care se depun în estul Statelor Unite, deoarece valul emigraţiei din Europa aruncă acolo oamenii pe piaţa muncii într-un ritm mai rapid decît îi poate lua cu sine valul emigraţiei spre vest. Pe de altă parte, războiul civil din America a avut ca urmare o uriaşă datorie publică şi, în consecinţă, impozite împovărătoare, apariţia unei aristocraţii financiare dintre cele mai ordinare, donarea unei părţi enorme din terenurile publice unor societăţi de speculanţi, create în scopul exploatării de căi ferate, mine etc., pe scurt cea mai rapidă centralizare a capitalului. Marea republică a încetat, aşadar, de a fi pămîntul făgăduinţei pentru muncitorii emigranţi. Producţia capitalistă înaintează aici cu paşi uriaşi, deşi scăderea salariilor şi dependenţa muncitorului salariat sînt încă departe de a fi ajuns la nivelul european. Neruşinarea cu care guvernul englez a irosit pămînturile coloniale necultivate dîndu-le aristocraţilor şi capitaliştilor — irosire denunţată vehement chiar de Wakefield — şi afluxul de oameni atraşi de minele de aur şi concurenţa pe care i-o face pînă şi celui mai mic meseriaş importul de mărfuri engleze au dat naştere, îndeosebi în Australia[275)], unei considerabile „suprapopulaţii relative de muncitori“, astfel că aproape fiecare pachebot aduce vestea tristă că piaţa australiană a muncii este suprasaturată — „glut of the Australian labour-market“ — şi că prostituţia înfloreşte acolo în unele locuri la fel de puternic ca la Londra în Haymarket.

Dar aici nu ne ocupăm de situaţia coloniilor. Singurul lucru care ne interesează este secretul descoperit în Lumea nouă de economia politică a Lumii vechi şi proclamat în gura mare: modul de producţie şi de acumulare capitalist, deci şi proprietatea privată capitalistă, presupun distrugerea proprietăţii private bazată pe munca proprie, adică exproprierea muncitorului.